

# ВІСНИК

---

---

ЛУГАНСЬКОГО  
НАЦІОНАЛЬНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ  
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

---

---

**№ 15 (154) СЕРПЕНЬ**

**2008**

2008 серпень № 15 (154)

**ВІСНИК**  
**ЛУГАНСЬКОГО**  
**НАЦІОНАЛЬНОГО**  
**УНІВЕРСИТЕТУ**  
**ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

---

---

**ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

Заснований у лютому 1997 року (27)  
Свідоцтво про реєстрацію: серія КВ № 3783,  
видане Держкомвидавком України 19.04.1999 р.

Друкований орган  
Видавництво Державного закладу  
«Луганський національний  
університет імені Тараса Шевченка»

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Луганського  
національного університету  
імені Тараса Шевченка  
(протокол № 9 від 27 травня 2008 року)

Виходить 2 рази на місяць

**РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:**

**Головний редактор** –  
доктор педагогічних наук,  
професор **Харченко С. Я.**  
*Перший заступник головного  
редактора* –  
доктор філологічних наук,  
професор **Синельникова Л. М.**  
*Заступник головного редактора* –  
доктор філологічних наук,  
професор **Ужченко В. Д.**  
*Відповідальний секретар* –  
доктор філологічних наук,  
професор **Галич О. А.**  
*Члени редколегії:*  
**Відповідальний редактор** –  
доктор історичних наук, професор  
**Бур'ян М. С.,**  
доктор історичних наук, професор  
**Виднянський С. В.,**  
доктор історичних наук, професор  
**Гайдуков Л. Ф.,**  
доктор історичних наук, професор  
**Михайлюк В. П.,**  
доктор історичних наук, професор  
**Фомін А. І.**

**Засновник** – Луганський  
національний університет імені  
Тараса Шевченка

*Збірник наукових праць,  
ліцензований ВАК України  
за напрямками: педагогіка, історія,  
філологія, біологія  
(Бюлетень ВАК України. –  
1999. – № 4 (12))*

Матеріали номера друкуються  
мовою оригіналу

**CHIEF EDITORIAL BOARD:**

**Editor-in-chief** –  
Doctor of Pedagogic Prof.  
**Kharchenko S. Y.**  
*First Deputy* –  
Doctor of Philology Prof.  
**Sinelnikova L. M.**

*Deputy* –  
Doctor of Philology Prof.  
**Uzhchenko V. D.**  
*Executive secretary* –  
Doctor of Philology Prof.  
**Galich O. A.**

*Editor Board Members:*  
**Executive editor** –  
Doctor of History Prof.  
**Buryan M. S.,**  
Doctor of History Prof.  
**Vidnansky S. V.,**  
Doctor of History Prof.  
**Gaidukov L. F.,**  
Doctor of History Prof.  
**Mikhailyuk V. P.,**  
Doctor of History Prof.  
**Fomin A. I.**

**Founder** – Luhansk Taras Shevchenko  
National University

*The collection of studies on  
Pedagogic, History, Philology,  
Biology licensed by the Higher  
Attestation Board of Ukraine (HAB)  
(Bulletin HAB of Ukraine. –  
1999. – No. 4 (12))*

The materials are published in the  
original

Видавництво Державного закладу  
«Луганський національний університет  
імені Тараса Шевченка»  
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20.  
e-mail: [mail@lnpu.edu.ua](mailto:mail@lnpu.edu.ua)

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2008

## ЗМІСТ

### ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

1. **Богданова Т. Г.** Торгово-промислові кола США та їхня роль у проголошенні доктрини "відкритих дверей" у Китаї.....5
2. **Борисова О. В.** Історичне пізнання крізь призму новітніх методологічних підходів.....10
3. **Волкова Є. С.** Початок першої турецько-єгипетської кризи (1831–1833 рр.) та позиція Росії.....23
4. **Голощанов А. Л.** Боротьба правлячих кіл США та Великобританії навколо проблеми будівництва Панамського каналу.....33
5. **Гончаренко А. В.** Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір 1878 р. у контексті британо-російських протиріч у Східному питанні.....38
6. **Гуцол О. В.** Американсько-аргентинський конфлікт 1831 р. навколо Фолклендських (Мальвінських) островів та позиція Великобританії.....51
7. **Заболотна Л. Л.** Витоки німецького колоніалізму, 70-і – перша половина 80-х рр. XIX ст.....59
8. **Корниловский А. С.** Політика Російської імперії в Курдистані во время Первой мировой войны (1914–1917 гг.)....65
9. **Лукьянов А. П.** Інтерпретація "національного інтереса" політологами США в 40–90-х гг. XX ст.....74
10. **Савенков В. В.** Формування другої (східної) Британської імперії та проблема розвитку транзитних комунікацій на Близькому Сході (остання третина XVIII – перша половина XIX ст.).....81
11. **Ткаченко І. В.** Кредитування приватної промисловості Москви у роки нової економічної політики.....95
12. **Цимбалюк Ю. А.** Врегулювання збройного конфлікту в Республіці Македонія у 2001–2002 рр.....104

### ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

13. **Абакумова В. І.** Система мистецької освіти УРСР в контексті державної політики регенерації кадрового потенціалу української культури (80-і рр. XX ст.).....113
14. **Адамович С. В.** Ідея соборності в ідеології та діяльності Української республіканської партії.....123
15. **Анпілогова Т. Ю.** Українізація Донбасу 20-х рр. XX ст.: особливості й проблеми впровадження.....130
16. **Бадер А. В.** Житлові умови студентства УРСР (1956–1964 рр.).....137

17. **Бернацький М. П.** Участь робітничої молоді у виборних комсомольських органах в Українській РСР у 70-і рр. XX ст.....143
18. **Вовк С. В.** Екологічний напрямок співробітництва прикордонних областей України і Російської Федерації наприкінці XX – на початку XXI ст. ....149
19. **Заставецька Н. М.** Особливості реалізації ідеї збереження пам'яток у Західній Україні польськими музеями (1920–1930-і рр.).....156
20. **Климов А. О.** Молодь Луганщини напередодні та на початку Другої світової війни.....167
21. **Михайличенко О. В.** Регіональна специфіка політичного та соціально-економічного розвитку українських земель другої половини XIX – початку XX ст.....172
22. **Остряніна Н. С.** Перспективи співробітництва між Україною та країнами Перської затоки у нафтовій галузі.....185
23. **Савенкова И. Ю.** Историческая ситуация в степях Подонцовья в XIII–XVII вв. как основа для формирования пространственного и этнокультурного образа региона (к вопросу об историческом наполнении понятия "дикое поле").....190
24. **Татарінов І. Є.** Українське робітництво під час повоєнного голоду 1946–1947 рр. ....201
25. **Ткаченко І. В.** Діяльність закладів охорони материнства і дитинства на селі в 20-і рр. XX ст. ....210

#### ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ

26. **Крюков В. Г.** Відображення уявлень вчених арабського халіфату IX століття про доісламський світ у творі Абу Ал-Касима 'Убайдаллаха Ібн Хурдазбіха "Книга шляхів й царств" / **كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ** /.....216
27. **Набока О. В., Анікєєв Д. О.** Семантика етноніму "Ас-Сін"/ **الصين** / в анонімному ранньосередньовічному арабському географічному творі "Звістки часу" / **الحبر الزمان** / (імовірно – XIII ст.).....233
28. **Ткаченко В. В.** Історична доля українських наукових шкіл міжвоєнного періоду (1920–1939 рр.): проблема історичної оцінки.....240
29. **Чаркіна Т. І.** Розвиток капіталізму в Німеччині наприкінці XIX – на початку XX ст. у працях В. Зомбарта.....250
30. **Васильчук Т. В.** Джерела з історії вищої освіти в Україні післявоєнного періоду (1943–1950 рр.).....256

## ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(73:510) «189/190»

**Т.Г. Богданова**

### **ТОРГОВО-ПРОМИСЛОВІ КОЛА США ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ПРОГОЛОШЕННІ ДОКТРИНИ "ВІДКРИТИХ ДВЕРЕЙ" У КИТАЇ**

Однією з найважливіших подій в історії міжнародних відносин наприкінці XIX – на початку XX ст. було проголошення США доктрини "відкритих дверей" у Китаї. Вона з'явилася на світ у період активного міжнародного суперництва на Далекому Сході, визначивши тим самим зростаюче значення цього регіону як потенційного ринку збуту товарів, джерела різного роду сировини та у якості "сфери впливу" – тобто зони вигідних операцій, концесій та економічних прибутків.

Історія суперництва держав за гегемонію у далекосхідному регіоні, у тому числі ті її сторінки, що були присвячені політиці "відкритих дверей" у Китаї, завжди цікавила як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед робіт, що їх було присвячено вивченню цього аспекту зовнішньополітичного курсу США, можна виділити праці В.Я.Аваріна, Ч.Кемпбелла, О.Л.Нарочницького, О.О.Фурсенка та ін. [1].

Але, незважаючи на те, що історія формування політики "відкритих дверей" у Китаї належить до одного з найбільш вивчених розділів всесвітньої історії, питання щодо місця та ролі американських торгово-промислових кіл у формуванні зовнішньої політики Вашингтону щодо цієї країни досліджено ще не достатньо. Виходячи з цього, можна зробити висновок про необхідність системного аналізу та узагальнення вже відомих даних для більш повного відтворення картини формування міжнародних відносин на зламі XIX–XX ст.

Ще на початку XIX ст. регіон Далекого Сходу займав другорядне місце у зовнішній політиці США, поступаючись "заповідній" латиноамериканській зоні. Успішному розвитку далекосхідного напрямку експансії Сполучених Штатів перешкоджали, насамперед, несприятливе міжнародне положення, зокрема наявність протиріч з Великобританією, військова слабкість та велика відстань до зазначеного регіону.

Значне поживлення інтересу США до країн Східної Азії почалося лише наприкінці 40–х рр. XIX ст., коли на американському материка було встановлено контроль над територією Каліфорнії та Орегону на узбережжі Тихого океану. Становлення Сполучених Штатів

у якості тихоокеанської держави сприяло підвищенню їхнього статусу на міжнародній арені та географічно наближало їх до басейну Тихого океану та далекосхідного регіону [2, с.16].

Найбільшу увагу серед американських правлячих кіл привертав Китай, оскільки саме ця країна з її багатомільйонним населенням та природними багатствами розглядалася не лише як джерело сировини, але й як стратегічно важлива територія взагалі. Внаслідок цього, з середини XIX ст. власники американських текстильних фабрик, залізничних та телеграфних компаній, імпортери чаю, шовку та цукру почали активно підштовхувати власний уряд до експансії в цій країні [3, с.249].

Однак реальні можливості для проведення повномасштабної експансії у Китаї склалися лише наприкінці 80-х рр. XIX ст., коли розпочався новий етап у розвитку економіки США. Так, протягом 1880–1890 рр. за темпами росту основного капіталу США вийшли на перше місце у світі. Зокрема, залізнична мережа збільшилася на 75%, у 1890 р. промисловість Сполучених Штатів зайняла домінуюче положення в світі за вартістю продукції, значно збільшилися також капіталовкладення у сільське господарство [2, с.26]. Крім того, характерною рисою того періоду була концентрація виробництва, яка у подальшому призвела до встановлення монополії окремих трестів та об'єднань над цілими галузями виробництва. Наприклад, в руках рокфелеровської "Стандарт ойл" зосередилися приблизно 90% видобутку та збуту нафти, а уся залізнична мережа опинилась під контролем 5 монополістичних угруповань, які у той чи іншій мірі залежали від Дж. Моргана та Дж. Рокфеллера [4, с.8]. Отримавши, таким чином, домінуючий контроль над окремими галузями економіки Сполучених Штатів, представники монополістичних об'єднань прагнули до розширення сфер своєї діяльності за рахунок менш розвинених країн Далекого Сходу, зокрема Китаю.

Нафтовий трест Рокфеллера належав до авангарду тих сил, що вимагали активізації зовнішньої політики. Значна ступінь впливу, що його мав особисто Рокфеллер в урядових сферах Сполучених Штатів, стимулював представників цих сфер до пошуку нових економічних методів боротьби за сфери впливу та створення організацій та підприємств, які б втілювали в життя ці методи в країнах Далекого Сходу [5, с.65].

Так, у грудні 1895 р. було утворено американський синдикат "Американ Чайна дівелопмент компані", головною метою якого було будівництво залізниць, пароплавних, телеграфних та телефонних ліній у Китаї. Серед членів-засновників синдикату були не лише видатні представники банківських та промислових кіл США, а й політичні діячі, чим, на наш погляд, було засвідчено єдність інтересів торгово-промислової та політичної верхівки відносно питань зовнішньої політики. Зокрема, до лав почесних членів "Американ Чайна дівелопмент компані" входили: американський сенатор та президент цілої низки

залізничних компаній Кальвін Брайс, президент найбільшого на той час банку країни "Нейшенл Сіті бенк оф Нью-Йорк" Джеймс Стілмен, "стальний король" Е.Карнегі, віце-президент США у 1889–1893 рр., а з 1894 р. – губернатор Нью-Йорка Л.П.Мортон, сенатор-республіканець Томас Платт та ін. Тому не дивно, що синдикат був тісно пов'язаний із урядовими сферами та згодом завдав значного впливу на далекосхідну політику Сполучених Штатів [4, с.43].

Для ведення підготовчих робіт з реалізації проекту "Американ Чайна дівелопмент компані" було призначено комітет з трьох чоловік на чолі з Кларенсом Кері, який був представником залізничного магната Корнеліуса Вандербільта. Сам комітет знаходився у Нью-Йорку, але в Китаї вони мали постійного агента А.У.Баша. Цікаво додати, що уперше Баш відвідав Китай ще за півроку до формального утворення синдикату і потім знову повернувся до США.

Наступним етапом економічного проникнення до Китаю та встановлення контролю над його територією було утворення 6 січня 1898 р. "Комітету з американських інтересів в Азії", головним завданням якого було проведення кампанії "за Китай". До складу Комітету увійшли представники рокфелеровської "Стандарт ойл", "Бетлехем айрон компані", бавовняних компаній, що вели торгівлю з Китаєм, "Фрезер енд Ко" та багатьох інших організацій. Вже наступного тижня після утворення Комітет подав петицію до Нью-Йоркської торгової палати з проханням завдати певного впливу на уряд Сполучених Штатів в інтересах активізації американської політики в Китаї [4, с.106]. Пізніше аналогічні петиції до Вашингтону почали надсилати торгові палати з Філадельфії, Бостону, Сан-Франциско, Сіеттлу та Балтімору. За цих умов на сторінках провідних американських газет та журналів, які також отримували від Рокфеллера грошові "заохочення" за публікацію необхідних матеріалів, усе частіше підіймалося питання щодо необхідності рішучих дій у Піднебесній імперії [5, с.37]. Таким чином, кампанія "за Китай" набула наприкінці ХІХ ст. настільки серйозного розміру, що, за словами Дж.Фурда, "стала питанням національного значення" [4, с.109].

У червні 1898 р. Комітет було розширено та перетворено на Американо-Азіатську Асоціацію, у якій домінуюче положення займали "Американ Чайна дівелопмент компані" та фірми, що були зацікавлені у торгівлі з Китаєм. До складу Асоціації увійшли: Кальвін Брайс, Кларенс Кері, Ендрю Карнегі та інші акціонери "Американ Чайна дівелопмент компані", а також фірми з виробництва бавовняних тканин та залізничного обладнання, суднобудівні та пароплавні компанії, а також організації, що займалися посередницькою торгівлею між Китаєм та США.

Президентом Асоціації було обрано Еверета Фрезера, а почесними членами Асоціації – прибічників активної політики на Далекому Сході – колишнього представника США в Китаї Чарльза



Денбі, президента Нью-Йоркської торгової палати Моріса Джессепа та дипломатичного резидента в Сіамі Джона Баррета.

Подібно до "Комітету з американських інтересів в Азії", Американско-Азіатська Асоціація висувала в якості головної та першорядної вимоги своєї програми "свободу торгівлі" у Китаї, переслідуючи, однак, не лише торгові, а й політичні цілі [4, с.108].

Важливе місце у діяльності Асоціації займала пропаганда політики "відкритих дверей" у Китаї як засобу створення сприятливих умов для американської експансії. За умов, коли головним принципом внутрішньої політики уряду США було гасло "бізнес підтримує президента, а президент служить бізнесу", було не дивним, що Мак Кінлі, який був зобов'язаний своїм обранням на пост президента США особисто Дж.Д.Рокфеллеру, не міг ігнорувати корінні інтереси останнього. Слід зазначити, що внесок до виборчого фонду республіканської партії у розмірі ¼ млн. доларів, що його було зроблено у 1896 р. нафтовим трестом Рокфеллера, безумовно, зобов'язував Мак Кінлі враховувати у власній діяльності побажання своїх благодійників [5, с.32]. Більш того, деякі представники уряду Сполучених Штатів самі були зацікавлені в Китаї як ринку збуту. Так, наприклад, міністр внутрішніх справ США Корнеліус Бліс, який був компаньйоном фірми "Бліс, Фабіан енд компані" та експортував до Китаю бавовняні тканини, приймав активну участь в кампанії "за Китай".

У вересні 1898 р. державного секретаря Уільяма Дея змінив Джон Хей, який був безпосереднім ставлеником Рокфеллера. З його приходом Американско-Азіатська Асоціація встановила тісний та постійний контакт з Державним департаментом. Цьому сприяв й той факт, що помічник державного секретаря У.Рокхіл, якому було доручено підготовку тексту "доктрини Хей", також був тісно пов'язаний з Американско-Азіатською Асоціацією. Більше того, у жовтні 1899 р. Рокхіл і сам став її членом.

Вихід прибічників політики "відкритих дверей" на передній план американської дипломатії мав досить швидкі наслідки. Вже 6 вересня 1899 р. Джон Хей звернувся через американських дипломатичних представників до відповідних урядів Великобританії, Росії та Німеччини, а згодом й до урядів Франції, Японії та Італії, з нотами, в яких було викладено основні американські пропозиції, що зводилися до бажання американського уряду отримати від уряду кожної з вищезгаданих держав засвідчення у наступному:

1. Що він жодним чином не робитиме замах на права будь-якого договірної порту та не порушуватиме будь-які законні інтереси інших держав в межах будь-якої з так званих "сфер інтересів" або орендованих територій, які він (тобто даний уряд) може мати в Китаї.

2. Що нині існуючий китайський договірний митний тариф застосовуватиметься до всіх товарів, що їх вивантажено або доставлено в усі такі порти (за винятком "вільних портів") безвідносно до того, який би

країні вони не належали; належне при цьому мито стягуватиметься китайським урядом.

3. Що він не стягуватиме з суден іншої національності, що заходять в який-небудь порт в подібній "сфері", вищих судових зборів, ніж ті, які стягуватимуться з судів його власної національності, а рівно і вищих залізничних тарифів на лініях, споруджених, контрольованих або експлуатованих в його сфері [7, с.142].

Пізніше, у циркулярі Хея від 3 липня 1900 р., де доктрина "відкритих дверей" у Китаї набула найбільш повного формулювання, головною умовою реалізації цієї доктрини було збереження "територіальної та адміністративної цілісності" Китайської імперії.

Таким чином, торгово-промислові кола США в особі Американо-Азіатської Асоціації та "Американ Чайна дівелопмент компані" зіграли досить важливу, якщо не вирішальну, роль у проголошенні доктрини "відкритих дверей" у Китаї. Асоціація добилася великих успіхів в мобілізації громадської думки на користь боротьби за ринки Китаю та інших країн Далекого Сходу. Вона чинила серйозний тиск на уряд і, як свідчить історія, не даремно. Проголошення доктрини Хея свідчить про єдність планів правлячих кіл США із завданням Асоціації "відкрити" Китай для міжнародної торгівлі та зайняти домінуюче положення на китайському ринку. Більше того, за умов, коли президент Мак Кінлі та представники уряду, які мали відношення до формування зовнішньої політики, були безпосередніми ставлениками торгово-промислових кіл, іншу ситуацію важко й уявити. Проте, більш глибокі обставини цих взаємостосунків ми спробуємо простежити у наших подальших дослідженнях.

#### Література

1. Див., напр.: **Аварин В.** Борьба за Тихий океан. Японо-американские противоречия. – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. – 467 с.; Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. – М.: Мысль, 1972. – 898 с; Фурсенко А.А. Борьба за раздел Китая и американская доктрина "открытых дверей", 1895–1900. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956. – 246 с.; Campbell Ch.S. From Revolution to Rapprochment: The United States and Great Britain, 1783–1900. – N.Y., L., Sydney, Toronto: John Wiley & Sons, Inc., 1974. – 215 p. 2. **Аварин В.Я.** Борьба за Тихий океан. Японо-американские противоречия. – М.: ОГИЗ. Государственное издательство политической литературы, 1947. – 467 с. 3. **Нарочницкий А.Л.** Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке, 1860–1895. – М.: Мысль, 1972. – 898 с. 4. **Фурсенко А.А.** Борьба за раздел Китая и американская доктрина "открытых дверей", 1895–1900. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1956. – 246 с. 5. **Фурсенко А.А.** Династия Рокфеллеров. – Л.: Наука, 1970. – 485 с. 6. **Международные отношения на Дальнем Востоке (1870–1945)** / Под

ред. Е.М. Жукова. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. – 790 с. 7. **Гримм Э.Д.** Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842–1925). – М.: Издание Института востоковедения, 1927. – 218 с.

This article is devoted to the problem of US Far East politics at the end of 19th the beginning 20th centuries. Especially, to explore the issues that had an influence on forming an “open door” policy in China. Nowadays China is one of the most developed countries, which has a powerful economic and military potential. Though there was a time when it had been under authority of the greatest countries of the world. Therefore, the history of China as a history of evolution from backward to advanced country has always been interesting for native and foreign scientists.

УДК 930. 1

**О.В. Борисова**

### **ІСТОРИЧНЕ ПІЗНАННЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОВІТНІХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ**

Класичним історичним запитанням є таке: **чому і як?** Тобто – **чому** виникла ця тема й **як** ми збираємось її дослідити?

Отже, – **актуальність наукової проблеми?** Проблеми методології історичного пізнання завжди відносились до найбільш складних і одночасно найцікавіших дослідницьких тем. Особливу актуальність вони набули в наш час, визначений філософами історії періодом кризи історизму як принципу історичного пізнання. Обрана ж нами тема є актуальною для всіх, не тільки для істориків та філософів. Пояснюємо: сучасна антропологічна наука устами антрополога Портмана твердить, що людину від світу тварин відрізняє саме наявність у неї просторово-часових уявлень [1, с.203]. Так, будь-яка тварина, навіть за умови повної ізоляції, не втрачає зв'язку з біоритмами природи й не міняє програми розвитку свого організму. З людиною не так – у стані повної ізоляції людина швидко втрачає відчуття часу, а вирвані з соціуму в юному віці особи кардинально змінюються, перетворюючись просто в сутності і вже ніколи не стають людьми в повному сенсі цього слова. Отже, просторово-часові уявлення – це, дійсно, те, що належне свідомості, розуму й інтелекту, а відповідно тільки людині як такій. Історична ж свідомість якраз і базується на осі просторово-часових координат, а тому є тим, що вже наявно відрізняє людину від тварин, у яких історії немає, як немає й культури. Таким чином, запропонована нами тема доповіді є загальнолюдською, загальногуманістичною й

загальнонауковою. А якщо вести мову про історію України, то це ще й загальногромадянський вимір історичного пізнання.

**Мета і завдання роботи.** Як же ми будемо досліджувати обрану тему? По-перше, спробуємо довести, що новими сучасні методологічні підходи до історичного пізнання можна називати з великою долею умовності – корені їх усіх тягнуться в далеку давнину й різні напрями методології історії тісно переплетені і взаємно впливають один на одного. А по-друге, ми будемо відштовхуватись від такого нашого твердження: на чому історична свідомість та історичне пізнання базуються, на тому відбуваються й найзначніші їхні зміни, а це знов просторово-часові уявлення, на яких у свою чергу будуються парадигми – зразки рішення тих чи інших пізнавальних завдань.

У ході дослідження ми будемо спиратись на той творчий доробок, який зробили наші попередники, як історики, так і деякі філософи та соціальні й історичні антропологи, але загалом запропонуємо наше власне бачення обраної для дослідження проблеми.

Почнемо з визначення найважливіших понять. Пізнання – *це суспільно-історичний процес творчої діяльності людей, що формує їх знання, на базі яких виникають цілі й мотиви людської діяльності*. Теорія ж пізнання – це теорія особливої, власне, духовної діяльності.

Що є методологією історичного пізнання? Загальні закони й їх прояв у історичному процесі, теорії історичного процесу, найголовніші концепції історії, а також принципи й методи історичного пізнання. Саме в цій площині існують і розвиваються парадигми історичного процесу. У парадигмі ж базовими є:

1) *латентна картина світу* (дисциплінарна матриця, за Томасом Куном, або генштальт). Вона, власне, й має у підвалинах вісь простір-час. Тут нам удалося виявити, базуючись на тому положенні, що просторово-часові уявлення завжди за основу мають уявлення щодо форми планети, що думка людства відносно форми планети мінялась цілком природно, відповідаючи генезі Платонових тіл у зародку, а саме: у ній відбувалось чередування форм *сфери й кубу*. Це відповідає головним періодам в історії людства і його науки, конкретно: Античність (сфера) → Середньовіччя (куб, або квадрат) → Новий час (сфера – з часів Коперніка) → Сучасність (ікосододекаедр, або ж усе ближче до "зоряного тетраедра" Леонардо, який є формою кубу). Відповідно мінялась і латентна картина світу, а з нею й парадигма історичного процесу [2];

2) *принцип пізнання*. Це – позиція, надзвичайно важлива в процесі пізнання взагалі й історичного зокрема. Тут картина така: Античність – боротьба антропоморфізму з антропоцентризмом → Середньовіччя – перемога й домінування антропоморфізму → Новий час – перемога антропоцентризму й домінування його й досі. Нині новітнє природознавство намагається здійснити інтервенцію у сферу гуманітарних наук з метою змусити їх змінити принцип антропоцентризму на антропоморфізм. На основі новітніх досягнень фізики полів уже створена

філософська теорія еонософії ("еон" грецьк. – "вічність") [3]. І ось саме тут спостерігається певний стопор в історичній науці. Тому й нині парадигма історичного пізнання залишається старою і незмінною, хоча латентна картина світу вже явно міняється – в академічну антропологію ще з 20-х рр. ХХ ст. тривко увійшло поняття "Космос" і людина в сучасній науці все більше розглядається як явище космічне. Проте через незміну принципу пізнання історична наука продовжує крутитися в межах старої парадигми. Принцип і метод же – дуже важливі речі, які в змозі підірвати навіть картину світу, а з нею й усе розуміння історії.

В історичній науці існує також власний принцип пізнання – *принцип історизму*. І в даному зв'язку ми цілком погоджуємося з М.А.Баргом, що в цілому тип історизму настільки ж об'єктивно заданий історичному, як тип культури – сучаснику даної епохи [4, с.15]. Отже, як кожне об'єктивне явище світу, історизм різниться в просторі й змінюється з часом. Досі історики більше приділяли уваги його змінам у часі й розробили його часову типологію [4]. Ми ж здійснили спробу розробити його просторову типологію, зокрема, на прикладі історизму часів Середньовіччя [2]. У будь-якому разі зміна принципу пізнання – важлива запорука його генези (розвитку);

3) у парадигмі історичного процесу базове значення мають уявлення про простір і час. У своїй монографії "Генеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки /V–XVст./", яка вся буквально закручена навколо розвитку уявлень щодо простору й часу й виявленню того, де саме відбулося розривання домінуючої протягом 1000 років парадигми, ми показали, що досі головним у зміні парадигми історичного процесу було "*перегортання*" уявлення про час: від коловороту в часи Античності до лінійності в часи Середньовіччя й від розуміння того, що "золотий вік" людства позаду, що було характерним для Античності й Середньовіччя, до розуміння того, що він, навпаки, – попереду в досягненні історії мислителями Ренесансу [2]. Отож, "*дзеркальність*" думки (своєрідна "петля" думки) в уявленнях про час – головна ознака народження нової парадигми історії в минулому. Але сьогодні цього вже явно недостатньо – сучасні вчені багато займаються часом, але це не дає результату (нової парадигми), отже, за логікою, треба "*перегортати*" уявлення про простір.

Зазначимо, що розвиток історичного пізнання якнайтіснішим чином зв'язаний з розвитком самого мислення людини. Покажемо це конкретно. В ході еволюції мислення людини пройшло на сьогодні **три етапи**. Різниця між ними полягає в оперуванні різними категоріями понять. Маються на увазі *класифікаційні (якісні), порівняльні й кількісні поняття*. Про це докладно пише філософ Ю.Ротенфельд у серії своїх робіт "Запечатана книга" [5]. Ми пропонуємо таку схему генези форм мислення людини:

– *філологічне* мислення (з його двома видами /або ступенями/ – міфологічним і власне філологічним /з часу появи писемності й

літератури/). Сюди відноситься вся міфологія й релігія, а також давня філологія. Підвалина такого мислення – оперування класифікаційними (якісними) поняттями;

– *філософське* (виникло як опозиція філологічному в часи Античності). Підвалина – оперування поняттями порівняльними.

Це – типи мислення давньої людини. Зіставимо їх з формами історичного пізнання. На ґрунті першого типу ще в часи Античності виникла **прагматична історіографічна традиція** (від аристотелевої теорії мімезису); на базі другого – **парадигматична** (тягнеться від ритора Ісократ та його учня Ефора). Вони існують весь час, тільки в той чи інший історичний період, у тій чи іншій культурі домінує та чи друга.

– з XVIII ст. розвивається *наукове* мислення. Підвалина – оперування кількісними поняттями, але це повною мірою сьогодні втілюється тільки в точних науках. Усі інші оперують усім набором зазначених вище понять, за умови переважання кількісних. Отож, процес розвитку наукового мислення ще триває.

З цього ж часу (XVIII ст.) в історичній науці генеза прагматичної історіографічної традиції дала нам цивілізаційну модель історії (від Г.Ріккєрта), а генеза парадигматичної – формаційну (від праць К.Маркса та Ф.Енгельса). Як бачимо, новій формі мислення відповідає й нове історичне мислення, а відповідно, й нова методологія історичного пізнання. Не випадково історики французької "школи Анналів" називали себе ще представниками "нової історичної науки". Але нині обидві доктрини, які досі визначали теоретичне осмислення історичного розвитку, – позитивізм та історичний матеріалізм – виказали свою недостатність, причиною чого вчені називають помилковість у самих їх гносеологічних підвалинах [2, с.4]. Власне, це й стало причиною сучасної кризи історизму, яка виражається в нездатності вирішити як "вічні" проблеми, так і специфічні для нинішнього історичного часу. Водночас слід зауважити, що мислителі такого масштабу, як А.Августин, Г.В.Гегель, К.Маркс, О.Шпенглер, М.А.Бердяєв чи А.Дж.Тойнбі, свідомо прагнули висвітлити хід і сенс історії з позицій своїх особистих переконань. Із засадами їх світогляду можна не погоджуватись, але не можна не визнати й того, що їхні концепції, базові ідеї й висновки у більшості випадків "об'єктивовані" – раціонально сформульовані й обґрунтовані в наукових категоріях і співвіднесені (верифіковані) з емпіричним матеріалом. Тому історичні концепції вказаних, як і інших (О.Конта, Г.Спенсера, М.Вебера, К.Ясперса, А.Вебера та ін.) мислителів, що зачіпали проблеми методології історичного пізнання, мають самостійну цінність – безвідносно до того, в якій мірі ми поділяємо чи не поділяємо ціннісно-світоглядні погляди їхніх творців.

Крім того, відмітимо ще одну важливу обставину, а саме, що в часи криз культур чи цивілізацій завжди існувала загроза прояву такого специфічного явища, як "*витіснення історії*" чи то філософією, чи то філологією, тобто спостерігалась їхня інтервенція в історіографію, через

що остання на довгий час входила в період глибокого занепаду. Це спостерігалось як у час занепаду й розкладу античної цивілізації, так і наприкінці Середньовіччя. Вочевидь, і нині ми стикаємось з таким же явищем (про що детальніше скажемо нижче).

У цілому, в історичному пізнанні людства виділяються ТРИ методологічні підходи до розгляду історичного процесу:

1) *традиційний*, класичний;  
2) *некласичний*, пов'язаний з розкриттям нелінійного ходу історії;

3) *антропологічний* (модерний).

У вітчизняній історичній науці розроблявся переважно перший аспект номологічної проблематики; другий у кращому випадку декларувався як такий, що існує, але не мав реальних розробок, а третій виник наприкінці ХХ ст., тому він тільки-но починає розроблятися.

**I. Традиційний методологічний підхід.** У ньому історія розглядається в традиціях епохи Просвітництва (тобто часу після наукової революції середини XVI–XVII ст.), причому не стільки в традиційному просвітницькому розумінні, скільки в традиціях Франкфуртської школи Теодора Адорно і Макса Хоркхаймера. В їх праці "Діалектика просвітництва. Філософські фрагменти" суспільна реальність постає як цілком "прозора" для дослідника й може бути відтворена раціональними засобами вичерпно, без "ірраціонального залишку". Отже, якийсь залишок таки є, але був відкинутий (чого не робили вчені попереднього періоду – часів Ренесансу). Але ж той "залишок", такий собі "хвостик", якраз і є бездонним світом того самого Космосу, про який ми говорили вище, й несе в собі потенціал до перегортання всієї картини світу. Отож, відкинули не будь-що, а фундаментальні речі, але – цілком об'єктивно, бо про них у XVIII ст. не було й бути не могло науки.

Лінійний підхід до історії не виник тільки у XVIII ст. Він проходить через усе Середньовіччя (як християнське, так і мусульманське) й у вигляді різноманітних теорій прогресу дійшов до наших днів. Інша модель історії, яка теж відноситься до традиційного методологічного підходу, – циклічна модель виникла ще в давньоземлеробських цивілізаціях, отримавши філософську інтерпретацію в Давній Греції (Платон, стоїки). Квінтесенцією лінійної моделі історії стало матеріалістичне розуміння історії з його п'ятьма суспільно-економічними формаціями. Правда, з марксистським розумінням історії перекликається розуміння Максом Вебером історії як послідовного втілення людиною цілераціональної діяльності. (Сьогодні ці ідеї в якості нових намагаються подати нам деякі сучасні педагоги, але ж це, як бачимо – давно відкриті людством істини, які в свою чергу витікають з давно відомого класичного, лінійного підходу до історичного пізнання). Нині ж і класичний марксизм і веберівська теорія цілераціональної соціальної дії виказали свою недостатність. І всі спроби

їх реанімувати – чи то у вигляді низки неомарксистських теорій, чи то в теорії мотивів історичної дії канадського історіософа Вільяма Дрея тощо, наявно виказують кризу розуміння історії в рамках аналітичної філософії історії, в якій працює сьогодні переважна більшість вітчизняних учених. Сучасну парадигмальну модель історії, що її намагаються розробити деякі сучасні вчені, базуючись на кунівській теорії наукових революцій, можна вважати переформатуванням тієї ж формаційної моделі, яка мала свою логіку й давала розуміння дискретності історичного процесу. І все разом цілком вписується в процес чередування парадигматичної й прагматичної історичних традицій, який тягнеться ще з часів Античності.

Циклічна модель історії після краху античного світу відходить на другий план, але знов оживає – в арабів у XIV ст. у "Соціальній фізиці" Ібн Халдуна, а в європейців – серед мислителів Відродження та їх ідейних послідовників, а потім, по мірі кризи прогресизму, в М.Данилевського, К.Леонтєва, Ф.Ніцше й О.Шпенглера. І лише декому з мислителів, як А.Августину й через півтора тисячоліття А.Дж.Тойнбі, вдавалося досягти деякої, нехай і нетривкої, синтези цих двох поглядів на історичний процес, які відносяться до традиційного підходу в методології історії.

Щодо сучасних підходів західних істориків слід сказати, що притаманна багатьом з них цивілізаційна модель історії, яка, на відміну від формаційної, навпаки виявляє певну сталість історичного процесу, є виявом давньої прагматичної історіографічної традиції. Все ж у цілому вписується в лінійний підхід до дослідження історії. Доказом цієї нашої думки є такі слова В.Феллера щодо тієї ж "школи Анналів" та її сучасних послідовників: "Нова історична наука" цілком може розглядатися як нормальна наука в кунівському сенсі, оскільки заснована на міцному підмурку природознавчої метафізичної парадигми, що була конкретизована лінгвістичними, соціологічними й фрейдистськими моделями. Парадигма тут є, але вона не адекватна історіографії, яка кожен раз відторгає її, якщо за справу береться по-справжньому крупний учений, чи то Блок, Февр, Бродель або Дюбі" [6, с.25]. Отож, дійсно, нове – це давно забуте старе.

Об'єктивну причину такого стану в методології історії сьогодні все більше вчених убачає саме в кризі історизму як принципу історичного пізнання (а ми вище сказали про важливість принципу). Історизм теж не стоїть на місці, він розвивається (цього не бачать сучасні західні вчені, зате прекрасно бачили радянські – такі, як М.А.Барг у монографії "Епохи й ідеї. Становлення історизму", або ж І.Бойченко у своїй "Філософії історії") [4, 7]. Історизм пройшов уже два етапи розвитку – практичний (від міфу як типу історії до часів Джамбаттіста Віко з його працею "Засади природи націй" /XVI ст./) і теоретичний (від Віко донині). Кожен етап завершувався кризою, і нинішній стан кризи методології історії свідчить про те, що історизм, на нашу думку, просто входить у якийсь новий, **третій етап** свого розвитку. Не випадково вже



з'явилися праці т.зв. "радикалізованого історизму" (докладно про це пише В.Феллер у своєму "Вступі до історичної антропології") [6]. Радикалізм же – це найперша ознака криз.

**II. Нелінійний підхід.** Цей підхід протистоїть першому, традиційному, раціонально-детерміністичному підходу. Він виник як його опозиція, тобто – все одно зв'язаний з ним. Витоки його – в романтизмі (передусім – у Шеллінга, зокрема, в його "Вступі в філософію міфології"). Цей підхід доводив неспроможність просвітницького трактування законів історії як законів цілераціональної дії, законів розсудку. Особливо це помітно в Жюльє Мішле (головна робота – "Народ". Назва невипадкова – з часів Ренесансу західні історики приділяють більше уваги не всесвітній історії, а національній, тобто більш етнології та історіософії, ніж історії як такій). Ознаки нелінійності були і в Маркса – його "азіатський спосіб виробництва", що не вписувався в жодну з п'яти суспільно-економічних формацій і був предметом багаторічних дискусій істориків-марксистів, виразно свідчив про наявність нелінійності в розумінні історії самим Марксом.

Сучасний етап нелінійного осмислення історії – це *синергетичний підхід*. Згідно з ним, суспільство розглядається як складна система, що містить у собі принципово різні рівні – мікро- і макрорівень. І те, що на мікрорівні виступає як невпорядкована сутність різнорідних хаотичних дій, на макрорівні викристалізовується в закономірності. З філософів минулого ближче за всіх підійшов до такого розуміння структури буття в аспекті її динаміки (правда, без прямої екстраполяції на історію) Г.В.Лейбніц. В останні десятиріччя в категоріях імовірності й випадковості трансформацію систем описує синергетична концепція Брюссельської школи І.Пригожина; докладає зусиль у напрямку застосування синергетичного підходу до вивчення людського суспільства С.Кримський, а до історії – В.Л.Храмова. Синергетика дала можливість побачити порядок у такій складній макросистемі, як суспільство, але порядок не статичний, а такий, який реалізується через соціальні флуктуації, точки спонтанного вибору, біфуркації. Помітимо, що все це – в принципі, **пульсації** (це для нас буде важливо) [8, с.12–17].

Синергетика сьогодні мислиться як новий підхід для цілої низки наук, але для історичної науки він уже, дійсно, є минулим століттям (хоча й не можна вважати, що він у ній знайшов детальне застосування). Чому? А тому що в історичній науці виник наприкінці ХХ ст. й швидко розвивається III-й методологічний підхід до історичного пізнання, який все більше набуває ваги й здійснює все більш значний вплив на історичну науку, змушуючи її змінюватися. Мову ведемо про підхід, що зветься антропологічним.

**III. Антропологічний підхід.** Слід сказати, що "антропологізація" – це нині головна тенденція в розвитку всієї світової науки, не тільки історичної. В історичній же науці ця тенденція проявляється як процес перетворення з історіопису соціально-

економічних чи політико-державних систем в історію людини в рамках тих чи інших соціально-економічних, державних, цивілізаційних чи інших систем. Тому такою розповсюдженою на Заході нині стала крос-культурна антропологія, соціальна антропологія, історична антропологія, етнологія тощо. Все більшу й більшу увагу вчених привертає те, що було предметом дослідження тієї ж французької "школи Анналів", яка видала з себе світу "володаря часу й простору" Фернана Броделя, або "нової школи Анналів" тощо (як бачимо, й антропологічний підхід має корені в лінійному) [9]. А Жак Ле Гофф (робота "Цивілізація середньовічного Заходу") узагалі став засновником того, що на Заході зветься соціально-історичною антропологією (докладніше – в А.Я.Гуревича "Проблеми генези феодалізму в Західній Європі") [10, 11].

Можна сказати, що на Заході історія як така зникає, вона все більше перетворюється в історичну або соціально-історичну антропологію. Отже, як бачимо, *і цей підхід небезпечний для історичної науки*, бо вже не філологія чи філософія, як раніше (бо й цивілізаційна, й формаційна моделі історії на сьогодні виказали свою обмеженість), "витісняють" історію, а антропологія. Не випадково, західні історики все більше говорять про те, що треба вирізняти й давати працювати в різних площинах таким типам історіопису, як "праця історика-ремесника" (розуміння дослідження історії як ремесла) й "праця типу Sensation" (розуміння дослідження історії як творчості, навіть художньої). Це свідчить про те, що історіографія в умовах такої активної інтервенції антропології в неї бореться, намагаючись змінюватись, щоб вижити.

Головним недоліком антропологічного підходу ми вважаємо те, що, ставлячи в центр світу людину, досі академічна антропологія так і не спромоглась надати визначення того, що таке людина й звідки вона взялася? І це рано чи пізно скажеться негативно на самій антропології, як і на науках, в які вона робить нині вторгнення.

Щодо ж напрямку Sensation, який усе більш сміливо зветься вченими **метаісторією**, можемо порекомендувати поглянути тільки на біля 200 сторінок опису її проблем Віктором Фелером, щоб зрозуміти, що та метаісторія вже з моменту своєї появи має ті ж недоліки, що й інші "нові" чи "супер-нові" історії старого гатунку [6]. Наша думка тут така: зміна методу без зміни принципу не може змінити парадигми, а відтак старі проблеми неминуче переходять у нові твори й гноблять їх.

Ми зазначили, що антропологічний підхід визрів у лоні лінійного й вийшов з нього як його опозиція, будучи зв'язаним з ним генетично. Але й те, що ним ставиться в голову кута історії в якості її закономірностей, теж не є чимось новим – про **людиноцентризм** як орієнтир для історичного розвитку писав ще Епікур, стоїки, софісти, Сократ, Цицерон, Сенека, Блез Паскаль, українець Григорій Савич Сковорода, а про **самопізнання й самодійснення** людини в історії як її певну закономірність – Августин і Пелагій, уся середньовічна історіософія, Лейбніц, Шефтсбері, той же Сковорода.

До III-го методологічного підходу в історичному пізнанні ми залуцаємо сучасну "квантову психоісторію" донеччанина Василя Моргуна, який був одним з наших опонентом на захисті докторської дисертації (іншими були – блискучий історик-"мусульманщик" Віктор Ганкевич і "український Гойнбі" – філософ Юрій Павленко). Нам часто приходить ся чути, що в українських гуманітарних науках немає праць світового рівня, що всім нам треба ще багато вчитися тощо. Не сперечаємось – учитися треба завжди, про що ще Тарас Шевченко казав, але зазначимо, що, за визнанням французьких, американських, російських учених, рівень "квантової психоісторії" Василя Моргуна – **вище світового**. Отож, "не все так погано в нашому домі", і те, що В.Моргуна нещодавно перевели з Донецька до Києва керувати Інститутом прогнозування, багато про що говорить.

Нагадуємо про пульсації в ході історії, про які ми казали вище. В.Моргун зіставив цикли пульсацій усіх суб'єктів Космосу і зробив спробу дати визначення поняттю "людина" – вона в нього є "індивідуальною комбінацією хвиль простору-часу", тобто пульсацією магнітних і ефірних потоків [12, с.204]. Визначення спірне, бо все живе є таким, але воно є й ми зобов'язані його подати.

Сама квантова психоісторія спирається на фізичні цикли: 10, 8-річний цикл сонячної активності Чижевського; 243-річний цикл транзитів Венери (проходження її по диску Сонця відносно Землі); 648-річний цикл пульсації Сонячної системи Рубашева; 1620-річний цикл Петерсона (довгого знаходження на одній осі фізичних центрів Землі, Місяця й Сонця); 432-денному циклі "чандлерівського коливання полюса" (або "вільної пугації Ейлера") та 25920-річному прецесійному циклі Землі [13]. Ця система не тільки дає можливість прогнозувати землетруси й інші стихійні лиха, а й, включаючи людину в процес загальних коливань і пульсацій природи й Космосу, дозволяє вираховувати цикли глобальних і неминучих змін у людському суспільстві й свідомості людини. У В.Моргуна є в роботах свої понятійні недоліки, зокрема, ми не можемо прийняти його формулу: "Космос – природа, суспільство, людина", адже, як макросистема, Космос є тим, що від природи, суспільства й людини значною мірою відстоїть [13]. Його можна певною мірою зіставити з тим, що вкладається наукою в поняття "іраціональне", хоча правильність такого визначення можна піддавати сумніву (це, до речі, робимо й ми, твердячи, що таке поняття просто застаріло) [2, с.23]. У будь-якому разі, те, що ми зємо Космосом, – явище вельми самодостатнє й зовсім не вичерпується поняттями "природа, суспільство, людина". Але в засновника квантової психоісторії є й такі позитиви в його роботах, що певні недоробки ним свого понятійного апарату можна й пробачити.

В.Моргун урахував великі й малі цикли, зіставив їх з періодизацією історії й виявив, що всі великі періоди збігалися з циклами Космосу й природи, що супроводжувалися тими чи іншими

катаклізмами. Головний цикл у нього – 405 років. Ми доповнили Моргуна виділенням ще малого циклу, в якому буде видний цикл розвитку науки – 40 років. На це звертав увагу ще донеччанин Докучаєв, а також критиковані в СРСР за "географічний детермінізм" Максимов, Ляхова, Будико, Войлошніков. Стало ясно, що в "спекотні" 40 років зростає інтерес до досліджень системного характеру (у 20-ті рр. ХХ ст. з'являється теорія геліоциклів Чижевського, "довгих хвиль кон'юнктури" Кондратьєва та ін.; у 60-ті рр. – школа екології біогеоценозів Макартура, теорія пасіонарності Л.Гумільова). В холодні періоди віддається перевага прикладним дослідженням, ученням, що підкреслюють домінуючу роль людини в біосфері. І тоді стає ясно, що антропологізація сучасної науки – це останній спалах "холодного циклу" клімату, який закінчився з відходом у минуле ХХ століття. Значить, на часі – виникнення нового методологічного підходу, й саме системного характеру, бо на дворі – наявне потепління клімату. В історичній же науці такий підхід, на наше переконання, буде лежати в площині:

1) **зміни принципу** (під впливом новітнього природознавства рано чи пізно антропоцентризм поступиться антропоморфізму, тільки осмисленому на багато більш високому інтелектуальному рівні, ніж раніше. Не скажемо, що потреба в релігії відпаде, але кардинальна трансформація релігійної свідомості стане нагальною вимогою часу);

2) **зміни методу** (аналітичний на синтетичний. Когнітивна революція була вимогою свого часу і свою справу зробила, але когнітивізм – це негатив. Потреба ж нашого часу, вочевидь, це – пошук позитиву);

3) **зміни уявлення про мірність простору** (по лінії часу в цьому напрямі досліджень достатньо й уявлення вже змінюються). Наукова основа є – математична теорія "простору Мінковського" та фізичні дослідження "циліндрів Козирєва".

Як наслідок всього цього настане **зміна картини світу** (дисциплінарної матриці), тобто "переключення генштальту". Тільки тоді й не раніше зможе з'явитися нова наукова парадигма.

Зазначимо також, що чекати цього від західних учених не варто. В.Моргун, для якого характерне "кольорове" бачення свідомості (М.Марр, до речі, бачив "кольоровість" в лінгвістичній картині світу. Але ж кожна думка має не тільки словесний, а й образний вираз, так що, до бачення Моргуна треба придивитись) виділяв *західний тип мислення* – раціонально-індивідуалістський, зоровий, холодний, фіолетовий, заснований на ефекті стискання (ефекті Доплера) і *східний* – сенсорно-колективістський, слуховий, теплий, інфрачервоний, заснований на ефекті розширення (ефект Антидоплера). Отож, когнітивізм, як цілком здорова й необхідна дія негативу в свідомості людства, прийшов від фіолетового, холодного західного типу мислення. Західним ученим не потрібні загальні схеми історичного процесу, кожен учений там розробляє свою модель (або кілька). Наші ж учені з їх інфрачервоним

сенсорно-колективістським мисленням, навпаки, завжди були схильні до пошуків універсальних моделей. Змінити ж парадигму, яка сама по собі є певною універсальною моделлю, зможе тільки той, хто здатен бачити всі її підвалини й розуміти, як треба змінювати їх.

Проте, підкреслимо, що все це – тільки констатація загальних характеристик. Просторовий поділ типів мислення на "західний" і "східний" є, безумовно, дуже важливим, але не абсолютним. Учені давно побачили два типи мислення, які проявляються у світовій науці, назвавши їх "арістотелевським" і "платонівським". Перший, який, за нашими міркуваннями, остаточно постає й перемагає у Європі з часів Аквінату (XIII ст.), можна зіставити з виділеним В.Моргуном західним типом мислення (наше доповнення – лівопівкульним). А другий, який, за нашими міркуваннями, домінував у європейській науці до XIII ст., – зі "східним" (правопівкульним). Основна маса вчених нині належить до "арістотелевського" типу мислення. Пізнання йде повільно в часі, потребує побудови чітких логічних доказових схем; знання накопичуються кумулятивним шляхом. Образ цього мислення відомий з міфології – меандр. Але певний відсоток учених з "платонівським" типом мислення був завжди, є й буде надалі. Це – інтуїтивне мислення, яке втілюється шляхом прозріння, завдяки чому в ученого одразу виникає якась теорія й тільки потім він починає шукати для неї аргументів і намагатися вибудувати логічну схему (що не завжди вдасться). Такі теорії, як правило, започатковують наукові революції, про що писав ще Т.Кун (відмітимо "дзеркальність" думки й її втілення таких учених відносно перших). Образ такого типу мислення – блискавка, яка не має меж. Для розвитку науки ж потрібні обидва типи мислення.

Однак не можемо не відмітити, що ті ж Платон і Арістотель належали до одного просторового й часового ареалу й до однієї культури. Значить, поняття "західний" і "східний" типи мислення не приналежні простій географії, а відтворюють різні, а навіть протилежні тенденції в розвитку тієї чи іншої культури, як також і науки (що цілком об'єктивно, бо бінарність є фундаментальною характеристикою плазми свідомості) [14]. І тут, вочевидь, буде доречно, використавши (як це робить Ю.Павленко) відому метафору, що підноситься ще до Тертулліана, й яка у XX ст. була розвернута Л.Шестовим, сказати, що історично сформувалось **два виміри сприйняття історії** – один, внутрішній, належить "Єрусалиму", а другий, зовнішній, – "Афінам" [8, с.8–9]. У першому вимірі в такому разі працюють люди з "платонівським" типом мислення, а в другому – з "арістотелевським". Хоча географічний чинник треба обов'язково враховувати, адже наука в різних суспільствах має свої особливості розвитку, і той чи інший тип мислення в ній можуть свідомо підтримуватися, або ж пригнічуватися чи навіть нищитися. Й ось тут, можливо як ніде, виразно постає та об'єктивна обставина, що форми освіти, яка, що важливо, формує саме *стереотипи мислення людини*, на Заході й Сході, повинні бути не просто

різними, а протилежними. Це – до питання щодо "Болонського процесу".

**І – останнє, мабуть, найризикованіше.** На нашу думку, сьогодні все в науці крутиться навколо головного світоглядного принципу, тому й історизм як принцип уже історичного пізнання, ніяк не може вийти зі стану кризи. Ми розуміємо, що поки що антропоцентризм – це така "священна корова", яку історики наважуються все ж таки вже чіпати (згадаймо ту ж "метаісторію"), але дуже й дуже обережно. Ми – теж обережні, але не настільки, тому скажемо, що, якщо поняття "Космос" у фундаментальній науці вже діє й давно, то, сказавши "А", треба йти до "Я", тобто робити його об'єктом науки, в тому числі й історичної. І ось саме тут ми дійдемо до, за нашим висловом, Стіни заборони, а саме: треба буде давати визначення, хто такий той, кого людство зве Богом, бо Космос же, якщо він існує й на нас впливає, не є пустим, так же? **Переконані: той, хто це зробить, стане новим Коперником.**

І на цьому тлі ризикнемо висловити свою позицію (а чому б не ризикнути, так же?). "Бог – поняття", – твердять філософи (зокрема, доктор філософських наук, професор, магістр богослов'я Євграф Дулуман). У кількох дискусіях з ними в Інституті філософії НАН України нам удалося довести, що це неправильно, бо занадто суб'єктивно, тому що є моністично антропоцентричним. Стверджуємо: якщо фізик В.Ульшин з його визначенням "плазматичної матерії", а також історик О.Борисова (тобто – ми) з її визначенням "хімічної" (на основі трактату, приписаного Християну Розенкрейцю, "Хімічне /або герметичне/ весілля"), або "сонячної" (на основі слів Арістотеля з "Фізики", що людину народжує "людина і Сонце") праві, то визначення можна дати: Бог – це ФОРМУЛА [15]. Дуже складна, до того ж – словесна, адже, як відомо, все ж таки "Слово було на початку" (Ів. 1: 1). І її ще треба вивести (а то – проблема, самозрозуміло, з розряду неабияких), ми ж тільки виказали припущення щодо напрямку, на якому треба вести пошук.

Проте вже з наданого нами визначення видно, що об'єктивна основа того, що ми звемо, висловлюючись обережно, – Космосом, існує. Вивчати її можна, але ось тут уже – **тільки змінивши метод.** І в цій площині, вважаємо, треба дуже уважно вивчити весь творчий спадок Павла Флоренського. А найперше – його математичні роботи, зокрема теорію Всесвіту як "стрічки Мьобіуса" та його теорію вивертання (оце і є, на нашу думку, герметизм). На жаль, настійна рекомендація визначного українського вченого М.Брайчевського щодо того, що освіта українських істориків обов'язково повинна мати у своїх програмах вищу математику, так досі й не врахована державними освітніми структурами України, а тому сподіватись на те, що найближчим часом на таку роботу буде здатний хтось з українських істориків, окрім В.Моргуна, дуже проблематично [16].

Одночасно не можемо не зазначити, якраз у зв'язку з появою на підставі нових відкриттів у галузі фізики нових філософських теорій (зокрема, еонософії), що поспішати зі зміною світоглядного принципу антропоцентризму на антропоморфізм не треба. Фізики, як ми виявили, ще занадто наївні як у плані релігійної свідомості, так і в своєму відношенні до релігії взагалі й роблять тут багато помилок. Старе, безумовно, вивчати й використовувати треба, але й вислів Маркса з "Капіталу": "Мертвий хапає живого" теж випускати з уваги не можна. Допоки вчені не розробили принаймні основ НАУКИ щодо "плазматичної" ("хімічної") матерії, а з цим і методики перевірки на позитив щодо людства інформації, що йде з інформаційних полів Всесвіту, від антропоцентризму відмовлятися не можна. Є ризик втрапити в не меншу залежність ніж була та, від якої людство відривалось 39 тисяч 800 років зі свого 40-тисячолітнього перебування на планеті Земля. "Плазматична" матерія (тобто те, що Гьоте називав *das Dämonische*, повертаючи йому позитивне, притаманне часам Античності, розуміння) – явище дуже неоднозначне й вельми тоталітарне. Але це – окрема тема.

Однак, у цілому, слід сказати, що інтердисциплінарність – це нагальна потреба нинішнього часу, адже всі новітні найзначніші наукові відкриття в були зроблені на стику наук. І в цьому зв'язку ми можемо тільки побажати колегам-науковцям великих успіхів у справі, якій вони, як і ми, присвячують все своє життя.

### Література:

1. **Головко Б.А.** Філософська антропологія: Навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1997. – 240 с.
2. **Борисова О.В.** Генеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки (V–XV ст.): Монографія. – Луганськ: Альма-матер, 2005. – 456 с.
3. **Палюшев Б.** Фізика Бога 2: Пограничные пространства / Б. Палюшев. Пер. с болг. Воздвиженской Т. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – 318 [2] с.
4. **Барг М.А.** Эпохи и идеи. Становление историзма. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
5. **Ротенфельд Ю.** Запечатанная книга. Кризис понимания. – Кн. 2. – Луганск: Світлиця, 1999.– 200 с.
6. **Феллер В.** Введение в историческую антропологию: Опыт решения логической проблемы философии истории. – М.: КНОРУС, 2005. – 672 с.
7. **Бойченко І.** Філософія історії: Підручник. – К.: Знання, 2000. – 723 с.
8. **Павленко Ю.В.** История мировой цивилизации. Философский анализ. – 2-е изд. – К.: Феникс, 2004. – 760 с.
9. **Бродель Ф.** Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV–XVIII вв.: (В 3-х тт.) / Пер. с фр. М.Е. Куббеля. – М.: Прогресс, 1988.
10. **Ле Гофф, Жак.** Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. /Жак Ле Гофф; Послесл. А.Я. Гуревича. – Сретенск: Межконфесс. центр историко-философ. исследований Толедо, 2000. – 370 с.
11. **Гуревич А.Я.** Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М.: Наука, 1970. – 198 с.
12. **Моргун В.А.** Громадянське суспільство в контексті типології психоісторії людства // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк, 2003. –

№1. – С.171–212. 13. **Моргун В.А.** Традиційні та сучасні засади космометрії (у контексті відкриття періодичної системи пульсації Космосу – природи, суспільства, людини) // Искусственный интеллект. – Донецк, 2003. – №4. – С.511–569. 14. **Вашкевич Н.Н.** Системные языки мозга. – 2-е изд. – М.: Белые альвы, 2002. – 400 с. 15. **Борисова О.В., Ульшин В.А.** К вопросу о методологии изучения пространства сознания: физический и исторический аспекты // Історія науки і техніки. Матеріали методологічного семінару. 20–21 лютого 2007. – Луганськ: СНУ ім. В.Даля. – С.4–12. 16. **Брайчевський С.М.** Імплікати́вна філософія Михайла Брайчевського // Національний університет "Києво-Могилянська академія". Наукові записки. – Т. 20. – К., 2002. – С.71–75.

Genesis of main methodological approaches in historical perception – traditional, nonlinear and anthropological has been investigated in the article on the basis of analysis of the works, written by historians, philosophers and anthropologists. Regarding several important methodological problems the author sets his own vision and understanding and also offers the basis of a new methodological decision.

УДК 94[(470+571):(560:620)]«1831/1833»

**Є.С.Волкова**

### **ПОЧАТОК ПЕРШОЇ ТУРЕЦЬКО-ЄГИПЕТСЬКОЇ КРИЗИ (1831–1833 РР.) ТА ПОЗИЦІЯ РОСІЇ.**

Комплексу проблем, пов'язаних із міжнародними відносинами на Близькому та Середньому Сході, останнім часом привертає усе більшу увагу вітчизняних учених. Це є цілком закономірним, адже реалізація повноцінного зовнішньополітичного курсу України, що якнайповніше і якнайефективніше забезпечував би національні інтереси країни, за сучасних умов є практично неможливою без закріплення ролі активного учасника геополітичних та гео економічних процесів на Близькому та Середньому Сході, який сьогодні є одним з ключових центрів формування нової геополітичної системи світу. Подальше зміцнення відносин з близькосхідними країнами, на думку українських фахівців, є вельми важливим не тільки через підвищення ролі Близького та Середнього Сходу у глобальній енергетичній системі, але й через невпинне зростання значення геостратегічних, гео економічних та людських ресурсів цього регіону як факторів у геополітичному суперництві провідних центрів світової політики, насамперед США, Росії та країн Євросоюзу [1, с.248–249].



При цьому реальному перетворенню нашої країни на активного учасника світової політики на Близькому та Середньому Сході має сприяти, окрім іншого, своєчасне та достатньо кваліфіковане урахування всіх нюансів складної геополітичної гри, що відбувається у цьому регіоні, глибоке розуміння справжніх мотивів всіх її головних учасників. Останнє неминуче змушує фахівців звертатися до вивчення історії протистояння провідних держав світу за вплив у цьому регіоні, яке свого часу реалізувалось у вигляді Східного питання. Дана стаття присвячена висвітленню однієї з малодосліджених проблем історії Східного питання – проблеми визначення позиції Росії у зв'язку з початком першої турецько-єгипетської кризи (1831–1833 рр.).

Історія Східної кризи початку 30-х рр. XIX ст., складовою якої був перший турецько-єгипетський конфлікт (1831–1833 рр.), завжди привертала пильну увагу дослідників різних країн. Так, представники англо-американської та французької історіографії головну увагу приділяли висвітленню позицій Росії та європейських держав стосовно згаданого конфлікту та дипломатичної боротьби навколо його розв'язання [2]. Чимало попрацювали над вивченням різних аспектів зазначеної проблеми й історики Росії та СРСР. Зокрема, визначено було причини та основні етапи турецько-єгипетського конфлікту 1831–1833 рр. та його місце у зовнішньополітичному курсі Росії на Близькому Сході [3]. Також всебічно було проаналізовано обставини та наслідки укладення міжнародних угод, що позначили собою завершення кризи – Кютахійської та Ункяр-Іскелесійської [4]. Разом з тим, початковий етап формування політичного курсу Росії стосовно конфлікту, що спалахнув між турецьким султаном та єгипетським пашею, до сьогодні не ставав предметом окремого дослідження. Дана стаття становить собою спробу заповнити цю лакуну.

Чергове загострення Східного питання, що відбулося на початку 30-х років XIX ст., було пов'язане зі спалахом гострого та складного конфлікту між могутнім намісником Єгипту – провінції Османської імперії – Мухамедом (Мехмедом) Алі та султаном Махмудом II. Безпосереднім приводом до конфлікту була відмова турецького султана Махмуда II виконати дану ним ще у 1824 р. обіцянку передати Сирію та о. Крит під управління Мухамеда Алі як винагороду за допомогу останнього у придушенні грецького повстання. І хоча у червні 1830 р. єгипетський правитель отримав фірман на управління Критом, ця поступка задовольнила його лише частково, адже головною метою було перетворення Єгипту на незалежну державу с перспективою створення могутньої арабської імперії на уламках Османської [5, с.285–286].

Разом з тим, Мухамед Алі добре розумів, що успіх його намірів повністю залежить від позиції, що її займуть великі держави, оскільки само питання існування Османської імперії на той час вже майже вийшло з компетенції султана та залежало, здебільшого, від спільної позиції "європейського концерту". Саме тому, останні кілька місяців до початку

конфлікту з султаном єгипетський паша та його агенти докладали чималих зусиль для того, щоб з'ясувати ставлення провідних інтересантів у розв'язанні Східного питання – Великобританії, Франції, Австрії, та головне – Росії, особливо зважаючи на те, якого впливу на Порту набула ця країна після укладення Адріанопольського миру.

Незважаючи на зазначене вище, безпосереднє звернення Мухамеда Алі до російського дипломатичного представника в Александрії – генерального консула Лавісона – щодо позиції Петербурга у випадку можливого турецько-єгипетського конфлікту, яке сталося 26 червня 1831 р., було цілковитою несподіванкою не тільки для останнього, але й для російського посла у Константинополі А.П.Бутенева, та, як наслідок, для керівництва МЗС Росії. Більш того, єгипетський паша недвозначно натякнув, що він вже має "мовчазну згоду" з боку Франції та Великобританії на розв'язування конфлікту [6, с.421].

Неготовність керівників зовнішньої політики Росії до цього демаршу була наслідком дуже суперечливого та двоїстого характеру взаємовідносин між Махмудом II та Мухамедом Алі. З одного боку, єгипетський правитель вів дуже тонку дипломатичну гру, до останнього моменту удаючи з себе вірного султанського васала – акуратно сплачував данину, надавав Порті грошову допомогу для виплати контрибуції Росії, надсилав султану коштовні подарунки тощо [5, с.179–180]. Навіть майбутня експедиція до Сирії, яку Мухамед Алі планував використати у якості плацдарму для будівництва майбутньої імперії, була представлена ним як захід, що здійснювався за повної згоди та ухвалення султана і мав на меті покласти край сепаратистським настроям губернатора Акки Абдулли-паші та відродити Османську імперію [5, с.302–303]. Зрозуміло, що Лавізон, французький торговець, якого, до того ж, було призначено на посаду лише напередодні розгляданих подій, у складній обстановці орієнтувався недостатньо для того, щоб завчасно роздивитись дійсний характер військових приготувань Мухамеда Алі. Практично до самого початку експедиції у Сирію (4 листопада 1831 р. – Є.В.) російський консул продовжував надсилати Бутеневу заспокійливі депеші, у яких свідчив про наявність цілковитої згоди між султаном та його єгипетським намісником [5, с.444–445].

З іншого боку, сам султан, який добре розумів, до чого йде справа, не був зацікавлений у нагнітанні нервозності у відносинах з могутнім васалом, оскільки це могло спричинити передчасний спалах конфлікту в той момент, коли збройні сили імперії ще не було повністю відновлено після нещодавньої російсько-турецької війни, а укладення Адріанопольського миру та надання незалежності Греції завдали суттєвого удару по міжнародному авторитету Порту [7, с.72]. Як наслідок, численні знаки особливої прихильності, що їх демонструвала Порта по відношенню до Мухамеда Алі (і серед них – вже згадуваний

фірман на управління Критом. – Є.В.), могли увести в оману навіть такого досвідченого дипломата, як Бутенев.

Внаслідок небажання сторін привертати міжнародну увагу до своїх взаємовідносин, перше офіційне повідомлення про те, що Порта не схвалює експедиції Мухамеда Алі, з'явилося лише на початку грудня 1831 р., тобто вже після того, як під владою останнього опинилась значна частина Сирії [7, с.91]. Офіційне ж оголошення про розрив відносин з бунтівним васалом відбулося лише 4 травня 1832 р. У циркулярній ноті, що її було адресовано представникам великих держав у Константинополі, містилось також запрошення висловити свою думку з приводу конфлікту.

Набагато швидше за дипломатичну розвивалися події у військовій царині – захопивши Акку, Дамаск та розгромивши турок при Хомсі та Бейлані, армія Мухамеда Алі встановила свій контроль над усєю Сирією та Кілікією та відкрила собі шлях на Константинополь [8, с.402].

Добре розуміючи власну неготовність до дієвого опору, турецький уряд почав шукати підтримки ззовні – серед європейських держав. Найбільші сподівання Порта поклала на Великобританію. Представник цієї країни у Константинополі, Стретфорд Каннінг, який був рішучим та послідовним супротивником утвердження російського впливу на Близькому Сході, давав султану та його міністрам численні обіцянки, спектр яких пролягав від сприяння отриманню позики в англійських банках на модернізацію османської армії до безпосереднього втручання уряду Його Величності у врегулювання турецько-єгипетських відносин. Однак британський уряд, незважаючи на власний принцип збереження статус-кво в Османській імперії, проголошений ще на початку XIX ст., не поділяв ентузіазму свого представника у Константинополі, та, як наслідок, не поспішав з наданням безпосередньої підтримки Махмуду II. Через розходження у поглядах щодо перспектив існування Османської імперії, британський кабінет був неготовий чітко визначити власну позицію у турецько-єгипетській кризі [9, с.179–180; 10, с.60–62]. До того ж, увагу британського уряду значною мірою відволікали як внутрішні справи, так і події на європейському континенті. Як наслідок, англійці обмежились, здебільшого, лише моральною підтримкою Порти та спробами відвернути останню від орієнтації на Росію [11, с.14; 12, с.56]. Особливо чіткого прояву остання тенденція набула під час засідань Лондонської конференції з грецького питання у травні 1832 р., на якій держави намагались врегулювати питання кордонів Грецької держави. Завдяки зусиллям Стретфорда Каннінга представники Порти усіяко затягували роботу конференції, зокрема, висували абсурдні територіальні вимоги [7, с.122]. Зрозуміло, що єдиною метою такої лінії поведінки було викликати роздратування та незадоволення Росії з тим, щоб змусити останню переглянути свої обов'язки щодо Порти за умовами Адріанопольського миру.

Ще менш втішною для турок була позиція, що її зайняла у конфлікті Франція, яка взагалі була зацікавлена у розширенні впливу власного протекте – Мухамеда Алі – на Близькому Сході. Втім, побоюючись загострення відносин із Великобританією та Росією, Франція уникала безпосереднього втручання у конфлікт, розраховуючи на досягнення власної мети через посередництво в його врегулюванні [13, с.128–129].

Принципову відмінність стосовно згаданого протистояння мала позиція Росії. Ще 19 травня 1832 р. Бутенев відправив до Петербурга значну за обсягом дипломатичну кореспонденцію, зокрема, повідомлення про остаточний розрив Порти з Мухамедом Алі, циркулярну ноту від 4 травня, відомості про першу реакцію на цю ноту представників європейських держав, а також звіт про результати чергової конференції з реїс-ефенді (головою турецького МЗС) Акіфом-пашою з питань виконання Туреччиною умов Адріанопольського миру [7, с.124]. Характерним є те, що тон російського дипломата стосовно Порти, яка не змогла, до того ж, вчасно виплатити належну суму контрибуції, мав дуже роздратований характер – давалися взнаки зусилля Стретфорда Каннінга, про які Бутеневу стало відомо незадовго до відправки депеші. Зокрема, Бутенев доходив висновку, що за умов відходу султана та його оточення від чіткого виконання умов мирного договору, подальша поблажливість до Порти тільки шкодить російським інтересам на Близькому Сході та радив керівництву МЗС перейти у цій справі до більш рішучих заходів.

Однак керівники зовнішньої політики Росії проявили у цій складній ситуації набагато більшу далекоглядність, ніж Бутенев. Невдовзі російський представник у Константинополі отримав з Петербурга депешу від 12 червня 1832 р., у якій було визначено ту позицію, яку займе Росія у близькосхідному конфлікті. Зміст цієї депеші, що її було складено особисто головою МЗС Росії К.В.Нессельроде та схвалено царем Миколою I, становить особливий інтерес, оскільки дозволяє з'ясувати основні пункти позиції Петербурга у турецько-єгипетському конфлікті. Аналізуючи цей документ, відзначимо, перш за все, що головні його положення становили собою логічний розвиток політичного курсу, який було прийнято ще на засіданні Таємного комітету від 16 вересня 1829 р. Учасники цього засідання, ще не маючи відомостей про укладення миру в Адріанополі, дійшли висновку: "Ми завжди дотримувались тієї думки, що збереження Туреччини скоріше піде на користь, аніж зашкодить дійсним інтересам Росії, і ніякий інший порядок речей, що займе її (Туреччини. – Є.В.) місце, не може замінити нам ті вигоди, що їх дає наявність серед сусідів слабкої держави, якій постійно загрожують революційні прагнення її васалів, та яку внаслідок успішної війни можна змусити підкоритися волі переможця" [14, с.438–439]. Укладення ж дуже вигідного для Росії Адріанопольського миру лише посилювало бажання царату зберегти "слабкого сусіда" [15, с.312–369; 16]

Як наслідок, головною ідеєю, що її містила депеша Нессельроде, було підтвердження незмінної прихильності російського імператора принципу збереження інтегритету Османської імперії, з одним суттєвим застереженням: якщо остання буде продовжувати визнавати зобов'язання, що були нею прийняті в Адріанополі. Це було цілком закономірним, адже можливий розпад імперії Махмуда II та утворення на її уламках молоді та сильної держави Мухамеда Алі, яка, до того ж, мала б чітко виражену профранцузьку орієнтацію, аж ніяк не відповідали інтересам Петербурга [11, с.16].

До того ж новий близькосхідний конфлікт, який поставив Порту у скрутне становище, створював умови для розв'язання найважливішої проблеми росіян у цьому регіоні – створення сприятливого режиму чорноморських проток – шляхом двосторонніх російсько-турецьких переговорів. Приймаючи до уваги такі стратегічні перспективи, керівники зовнішньої політики Росії вважали за можливе піти на незначні поступки у окремих аспектах відносин з Портою, як от відстрочка виплати останньою контрибуції чи тимчасове зняття з порядку денного сербського питання [7, с.127]. У підсумку Нессельроде приписував Бутеневу завірити Порту у тому, що російський імператор безпосередньо цікавиться її утрудненнями та сподівається на успішне придушення повстання єгипетського паші.

Прагнучи щонайбільше посилити у султана враження від висловленого у депеші, Микола I вирішив одночасно продемонструвати позицію, що її займе Росія у цьому конфлікті, також і Мухаммеду Алі. 30 липня 1832 р. Бутенев передав Лавізону наказ імператора залишити Єгипет, спустити російський прапор, зняти з воріт консульства герб та відкликати усіх російських підданих, що мешкали у цій країні [17, с.346]. В свою чергу, капітанам усіх російських купецьких суден було заборонено надавати військову та продовольчу допомогу бунтівному паші [18, с.60].

Офіційно позицію Росії було оприлюднено 15 липня 1832 р. – Бутенев виконав адресований йому припис, звернувшись з офіційним листом до реїс-ефенді [6, с.345]. Таким чином, Росія відкрито заявила про свою безпосередню зацікавленість у розв'язанні турецько-єгипетського конфлікту.

Цей крок держави, яка з 1829 р. користувалась переважним впливом у Константинополі, викликав широкий резонанс як на Близькому Сході, так і в Європі. Порта, хоча і висловила своє цілковите задоволення змістом російського послання, однак поспішно запросила інші держави зробити відповідні запевнення – давалася ознаки недовіра до багаторічного ворога, який тільки нещодавно перетворився на союзника. Щодо Мухаммеда Алі, то загальний за характером демарш Росії, зрозуміло, не міг одразу змусити його припинити збройне протистояння, але, за свідченням очевидців, був чи не найголовнішим серед факторів, які змусили єгипетського правителя вже тоді серйозно

узяти під сумнів кінцевий успіх своєї авантюри [6, с.525–529]. Найбільш різку реакцію позиція Росії викликала в її головних конкурентів у боротьбі за домінуючий вплив на берегах Босфору – Великобританії та Франції [13, с.168]. Однак через зазначені вище причини жодна з цих держав так і не змогла надати Порті реальних доказів щирої участі у її долі аж до грудня 1832 р., коли повний розгром султанських військ під Коньєю та захоплення єгиптянами у полон великого візирю Решид-паші поставили подальше існування Османської імперії під велике питання.

Формальність підтримки, що її надавала туркам Великобританія, легкість, з якою Франція нещодавно (у 1830 р. – Є.В.) придбала Алжир та амбіції Мухаммеда Алі не давали Миколі I ґрунтовних підстав для подальшого сподівання на збереження Османської імперії у колишніх кордонах, чи то у колишньому статусі. Перспектива ж розподілу османської спадщини зовсім не приваблювала царат, який добре розумів, що з плином часу Росія все більше поступалась своїм західноєвропейським конкурентам за темпами економічного та військового розвитку, а отже – і в можливості ефективного опанування своєї майбутньої долі у цій спадщині. Більш того, перетворення володінь султана на конгломерат територій, підконтрольних англійцям та французам, навряд чи відповідало міркуванням безпеки південних кордонів Росії. За таких умов у Петербурзі твердо вирішили безпосередньо взяти участь у подальшій долі Османської імперії, уникаючи, разом з тим, безпосереднього втручання [19].

Останнє було цілком зрозуміле – збереження принципу статус-кво стосовно Османської імперії за умов існування всередині останньої відкритого збройного конфлікту, який, до того ж, знаходився у центрі уваги європейських держав, становило для Росії досить складне завдання. Безпосереднє військове чи дипломатичне втручання у конфлікт могло викликати серйозну протидію з боку Великобританії та Франції. До того ж, для здійснення такого втручання необхідне було офіційне звернення Порти до Росії за військовою допомогою. Останнє було навряд чи можливе через існування при султанському дворі досить сильної антиросійської партії, позиції якої підтримувались англійським та французьким дипломатичними представниками у Константинополі [20, с.175]. Саме тому будь-які спроби форсувати зазначену ситуацію справедливо розглядались у Петербурзі як такі, що могли не тільки серйозно зашкодити впливу Росії на Близькому Сході, але й призвести до її дипломатичної ізоляції в Європі (втрата такої обережності у подальшому коштувала Росії ганебної для неї Кримської війни. – Є.В.).

Логічним наслідком позиції, що її зайняв російський уряд, була відправка спеціальної напівофіційної місії М.Муравйова до Константинополя та Александрії з тим, щоб, з одного боку, схилити Мухамеда Алі до примирення з султаном, а з іншого – сприяти, у разі потреби, здійсненню формального звернення Порти до російського уряду по військову допомогу [21, с.292–293]. Як показав подальший розвиток

подій, обраний курс цілком себе виправдав – внаслідок успішного виконання М.М.Муравйовим своєї місії було не тільки припинено турецько-єгипетське протистояння (Кютахійська угода від 5 травня 1833 р. – Є.В.), що врятувало Османську імперію, але й укладено дуже вигідний для Росії Ункяр-Іскелесійський договір. Деякі аспекти процесу здійснення цієї місії, а також ступінь її впливу на кінцеве врегулювання турецько-єгипетської кризи, наслідком якого було незнане до того піднесення російського впливу у Константинополі та на Близькому Сході в цілому, потребують подальшого вивчення.

### Література

1. **Швед В.О.** Близькосхідна політика України у контексті сучасного геополітичного протиборства на Близькому Сході // Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2004. – С.248–270. 2. **Див., напр.:** Anderson M.S. Russia and the Eastern Question, 1821–1841 // Europe's Balance of Power (1815–1841). – L.: Macmillan, 1974. – P.79–97; Anderson M.S. The Eastern Question 1774–1923. A study in international relations. – L.: Macmillan, 1966. – 436 p. Bailey F.E. British policy and the Turkish Reform movement. A study of Anglo-Turkish relations 1826-1853. – Cambridge: University press, 1942. – 312 p.; Bourne K. The foreign policy of Victorian England, 1830-1902. – Oxford: Clarendon Press, 1970. – 531 p.; Chamberlain M. British foreign policy in the age of Palmerston. – L.: Longman, 1980. – 146 p.; Charles-Roux F. L’Egypte de 1801 a 1882. Mohammed Ali et sa dyhastie jusqu’a L’occupation anglaise. // Histoire de la hation egyptienne. Sous la rev. Hanotaux G. – Paris: Plon, 1936. – V.6. – P.1–413; Frewen W. England and France in the Mediterranean 1660–1830. – L.: Sampson Low, Marston & Co., Ltd., 1901. – 345 p.; Hall J. England and the Orleans Monarchy. – L.: Smith, Elder&Co., 15 Waterloo Place, 1912. – 452 p.; Lambelin R. L’Egypte et l’Angleterre vers l’indépendance, de Mohammed Ali au roi Fouad. – P.: B.Grasset, 1922. – 259 p.; Marlowe J. Perfidious Albion. The Origins of Anglo-French Rivalry in the Levant. – L.: Elek Books, 1971. – 324 p.; Marriott J.A.R. The Eastern Question. An Historical Study in European Diplomacy. – Oxford: Clarendon Press, 1924. – 564 p; Puryear V.J. France and Levant. From the Bourbon restroration to the peace of Kutiah. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p.; Rodkey F.S. Lord Palmerston and the Rejuvenation of Turkey. 1830–1841. Part 1, 1830–1838 // The Journal of Modern History. – 1929. – №4. – P.570–593; Rodkey F.S. The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832–1841 // University of Illinois Studies in the Social Sciences. – Urbana, 1924. – Vol.11. – №3–4. – P.327–600; Webster Ch. The foreign policy of Palmerston 1830–1841. – London: Bell, 1951. – Vol. 1. – 914 p.; Webster Ch.K. Palmerston, Metternich and the European System. 1830-1841 // Proceedings of the British Academy. – L.: H.Milford, 1934. – Vol. XX. – P.3–36; Яан X. Нессельроде и Восточные кризисы 1828–1833 годов // Отечественная история, 1992. – №2. – С.203–208. 3.

**Див., напр.:** Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – СПб.: Т-во Общественная польза, 1871. – 542 с.; Жигарев С. Русская политика в Восточном вопросе. – М.: Университетская типография, 1896. – Т.1. – 466 с.; Скальковский К. Внешняя политика России и положение иностранных держав. – СПб.: Тип. И.Н.Суворина, 1901. – 683 с.; Татищев С.С. Внешняя политика императора Николая I. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1887. – 639 с.; Горяинов С.С. Босфор и Дарданеллы. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1907. – 355 с.; Покровский М.Н. Дипломатия и войны царской России. – Л.: Overseas publications interchange Ltd., 1991. – 392 с.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М.: Наука, 1978. – 440 с.; Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.; История дипломатии / Под ред. В.П. Потемкина. – М.: ОГИЗ, 1941. – Т.1. – С.536–564; Дранов Б. Черноморские проливы. – М.: Юрич. изд-во мин-ва юстиции СССР, 1948. – 240 с.; Еремеева Т.В. Египетский кризис 1832–1833 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М.: АН СССР, Институт истории, 1947. – 392 с.; Киняпина Н.С. Русско-австрийские отношения 1830–1833 гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М.: Тип. Воен. акад. им. М.В.Фрунзе, 1949. – 19 с.; Новичев А.Д. История Турции. Новое время (1792–1839). – Л.: Изд-во Ленинградского государственного университета, 1968. – Т.2. – Ч.1. – 280 с.; Киняпина Н.С. Внешняя политика России первой половины XIX века. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с.; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М.: Наука, 1985. – 336 с.; Виноградов В.Н. Восточный вопрос и англо-русские отношения в 30-е гг. XIX в. // Сов. славяноведение. – 1982. – № 1. – С. 3–16; № 3. – С. 3–22; Дулина Н.А. Османская империя в международных отношениях (30–40-е годы XIX в.). – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1980. – 192 с.; Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. – М.: Наука, Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1990. – 350 с.; Восточный вопрос во внешней политике Российской империи. – М.: Наука, 1978. – 440 с.; История внешней политики России. Первая половина XIX в. – М.: Международные отношения, 1995. – 448 с.; Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. – М.: МГИМО, РОССПЭН, 2004. – 496 с.; Петрунина Ж.В. "Египетский кризис" в Османской империи и его восприятие в российской общественной мысли: Дис. ...канд. ист. наук. – М.: Московский педагогический государственный университет, 2000. – 16 с. 4. **Див., напр.:** Еремеева Т.В. Заключительный этап египетского кризиса 1831–1833 гг. и великие державы // Учёные записки по новой и новейшей истории. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.2. – С.475–518; Киняпина Н.С. Ункяр-Искелесийский договор 1833 г. // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – М.: Советская наука, 1958. – №2. – С.30–49; Киняпина Н.С. Мюнхенгретские и Берлинские конвенции 1833 г. // Научные доклады высшей школы.



Исторические науки. – М.: Высшая школа, 1960. – №1. – С.71–85; Кудрявцева Е.П. Россия и восточный вопрос в 30–40-х гг. XIX в. // Балканские исследования. – М.: Наука, 1992. – Вып. 15. – С.77–87. 5. **Douin G.** L'Egypte de 1828 a 1830: correspondance des consuls de France en Egypte. – Roma: Stampato nell' Istituto poligrafico dello stato per la Reale societa di geografia d'Egitto, 1935. – 523 p. 6. **Cattai R.** Le regne de Mohammed Aly d'apres les archives russes en Egypte. – Cairo: Impr. de l'Institut francais d'archeologie orientale du Caire, pour la Societe royale de geographis d'Egypte, 1931. – Vls.1–2. 7. **Еремеева Т.В.** Египетский кризис 1832–1833 гг.: Дис. ... канд. ист. наук. – М.: АН СССР, Институт истории, 1947. – 392 с. 8. **The Annual Register**, or A View of the History, Politics and Literature of the year 1832. – L.: Baldwin & Cradock, 1835. – 847 p. 9. **Bell H.C.F.** Lord Palmerston. – L.: Longmans, Green & Co, 1936. – Vol.1. – 483 с. 10. **Southgate D.** The Most English Minister... The policies and politics of Palmerston. – N.Y.: St. Martin's press, 1966. – 648 p. 11. **Rodkey F.S.** The Turco-Egyptian Question in the Relations of England, France and Russia, 1832–1841 // University of Illinois Studies in the Social Sciences. – Urbana, 1924. – Vol.11. – №3–4. – P.327–600. 12. **Temperley H.** England and Near East. The Crimea. – L.: Longmans, Green & Co, 1936. – 548 p. 13. **Puryear V.J.** France and Levant. From the Bourbon restroration to the peace of Kutiah. – Berkeley: University of California Press, 1941. – 416 p. 14. **Мартенс Ф.** Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб., 1878. – Т.4. – 601 с. 15. **Фадеев А.В.** Россия и Восточный кризис 20-х годов XIX века. – М.: Изд-во Ин-та истории АН СССР, 1958. – 396 с. 16. **Шеремет В.И.** Турция и Адрианопольский мир 1829 г. – М.: "Наука", 1975. – 228 с. 17. **Татищев С.С.** Внешняя политика императора Николая I. – СПб.: Тип. И.Н.Скороходова, 1887. – 639 с. 18. **Гребенщикова Г.А.** Султан... решился... предаться покровительству России // Военно-исторический журнал. – 2005. – №7. – С.59–65. 19. **Волкова Є.С.** Місія генерал-лейтенанта М.М.Муравйова до Константинополю та Каїру в 1832–1833 рр.: цілі та результати // Вісник ЛНПУ. Історичні науки. – Луганськ, 2007. – №4(121). – С.11–21; 20. **Киняпина Н.С.** Внешняя политика России первой половины XIX века. – М.: Высшая школа, 1963. – 288 с. 21. **Задонский Н.А.** Жизнь Муравьева // За стеной Кавказа. – М., 1989, С.292–293

The article deals with problems of studying of a history of Russia's foreign policy in the Near East during the First Turko-Egyptian Crysis (1831–1833). The particular attention is paid to the process of the formation of Russia's political course towards the Turko-Egyptian Crysis results in General-Lieutenant Muraviev's mission to Constantinople and Alexandria. This mission was one of the main factors, which eventually led to the Near East peace settlement.

**А.Л. Голощанов**

**БОРОТЬБА ПРАВЛЯЧИХ КІЛ США ТА ВЕЛИКОБРИТАНІЇ  
НАВКОЛО ПРОБЛЕМИ БУДІВНИЦТВА ПАНАМСЬКОГО  
КАНАЛУ**

У сучасному світі США має статус єдиної наддержави, період становлення якої розпочався ще у кінці XIX – на початку XX ст. Суттєве значення у процесі перетворення Сполучених Штатів на світовий центр сили свого часу відіграла перемога у боротьбі за право будівництва Панамського каналу.

Вивчення історичної ретроспективи процесу спорудження міжокеанської транспортної артерії через американський континент дозволяє зазначити, що, починаючи з розробки власне проекту Панамського каналу, це питання знаходилося не стільки в економічній чи географічній, скільки у політичній сфері. Держава, яка б спромоглася встановити свій контроль над каналом, отримала б ключові позиції на шляху до регіонального лідерства. Зазначимо, що незважаючи на значущість проблеми, у вітчизняній історичній літературі вона й досі залишається недостатньо вивченою. Серед робіт західних дослідників, які вивчали політику США щодо будівництва Панамського каналу, можна відзначити праці П.А.Варга, У.Ля Фабера, Л.Оппенхайма [1; 2; 3]. Дану статтю присвячено вивченню зовнішньополітичного аспекту боротьби США за право контролювати Панамський канал, що дозволяє простежити один з аспектів процесу перетворення цієї країни на єдину світову наддержаву.

У середині XIX ст. англійці активізували свою діяльність у Центральній Америці з метою спорудження під своїм контролем міжокеанського каналу, що надало б їм змогу отримати ключові позиції у цьому регіоні. Слід підкреслити, що в основі намагань Великобританії були саме політичні чинники, адже економічна вигідність такого каналу для британського судноплавства була мізерною. До середини 40-х рр. XIX ст. англійці встановили свій контроль над берегом Москіто, островами Затоки і Белізе. Захоплення ж ними Сан-Хуан-дель-Норте (Грейтаун. – А.Г.) викликало серйозне занепокоєння США. Державний секретар Сполучених Штатів Бьюкенен надіслав у 1848 р. до Нікарагуа спеціального посланця Хойсе. Останньому вдалося підписати з Нікарагуа конвенцію, яка надавала американцям права, аналогічні тим, що вони отримали за угодою Мальяріно-Бідлока з Новою Гранадою.

Одночасно з цим США вели переговори з Великобританією, що закінчилися підписанням 19 квітня 1850 р. угоди Клейтона-Бульвера. Основні умови угоди зводились до наступного: сторони зобов'язувались ніколи не намагатися і не встановлювати свого виключного контролю

над проектованим через Нікарагуа каналом, ніколи не споруджувати укріплення для охорони каналу, не захоплювати, не колонізувати і не встановлювати свого контролю над будь-якою частиною Центральної Америки. Обидві країни зобов'язались також охороняти безпеку та нейтралітет каналу і пропонували іншим країнам приєднатися до їхніх ініціатив; проголошувалась також згода ініціаторів угоди надати такі привілеї усім каналам і залізницям Центральної Америки, і особливо – міжокеанському шляху через Панаму [4, с.137–142; 5, с.171–173].

При підписанні цієї угоди сторони ставили різні завдання. США, враховуючи морську міць Великобританії, намагалися уникнути конфронтації під час вирішення проблеми домінуючого контролю над будівництвом каналу. З іншого боку, міністр закордонних справ Англії Бульвер, який вірив у можливість швидкого спорудження каналу, розглядав цю угоду, як зручну можливість "зв'язати руки" США у справі розповсюдження впливу на Центральну Америку. Отже, цей "компроміс" двох держав не вирішив головного питання – під чийм контролем буде збудовано канал, – а лише відклав безпосереднє зіткнення інтересів на більш пізній період. Коли ж Великобританія у 1852 р. офіційно проголосила про анексію островів Затоки, її інтерпретація угоди набрала істотних обрисів. Відносини між країнами загострилися.

13 липня 1854 р. американське військове судно бомбардувало Грейтаун. Цей акт був відкритим викликом Англії, проте вже наприкінці 1857 р., після того як усі спроби витіснити англійців з Берега Москіто були провалені, представник США Бьюкенен виголосив, що найбільш логічним було б анулювання угоди Клейтона-Бульвера [1, с.232]. Англійці не погодились, вимагаючи збереження status quo.

Останнє легко пояснити – на той час основну увагу керівників зовнішньої політики Великобританії було спрямовано на Суецький канал. Контроль над цим шляхом сполучення, окрім політичних дивідендів, мав для англійців суттєве економічне значення – скорочувалась відстань до їхніх володінь, що знаходились в басейні Індійського океану. Таким чином, навіть мінімальна економічна вигідність каналу у Центральній Америці для Великобританії втрачала свій сенс. До того ж наприкінці 50-х рр. XIX ст. у цьому регіоні заявила про себе ще одна потужна європейська держава – Франція (йдеться про авантюру Наполеона III у Мексиці. – А.Г.).

Англо-американські відносини у питанні будівництва Панамського каналу залишались незмінними до 1881 р., коли французи під керівництвом де Лессепса почали будівництво каналу без участі Сполучених Штатів. Це зумовило активізацію зовнішньополітичних дій США – президент Гарфільд у своїй інаугураційній промові у березні 1881 р. доручив державному секретарю Блейну докласти зусилля для анулювання угоди Клейтона-Бульвера, адже щоб протидіяти зусиллям французів, треба мати "розв'язані руки" [2, с.15]. Блейн надіслав циркуляр усім американським дипломатичним місіям у Європі. На його

думку, за угодою з Новою Гранадою від 1846 р. США вже гарантували нейтралітет каналу і ці гарантії не потребують "підтвердження чи санкції іншої держави" [6, с.292].

Представник Англії – лорд Гренвілл – заявив, що позиція англійського уряду в питанні будівництва каналу, яка ґрунтується на пунктах угоди Клейтона-Бульвера, залишається незмінною [6, с.295].

У відповідь, 19 листопада 1881 р. Блейн надіслав телеграму англійському уряду, в якій доводив, що угода не відповідає сучасному стану міжнародної політики. На підтвердження своєї думки він наводив такі аргументи:

По-перше, угоду було укладено 30 років тому за надзвичайних обставин, яких у 80-і рр. вже не існує. У діяльності США на Тихоокеанському узбережжі почався новий період, що вимагав від американського уряду нових обов'язків і накладав нову відповідальність, а це, у свою чергу, потребувало перегляду угоди.

По-друге, угода невірно відображає співвідношення сил США і Великобританії у Західній півкулі; Сполучені Штати не можуть більше визнавати дієвість угоди, яка бере під сумнів їх право й визнані претензії на домінування в Америці.

По-третє, коли інші країни проявили зацікавленість в проєкті каналу, США, за умовами угоди, не можуть користуватися правами, що їх отримано за угодою з Колумбією, яку було укладено раніше, ніж угоду Клейтона-Бульвера [7, с.513–514].

Лорд Гренвілл у своїй відповіді зазначав: заява про те, що американці завжди будуть розглядати водний шлях, що з'єднує два океани, як "частину їх берегової лінії", загрожує незалежності тих теренів, що лежать між цим шляхом і США.

Невдовзі позиція США щодо розгляданої проблеми зазнала суттєвих змін – після вбивства Гарфільда, його пост зайняв віцепрезидент Арчер, який призначив нового державного секретаря – Фрейгенгуїзена. І якщо Блейн вимагав змін у статтях угоди Клейтона-Бульвера, то Фрейгенгуїзен взагалі наполягав на її анулюванні. У своїй телеграмі від 8 травня 1882 р. він наводив наступні аргументи на користь власної думки:

1. Безпека США вимагає їх цілковитого контролю над міжокеанським каналом.

2. Колективна гарантія режиму каналу з боку європейських країн була б прямим протиріччям доктрині Монро.

3. Початковою метою угоди Клейтона-Бульвера було спорудження каналу в Нікарагуа за допомогою англійського капіталу. Оскільки останнє не було забезпечено, угода не може більше зв'язувати обидві країни.

4. Умови угоди мають застосовуватися в інших проєктах будівництва каналу за окремим погодженням. А оскільки ніяких інших угод у цій сфері не було підписано, США наполягають на тому, що

особливі гарантії, взяті ними за угодою 1846 р. з Новою Гранадою, не можуть бути змінені у зв'язку з втручанням іншої держави. Тому Великобританія відсторонюється від участі у будівництві Панамського каналу [6, с.29].

Лорд Гренвілл у своїй відповіді заявив, що ст. 18 угоди тлумачилась американським урядом в період 1850–60-х рр. як загальний принцип. І під час переговорів щодо підписання угоди в 1850 р. ані Сенат, що ратифікував угоду, ані сам уряд не вважали, що доктрина Монро є перешкодою до підписання цієї угоди [2, с.16]. Таким чином, лорд Гренвілл підкреслив, що Великобританія, як і до того, залишається на позиціях угоди Клейтона-Бульвера.

Під час наступних президентських виборів у США питання каналу виявилось одним з головних у передвиборчій гонці. Перемогу отримали прихильники більш виваженої політики в цьому питанні. Новообраний президент Гровер Клівленд (1885 р.) заявив, що "...будь-який шлях, споруджений між двома океанами, повинен приносити користь усьому світу. Повинна бути виключена можливість встановлення влади над ним з боку будь-якої однієї держави" [6, с.87–89].

Таким чином, американці намагалися лише запобігти встановленню Францією домінуючого контролю над майбутнім Панамським каналом. Президент Клівленд не був впевнений у військовій спроможності США підтвердити статус великої держави, який вони безумовно отримали б, підпорядкувавши собі канал. Перш за все, слід було прояснити ситуацію у справах з Великобританією, яка, хоча і поступилася економічним лідерством у світі, все ж залишалась найбільшою військово-морською силою. До того ж, наприкінці XIX ст., внаслідок суттєвих змін у міжнародних відносинах, склалася сприятлива геополітична ситуація для перегляду деяких статей Клейтон-Бульверівської угоди. Великобританію було втягнуто у війну проти бурів у Південній Африці (1899–1902 рр.), а невдачі на цьому фронті завдали суттєвого удару по військовому престижу англійців. Крім того, загострилися протиріччя цієї країни із Францією; дипломатичні відносини з Росією також були складними. Все це зумовило лояльність англійців до США, що в підсумку було реалізовано у виявленні ними згоди на перегляд Клейтон-Бульверівської угоди.

7 грудня 1898 р. уряд Сполучених Штатів звернувся через свого представника Уайта до уряду Великобританії. Уайт отримав інструкції вести переговори "у відкритому і товариському дусі" та підняти питання про можливість забезпечити такі зміни в умовах угоди Клейтона-Бульвера, які надавали змогу США завершити справу, що піде на благо усього цивілізованого світу [7, с.2].

Уайт розпочав переговори з лордом Солсбері і з Бальфуром, які позитивно віднеслись до ініціатив американців. З цього приводу Уайт телеграфував до Вашингтона: "Державний секретар з іноземних справ

виявив доброзичливість. У конфіденціальній розмові він визнав, що буде краще, якщо канал буде перебувати під захистом однієї такої держави, як США, аніж двох чи більше країн" [7, с.2]. Продовжували офіційні переговори державний секретар Сполучених Штатів Хей та англійський посол у цій країні лорд Паунсефот. Англіїці погоджувалися піти на поступки у питанні проєктованого каналу, однак лише за умов збереження його нейтралітету. 5 лютого 1900 р. Хей та посол Паунсефот підписали перший варіант нової угоди, яка змінила угоду Клейтона-Бульвера лише у деталях.

Теодор Рузвельт так відреагував на цю угоду: "По-перше, з точки зору морської політики – якщо ми збудуємо оборонні споруди, канал буде одним з джерел нашої морської могутності, якщо ж він не буде укріплений, то ним зможе скористатися будь-яка країна, що має сильніший за наш флот і вирушить проти нас. По-друге, щодо доктрини Монро – на мою думку, ми повинні відмовляти усім європейським країнам у праві контролю над тими теренами в Західній півкулі, над якими вони до сьогодні його не мали" [6, с.156]

Зважаючи на висловлене вище, цілком логічними були наступні дії Сенату. Після обговорення 20 грудня 1900 р. сенатори затвердили 3 доповнення до першого варіанту угоди Хей-Паунсефота:

- перше встановлювало, що зазначені в угоді статті про нейтралізацію не будуть перешкоджати США укріплювати канал, у разі, якщо вони вирішать це зробити.

- друге формально відміняло угоду 1850 р.

- третє викреслювало з угоди 1900 р. статтю щодо запрошення європейських держав приєднатися до угоди.

Британський уряд відмовився визнати ці доповнення [3, с.5–7]. Майже рік велися нові переговори з приводу перегляду угоди 1850 р., і нарешті, 18 листопада 1901 р. було підписано другий варіант угоди Хей-Паунсефота, який становив собою компроміс між першим проєктом і доповненням Сенату. За умовами цього варіанту Клейтон–Бульверівська угода припиняла своє існування, як діючий документ. Великобританія відмовлялась від претензій на Панамський канал і визнавала гегемонію США в регіоні Центральної Америки. Сполучені Штати отримували право на будівництво та експлуатацію каналу, а також можливість утримувати в зоні каналу військову поліцію в кількості, яка може бути необхідною для захисту водного шляху від безладів [4, с.154–156]. В угоді також було скасовано заборону на будівництво фортифікаційних споруд.

Таким чином, з ратифікацією угоди Хей–Паунсефота, США одержали головну перемогу у боротьбі за встановлення власного монопольного контролю над Панамським каналом, яка тривала понад 50 років. Вашингтон отримав можливість контролювати розвиток подій одночасно в Трансатлантичній системі міжнародних відносин та в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, чим не могла похвалитися жодна з

існуючих на той час світових імперій. Поєднати ж обидві потенційні сфери впливу мало спорудження міжокеанського каналу, збудованого та контрольованого Сполученими Штатами. Певні аспекти політики США стосовно будівництва та експлуатації Панамського каналу залишаються ще майже не вивченими та потребують подальшого дослідження.

#### Література

1. **Varg P.A.** United States foreign relations 1820–1860. – Michigan: State University Press, 1979. – 315 p. 2. **LaFeber W.** The Panama Canal. The crisis in historical perspective. – Oxford: University Press, 1978. – 248 p. 3. **Oppenheim L.** The Panama Canal conflict between Great Britain and the United States of America. – Cambridge: University Press, 1913. – 57 p. 4. **Саенс В.** Проблемы межокееанских путей американского континента. – М.: Изд. иностр. лит., 1959. – 204 с. 5. **Allen H.C.** Great Britain and the United States: A History of Anglo-American relations 1783–1952. – London: Odhams Press, 1954. – 558 p. 6. **Bemis S.F.** The American Secretaries of State and Their Diplomacy – Vol.VII. – N.Y.: Collier Boors, 1927. – 874 p. 7. **Diplomatic** History of the Panama Canal. – Washington: Government Printing Office, 1914. – 624 p.

The article is devoted to a complex study of US–British struggle on the problem of construction of the Panama Canal. The main attention is given to the study of peculiarities of the process of changing anglo-american's balance of power as for the building of the new line of international communications in 1850–1901.

УДК 94(411).08+94(470+571)«1878»

**А.В. Гончаренко**

### **САН-СТЕФАНСЬКИЙ ПРЕЛІМІНАРНИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1878 Р. У КОНТЕКСТІ БРИТАНО-РОСІЙСЬКИХ ПРОТИРІЧ У СХІДНОМУ ПИТАННІ**

Проблема історії зовнішньої політики держав і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британо-російських відносин, негативним фактором розвитку яких, особливо у ХІХ ст., було суперництво у Східному питанні за встановлення економіко-політичного контролю над Балканським півостровом та Чорноморськими протоками – стратегічно важливими регіонами Європи. Найбільше загострення відносин між Великобританією та Росією спостерігалось у період Східної кризи 1791, 1821–1828, 1875–1878 рр. Пізніше до балканського

вузла британо-російських протиріч додалася боротьба за встановлення домінуючого впливу у Середній Азії.

У світлі цих подій особливу цікавість становить історія британо-російських відносин у період Східної кризи 1875–1878 рр., яка призвела до значних політико-правових змін на Євро-Азійському континенті, визначивши розвиток відносин між Лондоном та Санкт-Петербургом у наступні десятиліття.

Дослідженню британо-російських відносин у 70-х рр. XIX ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити праці, присвячені дослідженню історії дипломатії, статтю Є.А.Кургиняна, фундаментальну працю Н.С.Кіняпіної, колективну монографію "Міжнародні відносини на Балканах, 1856–1878 рр." і дослідження К.Б.Виноградова [1–6].

Серед робіт російських істориків, необхідно виокремити статті В.М.Виноградова, колективну монографію "Росія та Чорноморські протоки (XVIII–XX ст.)", фундаментальну працю "Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина XIX ст.", дослідження А.Б.Широкорада і М.В.Скрицького [7–12].

В зарубіжній історіографії питання, перш за все, треба відзначити біографії відомого державного та політичного діяча Великобританії другої половини XIX ст. Б.Дізраелі. Перша написана британськими істориками Д.Баклем і В.Маніпенні, а друга належить перу Р.Блейка [13; 14].

Велике значення при дослідженні порушеної проблематики мають праці Б.Самнера, М.Д.Стояновича, В.Н.Медклікотта та М.Сварза [15–18].

Особливої уваги заслуговує робота П.Хопкірка, в якій британській учений досліджує британо-російське протистояння від Петра I до Миколи II [19].

В українській історіографії означена проблема практично не досліджувалася. У той же час слід відзначити статтю Б.Зінгера, який розглянув британо-російські переговори щодо перегляду умов Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р. [20].

Однак, розбіжності, що існують в роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому ми, на основі аналізу маловідомих документальних джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ставимо за мету проаналізувати позиції Великобританії та Росії на заключному етапі Східної кризи 70-х рр. XIX ст. і дослідити британо-російську дипломатичну боротьбу навколо Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р. та шляхів урегулювання Східного питання.

31 січня 1878 р. в Адріанополі, який до цього часу зайняли російські війська, було підписано протокол про прийняття попередніх "Основ миру" та конвенцію про перемир'я між Російською та



Османською імперіями, згідно з яким Румунія, Сербія та Чорногорія отримували незалежність та територіальне розширення, Боснії та Герцеговині надавалася автономія на основі рішень Стамбульської конференції 1876–1877 рр. Крім цього, створювалось автономне Болгарське князівство. Більша частина Балкан звільнялася від османського володарювання. Турецький уповноважений Савфет-паша назвав ці умови "смертним вироком Оттоманській імперії" [5, с.356–357; 10, с.208]. Того ж дня почалися переговори про підписання російсько-турецького мирного договору. За справу мирного врегулювання ситуації на Євро-Азійському континенті знову повинні були взятися політики та дипломати.

Слід відзначити, що російське керівництво почало розробку умов майбутнього мирного договору з Портою ще на початку січня 1878 р. 17 січня 1878 р. на нараді за участі Олександра II, О.М.Горчакова, Д.О.Мілютіна, О.Г.Жоміні та товариша міністра закордонних справ Н.К.Гірса М.П.Ігнат'єв ознайомив усіх присутніх з розробленим ним текстом мирного договору, який був ухвалений майже без змін. Крім того, запропоновані ним прикордонні розмежування взагалі не викликали будь-яких зауважень [21, с.29]. У той же час більшість питань, поставлених М.П.Ігнат'євим, "залишились без категоричного вирішення" [22, с.11].

Затверджений Олександром II текст договору був одночасно й інструкцією, вносити зміни до якої М.П.Ігнат'єву без спеціального дозволу царя або канцлера категорично заборонялось. Отже, на основі всього вище відзначеного можна зробити висновок, що звинувачення російського дипломата в перевищенні своїх повноважень були безпідставними, оскільки Сан-Стефанський прелімінарний мирний договір треба розглядати не як індивідуальну творчість М.П.Ігнат'єва, в якій він виклав своє бачення вирішення Східного питання, на чому наполягало російське керівництво, отримавши перші протести західноєвропейських країн після підписання Сан-Стефанського трактату, а як документ, що дозволяє розглядати зовнішньополітичну стратегію російського уряду.

У Великобританії звістку про початок російсько-турецьких мирних переговорів зустріли з тривогою. Хоча уряд Її Величності й далі продовжував притримуватися доктрини *status quo*, проте, користуючись проблемами Порти, намагався посилити свою експансію в районі Суецького каналу, Єгипту та Кіпру. Розуміючи масштабність змін, що проходили на Близькому Сході, Лондон фактично відмовляється від доктрини *status quo* та починає розробляти програму територіального розділу Оттоманської держави, найголовнішою складовою частиною якої було захоплення Єгипту та Кіпру. Останній зацікавлював Великобританію не лише як важливий стратегічний пункт, що міг сприяти у витісненні Російської імперії з Малої Азії, але й тому, що мав

величезне геополітичне значення при майбутньому розділі африканських та азійських володінь Порту – Сирії, Лівану та Єгипту.

У січні 1878 р. кабінет Б.Дізраелі підтримав ініціативу міністра закордонних справ Австро-Угорщини Д.Андраші, який запропонував російському канцлеру О.М.Горчакову скликати загальноєвропейську конференцію в Баден-Бадені для підтвердження умов російсько-турецького мирного договору.

На початку лютого 1878 р. у Великобританії розпочалась широка антиросійська кампанія під гаслом "Росіяни йдуть". Королева Вікторія в своєму листі до прем'єр-міністра Б.Дізраелі взагалі зазначила, що їй соромно за поведінку кабінету. Якщо б вона була чоловіком, то "завдала б тряски цім росіянам" [6, с.154]. Російськофобські настрої всередині країни охоплювали нові прошарки населення, а помірковані голоси не знаходили підтримки.

Крім цього, у лютому 1878 р. було відновлено таємні британо-австрійські переговори, перервані влітку 1877 р., під час яких Уайтхолл намагався дізнатись умови можливої мобілізації австро-угорської армії на боці Великобританії у випадку загрози британським геополітичним інтересам на Сході від Російської імперії. У своїх інструкціях австрійському послу в Лондоні Ф.Бойсту Д.Андраші зазначав, що Австро-Угорщина може мобілізувати "1 млн. чол. особового складу..". Якщо британський уряд зможе надати субсидію половини або третьої частини цієї суми та надати її Віденському кабінету в перший день мобілізації, тоді вона "буде проведена без публічних консультацій". Після цього "ми попросимо наших законодавців санкціонувати інше та звернемося до Англії за позикою. Але факт субсидії повинен залишатися таємницею" [16, с.217].

У відповідь на це британський посол в Австро-Угорській імперії сер Г.Елліот, який змінив на цій посаді Е.Б'юкенена в січні 1878 р., відзначив, що Уайтхолл готовий вести переговори про конвенцію, яка буде гарантувати мобілізацію австро-угорської армії та може запропонувати парламенту гарантію австрійської позики [16, с.218].

Унаслідок цього 8 лютого 1878 р. британський парламент асигнував уряду додаткові кредити на суму 6 млн. ф.ст. у випадку втручання Великобританії у російсько-турецьку війну.

Цього ж дня командувач британської морської ескадри адмірал Д.Хорнбі отримав наказ уряду, згідно з яким повинен був залишити Безикську бухту та, отримавши дозвіл султана, увійти в Дарданелли. Одним з кораблів командував син королеви Вікторії та зять Олександра II (чоловік його єдиної доньки Марії) герцог Единбургський Альфред [7, с.20]. Проте Абдул-Хамід II, побоюючись, що такий його крок може призвести до захоплення Стамбула російськими військами, відмовився пропустити британський флот до турецької столиці, унаслідок чого кораблі Хорнбі повернулися до Безикської бухти.

12 лютого 1878 р. адмірал Д.Хорнбі знову отримав наказ увести свою ескадру (сім панцерників та фрегат) у Мармурове море, навіть без дозволу султана. Наступного дня британський флот, порушивши міжнародні норми, установлені конвенцією 1871 р., пройшов Дарданелли та 15 лютого став на якірну стоянку біля Принцевих островів.

Розуміючи можливість початку британо-російської війни, російський генерал К.Кауфман, який зібрав у Туркестані найбільшу в Середній Азії армію, яка нараховувала 30 тис. чол., в разі початку відкритого військового конфлікту, розробив план військового походу через Афганістан до Індії. Одночасно він також відправив до Кабула військову делегацію на чолі з генерал-майором М.Черняєвим, який повинен був отримати підтримку афганських можновладців у боротьбі з британськими військами. Вразі здійснення проекту К.Кауфмана спільний російсько-афганський удар по Індії міг бути для британців суцільним кошмаром [19, с.447].

У цей же самий час Австро-Угорщина почала мобілізацію своїх військ у Карпатах, пояснюючи це намаганням "тримати у визначених межах російські зазіхання" [21, с.324].

У відповідь на це російський уряд пригрозив захопити Стамбул, проте погроза не подіяла, оскільки Уайтхолл зазначив, що цей крок призведе до розриву британо-російських відносин. Відень підтримав британський приклад та відзначив, що відкличе свого посла з Росії, якщо війська останньої захоплять турецьку столицю. Вирішивши не загострювати відносини з Лондоном та Віднем, російське керівництво вирішило зайняти містечко Сан-Стефано, що було розташовано поблизу від Стамбула.

Отже, немає нічого дивного, що в лютому 1878 р. російське військово-керівництво виступало за дипломатичні засоби відновлень миру на Сході. Навіть міністр Д.О.Мілютін закликав не ризикувати новою війною проти половини Європи, оскільки вона "не могла надати нам більше, чим зараз, вигідний мир та більше підтримати "гідність" Росії" [23, с.35].

14 лютого 1878 р. в Адріанополі почались російсько-турецькі переговори, які завершилися 3 березня 1878 р. у Сан-Стефано підписанням преліминарного мирного договору. Російську імперію на переговорах представляли посол у Стамбулі М.П.Ігнат'єв та О.І.Нелідов, Османську імперію – Савфет-паша та Саакдулак-бей. Після ратифікації цього документу турецьким султаном Абдул-Хамідом II та російським імператором Олександром II Сан-Стефанський трактат згідно з нормами міжнародного права вступив у силу та повинен був виконуватися обома сторонами. Оскільки існує безліч наукової літератури, присвяченої положенням Сан-Стефанського договору, який повинен був призвести до значних змін на Євро-Азійському континенті, ми безпосередньо розглянемо його основні пункти.

Згідно з цим документом Румунія, Сербія та Чорногорія отримували незалежність та територіальні розширення своїх кордонів. Болгарія, до складу якої входила територія від Чорного та Егейського морів до Албанії, ставала васальним князівством, залежність якого від Оттоманської держави полягала у виплаті данини. Боснія та Герцеговина отримувала автономію. Порта також повинна була провести реформи у своїх європейських провінціях, увести регламент на острові Крит та у Фессалії, у розробці якого повинно було взяти участь місцеве населення, виплатити Росії контрибуцію. Крім цього, Російській імперії повертались Південна Бессарабія, Ардаган, Карс, Батум, Баязет та ін.

Сан-Стефанський договір фактично призвів до територіального розподілу євро-азійських володінь Османської імперії, що значно послабило політичний та економічний вплив Стамбула та сприяло подальшому розвитку національно-визвольного руху народів, що ще залишались під владою Порти. Цей документ також відкривав широкі можливості балканським народам, що отримали незалежність, а також повинен був сприяти їх економічному та соціальному розвитку. Поряд з цим Сан-Стефанські прелімінарії також зміцнювали позиції Росії на Сході, підірвані внаслідок Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр.

Треба зауважити, що Сан-Стефанський мир по-різному зустріли у Великобританії та Росії. Британські друковані засоби відзначали, що Сан-Стефанський трактат є насмішкою над європейськими правилами та інтересами. "Сан-Стефано віддає Малу Азію на милість Росії", – зазначав посол Великобританії в Османській імперії Г.Лейрд [3, с.188]. Російська ж громадськість та преса вітали Сан-Стефанський договір, відзначаючи, що цей документ – велика перемога Росії та балканських народів [4, с.175].

Після підписання Сан-Стефанських прелімінарій Східна криза вступила у свою заключну стадію. Великого резонансу набула промова німецького канцлера О.фон Бісмарка у рейхстазі 19 лютого 1878 р. щодо східної політики імперії, в якій "залізний канцлер" відзначив, що він готовий зіграти роль "чесного маклера" заради усунення протиріч між державами [9, с.210]. У відповідь на це О.М.Горчаков запропонував О.фон Бісмарку скликати під його головуванням не конференцію, а представницький конгрес за участі голів урядів [12, с.389]. Аналогічну пропозицію Лондону 9 березня 1878 р. висловив Д.Андраші у своєму листі до британського керівництва, в якому запропонував замість конференції у Баден-Бадені провести міжнародний конгрес у Берліні. Уайтхолл погодився з цим, проте висунув вимогу, що на конгресі повинні бути розглянуті усі питання, яких торкається мирний договір між Росією та Оттоманською державою та що ніякі зміни в положеннях, попередньо встановлених договором, не будуть чинними до їх схвалення європейськими державами [11, с.276].

8 березня 1878 р. Е.Дербі заявив у своїй промові в палаті лордів, що Великобританія погодиться взяти участь у конгресі, якщо державам

буде надано право переглянути всі статті Сан-Стефанського трактату. Це була одна з останніх промов лорда Е.Дербі на посаді міністра закордонних справ Великобританії. Ще в лютому 1878 р. британська преса почала активно критикувати позицію керівника Форін офісу, який протягом Східної кризи намагався стримувати найбільш агресивних представників британського істеблішменту та підкреслював необхідність "недопущення дипломатичного розриву з Петербургом" [18, с.68–70]. До постійних звинувачень у пасивності та некомпетентності додалися звинувачення в тому, що через Е.Дербі та його дружину проходить виток цінної інформації у російське посольство. Крім того, деякі журналісти звинувачували Е.Дербі у надмірному вживанні алкоголю, який паралізує його як державного діяча.

Продовжуючи свою лінію щодо положень Сан-Стефанських прелімінаріїв, 13 березня уряд Її Величності виступив з заявою, в якій було зазначено, що "кожна стаття договору між Росією та Туреччиною буде представлена конгресу не для прийняти, а з метою розгляду, які статті потребують прийняття або погодження з декількома державами, а які ні" [24, с.66].

У відповідь на британський меморандум канцлер О.М.Горчаков відзначив, що на майбутньому конгресі великі держави зможуть обговорити будь-які питання, проте Росія залишає за собою право погодитися або відмовитися обговорювати ті чи інші пункти [24, с.66–67].

Розуміючи небезпеку створення напередодні Берлінського конгресу британо-австрійського союзу, Санкт-Петербург спробував провести сепаратні переговори з керівництвом Австро-Угорської імперії. Унаслідок цього 23 березня 1878 р. М.П.Ігнат'єв відправився з новою дипломатичною місією до Відня. Проте колишній російський посол у Стамбулі не зовсім підходив для цієї ролі, оскільки, як зазначав Д.О.Мілютін, у нього досить неприязні стосунки з Д.Андраші, але "канцлер визнає, що немає іншого, хто б міг виконати подібне доручення" [23, с.30].

Переговори М.П.Ігнат'єва з австро-угорськими урядовцями завершилися повним провалом, оскільки вони вимагали виконання Росією взятих на себе зобов'язань у Рейхштадті та Будапештської конвенції 1877 р. Крім цього, Д.Андраші відзначив, що у випадку британо-російського військового конфлікту Відень буде зберігати нейтралітет, якщо Росія погодиться з такими умовами: окупація Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини, а також Новопазарського санджаку – території між Сербським та Черногорським князівствами – після того, як про це буде проінформовано Порту. Поряд з цим австрійський міністр вимагав обмеження територіального розширення Чорногорії, кордонів Болгарії та ін. Лише у випадку прийняття цих вимог Росією Габсбурзька монархія підтримає їх на майбутньому конгресі або буде вимагати прийняття їх тоді, якщо конгрес не відбудеться [16, с.289].

Крім цього, М.П.Ігнат'єву також натякнули, що у випадку відмови Санкт-Петербурга підтримати австрійські пропозиції Віденський кабінет "буде вважати не лише можливими, але й необхідними переговори з Лондоном" [25, с.61].

Аналізуючи російсько-австрійські переговори в березні 1878 р., О.М.Горчаков зазначив, що відмова Росії підтримати вимоги Д.Андраші була зумовлена тим, що "взяті в цілому пропозиції австро-угорського уряду є занадто великими. Вони ...віддають Австро-Угорщині всю західну частину Балканського півострова" [25, с.64].

Так само, як і в Росії, у Великобританії в березні 1878 р. продовжували обговорювати можливість британо-російського військового зіткнення на Євро-Азійському континенті. Під час одного з засідань консервативного кабінету було відзначено три найголовніших пункти, які повинні бути в центрі уваги Уайтхоллу:

- 1) вплив військового стану країни на відносини зі Сходом;
- 2) фінансова ситуація;
- 3) питання торгівлі в регіоні Чорного моря та Азії.

Британські міністри також вирішили створити Середземноморську лігу, до якої б увійшли Великобританія, Греція, Італія, Австро-Угорщина та Франція, навіть якщо останні держави відмовляться до неї увійти. Крім того, Лондонський кабінет обговорив можливість окупації важливих стратегічних пунктів на Сході. Усе це на думку британських міністрів "могло б створити міцний ланцюг зв'язку з Індією" [13, с.253–254].

27 березня 1878 р. відбулось чергове засідання британського уряду, під час якого прем'єр-міністр Б.Дізраелі зазначив: "Рішуча політика забезпечить мир, примирення – призведе до війни". Після цих слів він запропонував мобілізувати резервістів та захопи острів Кіпр та порт Іскандерон на малоазійському узбережжі [13, с.264–267]. Категорично проти таких кроків виступив глава Форін офісу Е.Дербі, який намагався не допустити британо-російського військового конфлікту. Не знайшовши підтримки від інших членів кабінету Е.Дербі був змушений подати у відставку на знак протесту проти ескалації британо-російських відносин. Новим керівником британської дипломатії було призначено маркіза Роберта Солсбері, який до цього обіймав в уряді посаду міністра у справах Індії.

Слід зауважити, що відставка Е.Дербі мала великий вплив на подальший розвиток британо-російської дипломатичної боротьби навколо Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору на заключному етапі Східної кризи 70-х рр. XIX ст. Поміркована позиція лорда Е.Дербі у Балканському питанні допомагала стримувати радикальні настрої усередині британського істеблішменту. Проте посилення особистих протиріч з Б.Дізраелі та негативне ставлення до Е.Дербі британських газет не сприяло зміцненню його впливу всередині Лондонського кабінету. Розуміючи, що з відставкою Е.Дербі зменшився

вплив противників загострення британо-російських протиріч у Східному питанні, Р.Солсбері перейшов до табору прибічників Б.Дізраелі. Останній, коментуючи ситуацію навколо британо-російських відносин у березні-квітні 1878 р., у своєму листі до леді Бредфорд відзначав: "Публіка занепокоєна та вважає війну неминучою. Я – ні. Я не охоплений тривогою. Вважаю найбільш ймовірним, що Росія, наштовхнувшись на міцність Англії, побачивши її підготовку до конфлікту, кінець кінцем піде на сепаратні переговори з нами" [13, с.244].

Відразу ж після свого призначення на посаду голови Форі офісу Р.Солсбері у своїй циркулярній ноті від 1 квітня 1878 р. виступив проти політико-правових змін на Балканах та на Сході, які передбачались згідно з Сан-Стефанським трактатом та вимагав від російського керівництва перегляду всіх положень цього документу на конгресі державами-гарантами Паризького миру 1856 р. [24, с.66–68].

Наступним кроком британського керівництва була промова Б.Дізраелі в палаті лордів 8 квітня 1878 р., в якій він відзначив, що ситуація, яка склалась, виключає можливість скликання конгресу та запропонував мобілізувати 38 тис. резервістів, підкресливши, що Великобританія не зупиниться ні перед чим та буде, якщо цього будуть вимагати обставини, силою захищати свої інтереси [14, с.773].

Необхідно підкреслити, що у квітні 1878 р. під тиском прибічників активної політики Великобританії на Сході змінюються настрої британської громадськості. Про це свідчать виступи в обох палатах британського парламенту, а також велика кількість петицій до вищого законодавчого органу Великобританії [25, с.1004; 26, с.1263]. Крім того, у цей час отримала нове життя сформульована Б.Дізраелі ще на початку 70-х рр. ХІХ ст. доктрина "великої політичної імперської консолідації", що проявилось у створенні парламентського комітету колоніальної оборони, головним завданням якого був попередній аналіз становища оборони найважливіших стратегічних портів у колоніях Великобританії [3, с.193].

Розуміючи небезпечність загострення британо-російських протиріч, Санкт-Петербурзький кабінет у кінці квітня 1878 р. вирішив провести консультації з британським керівництвом. Цю важливу місію було доручено виконати російському послу в Лондоні П.А.Шувалову. Унаслідок цього, на початку травня 1878 р. у російській столиці отримали донесення П.А.Шувалова, в якому він повідомляв про готовність Б.Дізраелі та Р.Солсбері почати прямі переговори з Росією з метою розробки угоди про взаємні поступки та зобов'язання на майбутньому конгресі. Уряд Росії вирішив підтримати цю пропозицію, унаслідок чого британські та російські дипломати почали розробку взаємовигідної угоди.

Р.Солсбері запропонував П.А.Шувалову домовитися в основних питаннях до початку роботи конгресу, оскільки вважав, що на двосторонній основі це буде легше зробити: "Дискусія, якщо вона

почнетесь вшістьох, не вирішить наших труднощів" [9, с.214]. У Санкт-Петербурзі визнали ці доводи переконливими, результатом чого став британо-російський меморандум від 30–31 травня 1878 р., більш відомий як угода "Солсбері–Шувалов".

Під час британо-російських переговорів обговорювалась ціла низка питань. Уряд Її Величності відразу ж відкинув можливість приєднання Боснії та Герцеговини до Сербського князівства. Треба відзначити, що спочатку Уайтхолл хотів залишити Боснію та Герцеговину Османській імперії, але пізніше, намагаючись знайти порозуміння з правлячими колами Австро-Угорської імперії, змінив свою позицію [27, с.234].

Що стосується сербського та чорногорського питань, то Великобританія та Росія вирішили не включати їх до угоди, що розробляється, залишаючи їх на розгляд конгресу.

У зв'язку з цим 3 травня 1878 р. Р.Солсбері вніс на розгляд уряду цілком таємний меморандум про позицію Лондона на майбутніх британо-російських переговорах, в якому відзначалось, що ситуація на Сході призвела до того, що Порта не може виконувати свої політичні функції, оскільки опинилася під необмеженою владою Росії [15, с.638].

29 травня відбулось чергове засідання Лондонського кабінету, присвячене обговоренню двох російських меморандумів, які включали пропозиції про перегляд Сан-Стефанського договору з урахуванням позиції британського уряду. Увечері того ж дня П.А.Шувалов передав Р.Солсбері третій меморандум, що торкався азійських питань [20, с.106].

Логічним продовження британо-російських переговорів було підписання 30 травня 1878 р. у Лондоні керівником Форін офісису Р.Солсбері та російським послом П.А.Шуваловим трьох меморандумів, які становили собою двосторонню таємну угоду про зміну Сан-Стефанського договору. Ці документи торкалися широкого кола різних проблем – болгарської, східно-азійської, кавказької – і повинні були бути основою визначення позицій британського та російського урядів на Берлінському конгресі.

Перший протокол передбачав поділ Болгарії на південну, яка б отримувала статус адміністративної автономії, і північну, яка повинна була стати автономним князівством. Згідно з другим протоколом Великобританія в деяких питаннях, що мали загальноєвропейський характер і не торкалися політико-правових перетворень на Балканах, залишала за собою повну свободу дій. Передбачалася також можливість зміни досягнутих домовленостей на конгресі за згодою обох країн, але якщо британські та російські делегати не зможуть знайти взаєморозуміння, то ця угода повинна бути для них взаємним зобов'язанням. Третій протокол торкався азійських питань [15, с.648–649]. Лише після підписання трьох меморандумів Р.Солсбері повідомив німецькому канцлеру О.фон Бісмарку, що Великобританія згодна взяти участь у конгресі [5, с.372].



У день підписання таємної угоди між Лондоном і Санкт-Петербургом британська газета "The Globe" опублікувала її зміст, що викликало політичний скандал у Великобританії. Унаслідок цього Р.Солсбері був змушений під час дебатів з цього питання в палаті лордів зазначити, що публікація в "The Globe" є "абсолютно не автентичною та такою, що не заслуговує довіри". Але через два тижні (14 червня 1878 р.) газета опублікувала два перших британо-російських протоколи повністю, що змусило провідні британські газети "The Daily News", "The Daily Telegraph", "The Times" та інші прийти до висновку про правдивість інформації, що була надрукована в "The Globe" [28–30].

Проте Уайтхолл не зупинився на досягнутому. 4 червня 1878 р. Великобританія уклала угоду з Портою – Кіпрську конвенцію, згідно з якою Лондон зобов'язувався забезпечити збереження азійських володінь Стамбула та не допустити подальшої російської експансії в Азії. В обмін на це султан повинен був провести реформи в азійських провінціях, населених християнами та погодитись на окупацію Великобританією Кіпру [9, с.215].

Одночасно з британо-російськими переговорами у квітні 1878 р. Форін офіс почав консультації з австро-угорським керівництвом. Ці переговори, що продовжувалися два місяці, підтвердили спільність точок зору обох сторін з більшої частини проблем [13, с.245–265]. Але Лондону та Відню не вдалося домовитися стосовно майбутньої долі Герцеговини, а також Новопазарського санджаку. Погодившись із австрійською окупацією Боснії Р.Солсбері зазначив, що австро-угорський уряд повинен самостійно домовитися про це з Портою, але пообіцяв сприяння Великобританії у цьому питанні. Відповідну інструкцію було відправлено у Стамбул британському послу Г.Лейрду [13, с.261].

Унаслідок цього 6 червня 1878 р. Д.Андраші та британський посол Г.Елліот підписали угоду про спільну політичну лінію обох країн на Берлінському конгресі, один із пунктів якої передбачав, що Великобританія підтримає будь-яку пропозицію Віденського кабінету щодо Боснії та Герцеговини. У свою чергу Австро-Угорщина обіцяла підтримати позицію британського уряду в болгарському питанні. В угоді також передбачалося обмежити територію Болгарського князівства з півдня та півночі Балканськими хребтом, визначити строк російської окупації Болгарії шістьма місяцями [1, с.48; 2, с.129; 10, с.214; 13, с.263; 17, с.25].

Не дивлячись на той факт, що Великобританії вдалось досягти порозуміння з Австро-Угорщиною в болгарській проблемі, щоб змусити Олександра II відвести Російські війська від Стамбула, з Індії до Мальти було перекинуто семитисячний британський корпус [19, с.447].

Підсумовуючи британо-австрійські переговори та текст угоди від 6 червня 1878 р., слід зауважити, що керівництво обох країн у цей час вело також консультації з Росією і не приховувало їх зміст один від одного. Намагаючись не допустити зміцнення Російської імперії на

Балканах та на Сході, а також серйозних політико-територіальних змін на Євро-Азійському континенті, Лондон та Відень вирішили домовитись про спільність дій на майбутньому конгресі. Унаслідок того, що уряд Її Величності найбільше турбувала болгарська проблема, пов'язана з важливими геополітичними інтересами у Східно-Середземноморському регіоні, Великобританія погодилася підтримати територіальні претензії Австро-Угорської імперії на Боснію та Герцеговину.

Отже, боротьба Уайтхоллу в лютому-травні 1878 р. за перегляд умов Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору 1878 р. завершилася успіхом. Санкт-Петербург, розуміючи, що подальше загострення британо-російських протиріч зі Східного питання може призвести до утворення британо-австрійського союзу, а також відкритого військового конфлікту на Євро-Азійському континенті, погодився з вимогами Лондона. Унаслідок цього 30 травня 1878 р. було підписано таємну британо-російську угоду про зміну умов Сан-Стефанського трактату, яка передбачала спільність дій обох країн у різних питаннях на Берлінському конгресі. Проте сподівання Росії, що відмова від певної частини підсумків російсько-турецької війни 1877–1878 рр. допоможе отримати підтримку Великобританії на конгресі не виправдалися, оскільки 6 червня 1878 р. було укладено британо-австрійський договір про спільну зовнішньополітичну лінію обох держав на майбутньому конгресі, згідно з яким Уайтхолл зобов'язався підтримати будь-які пропозиції Відня щодо Боснії та Герцеговини в обмін на австрійську підтримку британських ініціатив у болгарській проблемі. Такі зовнішньополітичні кроки Форін офіс сприяли послабленню позицій Російської імперії на Берлінському конгресі та відкривали перед Великобританією широкі можливості для реалізації своїх геополітичних завдань на Балканах та Сході в майбутньому.

#### Література

1. **История** дипломатии. В 3-х томах. / Под ред. В.П. Потемкина. – М.–Л.: ОГИЗ Государственное Издательство Политической Литературы, 1945. – Т. 2. – 424 с.
2. **Хвостов В.М.** История дипломатии. В 3-х томах. М.: Государственное Издательство Политической Литературы, 1963. – Т. 2. – 820 с.
3. **Кургинян Е.А.** Борьба англо-австро-венгерской группировки против России в период между Сан-Стефанским миром и Берлинским конгрессом (март-июль 1878 г.) // Ученые записки Московского областного педагогического института им. Н.К. Крупской. – М.: МОПИ, 1967. – Т. 189. – Вып. 9. – С. 183–207.
4. **Киняпина Н.С.** Внешняя политика России во второй половине XIX в. – М.: Высшая школа, 1974. – 280 с.
5. **Международные** отношения на Балканах, 1856–1878 гг. / Отв. ред. В.Н. Виноградов. – М. Наука, 1986. – 415 с.
6. **Виноградов К.Б.** Мировая политика 60–80-х годов XIX века: События и люди – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 168 с.
7. **Виноградов В.Н.** Канцлер А.М. Горчаков в водовороте Восточного

кризиса 70-х годов XIX века // Славяноведение. – 2003. – № 5. – С. 16–24.

8. **Виноградов В.Н.** О "крымском синдроме", британском морском могуществе и угрозе австрийского нападения с фланга: от Екатерины II до Александра II // Славяноведение. – 1998. – № 2. – С. 16–26.

9. **Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия)** / Отв. ред. Л.Н. Нежинский, А.В. Игнатъев. – М.: Международные отношения, 1999. – 560 с.

10. **История** внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. В.М. Хевролина. – М.: Международные отношения, 1999. – 384 с.

11. **Широкоград А.Б.** Россия-Англия: неизвестная война, 1857–1907. – М.: АСТ, 2003. – 512 с.

12. **Скрицкий Н.В.** Балканский гамбит. Неизвестная война 1877–1878 гг. – М.: Вече, 2006. – 416 с.

13. **Buckle G., Monypenny W.F.** The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. – L.: Murray, 1920. – Vol. 6. (1876–1881). – 719 p.

14. **Blake R.** Disraeli. – L: Methuen, 1978. – 819 p.

15. **Sumner V.H.** Russia and the Balkans. 1870–1880. – Oxford: Clarendon press, 1937. – 724 p.

16. **Stojanovich M.D.** The Great Powers and the Balkans. 1875–1878. – Cambridge: At the University Press, 1939. – 296 p.

17. **Medlicott W.N.** The Congress of Berlin and After. A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement. 1878–1880. – Edinburgh: Cass, 1963. – 442 p.

18. **Swarz M.** The Politics of British Foreign Policy in the Era of Disraeli and Gladstone. – Oxford: St. Antony's college, 1985. – 221 p.

19. **Хопкирк П.** Большая игра против России: Азиатский синдром / Пер. с англ. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 640 с.

20. **Зингер Б.Г.** Секретное соглашение между Россией и Великобританией об изменении условий Сан-Стефанского договора от 30 мая 1878 г. // Вопросы новой и новейшей истории. – 1990. – Вып. 36. – С. 100–107.

21. **Игнатъев Н.П.** Сан-Стефано. – Пг.: Типография т-ва А.С. Суворина "Новое время", 1916. – 359 с.

22. **Милютин Д.А.** Дневник. В 4-х томах. – М.: Типография Библиотеки им. В.И. Ленина, 1950. – Т. 3. – 326 с.

23. **Милютин Д.А.** Дневник. В 4-х томах. – М.: Типография Библиотеки им. В.И. Ленина, 1949. – Т. 2. – 292 с.

24. **Архив** внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации, ф. №133, оп.470, д.58.

25. **Освобождение** Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х томах. / Под ред. С.А. Никитина. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. – 678 с.

25. **Parliamentary Debates.** – House of Commons. – Third Series. – L. – Vol. 237.

26. **Parliamentary Debates.** – House of Lords. – Third Series. – L. – Vol. 239.

27. **Bridge F.R.** From Sadowa to Sarajevo: the Foreign Policy of Austria-Hungary 1866–1914. – London-Boston: Routledge & Paul, 1972. – 480 p.

28. **The Daily News.** – L. – 1878. – 15 June.

29. **The Daily Telegraph.** – L. – 1878. – 15 June.

30. **The Times.** – L. – 1878. – 15 June.

In the article the British-Russian contraction about San-Stefano preliminary peace treaty of 1878 was investigated. The main attention is devoted to imperial policy of Great Britain and Russia in Eastern question.

**О.В. Гуцол**

**АМЕРИКАНО-АРГЕНТИНСЬКИЙ КОНФЛІКТ 1831 Р. НАВКОЛО  
ФОЛКЛЕНДСЬКИХ (МАЛЬВІНСЬКИХ) ОСТРОВІВ ТА ПОЗИЦІЯ  
ВЕЛИКОБРИТАНІЇ**

Аж до початку ХХ століття Магелланова протока і протока Дрейка, які розташовані в південній частині Атлантичного океану, були єдиним морським шляхом, що сполучав Атлантику з акваторією Тихого океану. Фолклендський (Мальвінський) архіпелаг є ідеальним природним форпостом в цьому регіоні. За певних умов він міг би стати найважливішим стратегічним пунктом для здійснення контролю над всім південноамериканським регіоном, подібно до острова Гібралтар в басейні Середземного моря. Таке географічне положення зумовило весь подальший хід історії Фолклендських (Мальвінських) островів.

Всі держави, розташовані в східній частині Південної Атлантики – Аргентина, Чилі, а також Великобританія, яка має в цій зоні цілий ряд острівних володінь, знаходяться в стані латентного конфлікту, який іноді переростає у відкрите збройне протистояння, подібно до англо-аргентинської війни 1982 р. Все це є наслідком нерозв'язаних територіальних суперечок через стратегічно важливі ділянки суші, проблем, які уходять своїм корінням в епоху колоніалізму.

Слід відзначити, що південноатлантичний напрямок зовнішньої політики Великої Британії в 30-х рр. ХІХ ст. залишився поза увагою істориків, які займаються проблемами міжнародних відносин у Латинській Америці. Тому на момент написання роботи історія британської політики у Південній Атлантиці налічує велику кількість "білих плям".

Таким чином, тема, обрана для дослідження, є актуальною, так само як і дослідження інших локальних конфліктів, що все частіше спалахують останнім часом в сучасному світі. Підтвердженням цьому були й недавні події коло островів Тузла та Зміїний. Виявлення справжніх причини і рушійних сил, вивчення ходу і наслідків територіальних конфліктів, що відбувалися у минулому, сприятиме, на наш погляд, найшвидшому розв'язанню сучасних конфліктних ситуацій.

На сьогоднішній день у вітчизняній історіографії відсутні роботи, присвячені проблемі, що досліджується. Радянська історіографія представлена роботами, написаними переважно під час чергового загострення Фолклендської кризи у 1982 р., які носять здебільшого публіцистичний та науково-популярний характер. Найбільш ґрунтовними серед них можна назвати дослідження О.І.Александрова, М.І.Лазарева, Б.Мартінова, О.В.Митяєвої та ін. [1–4]. Головною рисою усіх вищезазначених праць є те, що чільне місце в них займає проблема

визначення ролі США у двохвіковій англо-аргентинській суперечці через архіпелаг.

В роботах іноземних істориків, зокрема британських та американських, витоки та процес еволюції політичного курсу Великої Британії щодо Південної Атлантики висвітлені більш детально. Серед них варто згадати праці Л.С.Густафсона "Суперечка через суверенітет", "Фолкленди/Мальвіни: чия криза?" М.Ханиуелла і Дж.Пірс, "Національний інтерес/національна гордість: дипломатія Фолкледської кризи" Д.Кінні, "Фолклендські (Мальвінські) острови: аналіз суперечки між Аргентиною та великою Британією в світлі міжнародного права" Ф.Дж.Гравеля тощо [5–8]. Однак необхідно зауважити, що майже для усіх цих робіт характерним є високий ступінь упередженості при оцінці обґрунтованості претензій Іспанії (а згодом і Аргентини) на Фолклендський (Мальвінський) архіпелаг, що суттєво впливає на ступінь їх об'єктивності.

Отже, влітку 1831 р. губернатором Мальвін в районі острова Соледад (Східний Фолкленд) було затримано три американські китобійні судна – "Харіет", "Суперіор" і "Брейкуотер", що незаконно займалися китовим промислом та ловом риби. Як відзначає Ю.Караш, радянський дослідник Фолклендської (Мальвінської) проблеми, "Вернет конфіскував здобуті шкури морських тварин, арештував капітанів і на одному з кораблів – порушників вплив до Буенос-Айресу та 21 листопада того ж року повідомив аргентинський уряд про те, що трапилося" [9, с.98]. Після прибуття до Буенос-Айреса, Девіс, капітан арештованого американського судна "Харіет", намагаючись піти від покарання, заявив про незаконність його арешту і звернувся за підтримкою до американського консула Джорджа Слакума. Той, в свою чергу, негайно ж почав вимагати пояснень від міністра закордонних справ Аргентини.

Зазвичай, найбільш красномовними у таких випадках, як це не дивно, бувають офіційні листи та документи. Тому особливий інтерес для нас представляє листування міністра закордонних справ Аргентини Томаса де Анчорени і американського консула Джорджа В.Слакума. Воно не тільки є найбільш достовірним джерелом, що проливає світло на подальший хід подій, а ще й на практиці демонструє, як вплинула особистість Слакума на розвиток американо-аргентинських взаємин у вказаний період.

У своєму першому листі, датованому 21 листопада 1831 р., Слакум повідомив міністра закордонних справ Аргентини про те, що дізнався про інцидент і попросив усунути цю "прикру помилку" [10, с.155]. У відповідь в листі від 25 листопада 1831 р., Анчорена дав зрозуміти, що справа про браконьєрство вже передана до військового і морського міністерства і розглядатиметься саме там [10, с.156]. Незадоволений відповіддю свого колеги, американський консул заявив протест проти положень Декрету про створення військового і цивільного губернаторства Мальвінських островів від 10 червня 1829 р., що мали на

меті захист виняткових прав аргентинців на рибні промисли. Він наполягав на тому, щоб уряд Аргентини розглядав його заяву як офіційний протест уряду США [10, с.157–158].

Через декілька днів Слакум одержав чергове послання від Анчорени, в якому той відмовлявся приймати заяву американця як офіційний протест Білого дому, ґрунтуючись на тому, що консул не має подібних повноважень. Відносно питання про ловлю риби, міністр підкреслив, що, починаючи з 1820 р., коли капітан Хьюїтт проголосив Мальвіні володінням З'єднаних провінцій, і аж до 1831 р., уряд США жодного разу не заперечував права Аргентини на острови, і відповідно, розповсюдження на них аргентинських законів. Переговори, таким чином, почали набувати небажаного для американців характеру та змісту.

Саме в цей період, на думку багатьох істориків, "на обрії" з'явилися англійці. Якраз в цей час вони знову звернули увагу на острови, де вже намагалися в кінці XVIII ст. заснувати свою військово-морську базу. Як вважають Фріц Лео та Ольга Хоффмани, "дивне поведіння Слакума можна пояснити лише втручанням у справу Вудбайна Перша, генерального консула Сполученого Королівства Великобританії в Буенос-Айресі. У 1829 р. він офіційно протестував проти аргентинської окупації Фолклендських островів, засновуючись на тому, що вони належать Великобританії і заперечуючи, що евакуація англійців з архіпелагу у кінці XVIII ст. могла якимось чином впливати на проблему суверенітету над островами" [11, с.73].

І дійсно, такий випадок мав місце в історії англо-аргентинських взаємин. Звісно, що хоча така поведінка не робить честі латиноамериканським дипломатам, уряд Аргентини так і не прислав Перішеві ніякої відповіді, окрім листа – повідомлення про отримання протесту.

Користуючись новими обставинами, англійський дипломат рішуче приступив до справи, підштовхуючи консула Слакума до ще більшого загострення ситуації, що було б на руку представникам Туманного Альбіону. Запевняючи північноамериканця в тому, що аргентинці володіють островами незаконно і та адміністративна влада, яку вони здійснюють у Південній Атлантиці, не має під собою ніякого юридичного базису, Періш фактично підсилив агресивність Слакума у переговорах із Анчореною.

Саме тому жорстка позиція представника Буенос-Айреса не збентежила американського консула. Користуючись присутністю в цей час біля берегів Аргентини американського військового судна "Лексінгтон", Слакум спробував чинити тиск на Анчорену. До наступного свого листа, датованому 3 грудня 1831 р., консул додав копію послання містера Дункана, капітана "Лексінгтона", у якому той повідомляв про свою готовність захищати інтереси своїх співгромадян

навіть за допомогою вживання сили, якщо це буде необхідно. Не можна не відзначити, що цей лист мав характер підкресленої погрози [10, с.159].

Не дивлячись на явні погрози з боку американців, аргентинці не збиралися здавати своїх позицій і відмовлятися від своїх прав. Незадоволений цим капітан Дункан знов надіслав листа, адресованого тепер уже не консулу США, а уряду Буенос-Айреса. В цьому посланні він обвинувачував губернатора Мальвін в піратстві і оскверненні американського судна, а також вимагав його покарання [10, с.161].

У черговому повідомленні (від 9 грудня 1831 р.) Томас де Анчорена наполягав на детальному розгляді справи, утримуючись від коментарів з цього приводу. У зв'язку з цим міністр наполегливо просив, щоб капітан Девіс не покидав території провінції Буенос-Айрес до остаточного рішення суду. Відповідь американського консула була одержана Анчореною лише 15 грудня того ж року. В своєму листі він повідомляв, що Девіс ще до отримання Слакумом прохання міністра покинув межі провінції разом з кораблем "Лексінгтон".

На цьому закінчується офіційне листування американського консула і аргентинського міністра закордонних справ, представлене урядом Аргентини в своєму посланні сенату. Незабаром Буенос-Айресу досягли новини, що американський військовий корвет "Лексінгтон", прикриваючись французьким прапором, вчинив напад на Мальвінську колонію. Такий бандитський прийом, який не личить капітанові державного флоту, і досі залишається незрозумілим. Тим паче, що при розслідуванні, яке проводилося вже у наш час, виявилось, що у бортовому журналі судна "Лексінгтон" відсутні записи про цю операцію. Такий "збіг" наштовхує дослідників на думку, що Дункан проявив зловживання своїми повноваженнями і діяв на свій страх і ризик, не маючи ніяких вказівок зверху [3, с.61].

Американський капітан заарештував декількох чиновників, що залишилися на островах після від'їзду Луїса Вернета в столицю Аргентини і частково поруйнував губернаторську резиденцію. Також американці конфіскували цілу низку цінних речей, порох, збройний арсенал губернатора і знищили аргентинську острівну артилерію. Північні сусіди змусили більшу частину мешканців вернетівської колонії покинути свої домівки на островах і евакуюватися на континент.

Після свого рейду Дункан не став вертатися до Буенос-Айресу, а, захопивши декількох заручників, взяв курс на Монтевідео, столицю Уругваю, який у той час знаходився у досить-таки напружених стосунках з Аргентиною. Тільки звідти, перебуваючи у цілковитій безпеці, Дункан повідомив консула про свій напад на Мальвінську колонію. Щоб зняти з себе всю відповідальність, він почав вимагати офіційного схвалення Слакумом своїх дій, шантажуючи його взятими заручниками.

Американський консул Джордж Слакум опинився у досить-таки делікатному та неприємному становищі. В цій ситуації він зажадав підтримки більш досвідчених та спокушених у таких справах англійців –

Вудбайна Періша та Генрі Фокса (посла Сполученого Королівства у Буенос-Айресі). Але, як показав час, він зробив помилку, опинившись маріонеткою в руках британських представників.

Періш показав Слакуму протест 1829 р., інформуючи, що цей документ мав переважно принциповий характер, так би мовити, для збереження претензій Лондона на ці землі. Однак англієць додав при цьому, що події 1831 р., напевно, змусять уряд Британії переглянути своє відношення та відновити свою владу на Фолклендах. Як стверджують Мартін Ханіуел та Дженні Пірс, "тільки тоді Слакум зрозумів, що зайшов надто далеко, протестуючи проти прав Аргентинської Республіки на Мальвінські острови, бо теперішні наміри британців щодо них теж зовсім йому не подобалися" [6, с.34].

Та відступати вже було нікуди. Тому, виправдовуючи себе в рапорті до Вашингтону, Слакум повідомляв начальство, що повернення аргентинців на острови зашкодить інтересам громадян США у вказаному регіоні. Виходячи з цього, він наполегливо радив урядові Штатів, за його прикладом, підтримати саме британські претензії на острови. Такий крок нібито мав зберегти статус-кво, який існував до конфлікту 1831 р. та повністю влаштував північноамериканців.

Здається ймовірним, що американський посадовець Слакум просто став заручником умілої дипломатичної гри англійців Перша та Фокса. Саме його дії, як ми знаємо, що не мали санкції уряду США, "розчистили шлях" для захоплення островів Великобританією.

Коли уряд Буенос-Айреса отримав офіційне повідомлення про військовий напад американського корвету "Лексінгтон" на Пуерто-Соледад, він не став довго зволікати з відповідними діями. Слакум тут же був проголошений персоною non grata, а уряд Аргентини за допомогою офіційної прокламації звернувся до своїх громадян з метою проінформувати їх про агресію з боку північного сусіда.

В означений час чутки про інцидент, який стався з "Харріетом" та його наслідки досягли президента США Ендрю Джексона. Той, не вагаючись, зайняв відверто агресивну позицію по відношенню до аргентинців, бажаючи, у такий спосіб, зіграти на патріотичних почуттях населення та отримати свої політичні дивіденди [5, с.86].

Джексон відразу ж зробив заяву в пресі, що має намір відрядити військовий шлюп для того, щоб захистити "споконвічні" права американських громадян у цьому регіоні та відправити до столиці Аргентини одного з міністрів для детального дослідження законності прав Буенос-Айресу на острови. На підтвердження своїх слів президент незабаром звернувся до конгресу з завданням охорони торгівлі та рибальства громадян північноамериканських штатів. За висловом Хоффманів, "одним необережним кроком Джексон зруйнував дружбу та добросусідські взаємини США та Аргентини, які брали свій початок з 1824 р. і були пов'язаними з діяльністю першого посла США до Буенос-Айресу, Сесара А.Роднея" [11, с.72].



Час спливав, і Вашингтону треба було якось вирішувати проблему загострення відносин зі своїм південним сусідом. Першим кроком на цьому шляху стало відновлення представництва уряду США в Аргентині. Висланого Слакума замінив на посаді консула новий американський чиновник Френсіс Бейліс. Як вважають деякі історики – дослідники аргентино-американського конфлікту 1831 р., ця людина була "гідним наступником" Слакума: "важко уявити особу, яка б була більш непридатною для процесу вирішення проблеми рибальства та промислів в районі Мальвін" [12, с.348].

Відбуваючи на своє нове місце призначення, Бейліс отримав від тодішнього державного секретаря Лівінгстона інструкції, згідно яких уповноважений у справах повинен був від імені уряду США прокоментувати дії Вернета як піратство та поставити під сумнів його права на здійснення влади на островах взагалі.

Однак нам достеменно відомо, що у 1829 р. Вернет через свого юридичного представника у Філадельфії передав у держдепартамент США копію свідоцтва про своє призначення губернатором, а також всі супровідні документи. З боку північноамериканців упродовж наступних двох років (аж до подій 1831 р.) не було висунуто жодних заперечень або запитань.

На основі цих фактів ми можемо зробити висновок, що позиція Вашингтона щодо фолклендської проблеми мала суто політичне забарвлення. У цій ситуації "політика сили" США відносно південного сусіда не мала під собою навіть елементарної правової або моральної основи. Як пояснюють це Б.Ф.Мартінов та С.В.Тагор у своїй статті "Позиції ООН та ОАД щодо Мальвінської проблеми", опублікованій у віснику ІА РАН "Латинська Америка", "відношення Сполучених Штатів до проблеми Фолклендських (Мальвінських) островів формувалося з урахуванням власних, суто егоїстичних інтересів. Архіпелаг являв собою зручну базу для американських китобійних флотилій, які відряджалися на промисли до Південної Атлантики, тому у Вашингтоні "спокійно" віднеслися до ймовірної висадки англійців на островах, вважаючи, що з британською адміністрацією буде легше домовитися" [3, с.72].

Незабаром Ф. Бейліс прибув до Буенос-Айреса і розпочав новий раунд переговорів. У ході цих переговорів аргентинська сторона наполягала на визнанні Сполученими Штатами виняткових прав Буенос-Айреса на рибний промисел в регіоні, а також на відшкодуванні американською стороною збитків, що їх було завдано в ході "візиту" на архіпелаг військового корвета "Лексінгтон".

Всі ці положення ніяк не могли поєднуватися з основною вимогою Бейліса – безперешкодним рибальством північноамериканських судів в Південній Атлантиці. Саме тому сторони так і не змогли досягти консенсусу [13, с.57]. Уряд США, не дивлячись на абсолютно очевидні факти, відмовлявся визнавати дії своїх громадян за протизаконні.

Натомість Північноамериканські Штати заявили про своє невизнання прав Аргентини на Фолклендський (Мальвінський) архіпелаг, хоча до цього кілька разів підкреслювали, що у жодному випадку не заперечуватимуть право цієї країни на острови.

Дуже вагомим фактором для Сполучених Штатів було те, що, визнавши суверенітет Аргентини над Мальвінами, США повинні були відповідно визнати і її виняткові права на рибний промисел в регіоні. У такому разі США були б зобов'язані не тільки відшкодувати заподіяний збиток, але й відмовитися від лову риби в Південній Атлантиці. "Фактично ж реальним мотивом, як відзначають самі американські історики, було те, що признание Фолклендських островів аргентинськими означало б необхідність платити компенсацію за бандитський напад 1831 р.", – підтверджує О.Мітяєва [4, с.11].

Фріц Лео Хоффман і Ольга Хоффман у своїй книзі "Sovereignty in dispute" пропонують ще одну версію того, що відбувалося [11]. На їхню думку, Генрі Фокс, британський представник в Аргентині, остаточно переконав тепер уже Бейліса в тому, що англійці, у разі заняття ними островів, будуть більш прихильні до північноамериканських громадян. Бейліс, розлючений непоступливістю Буенос-Айреса, відповів, що американці не претендують на сам архіпелаг, вимагаючи лише прав на лов риби в Південній Атлантиці, незалежно від того, хто володітиме островами.

В цих словах містилася практична згода на окупацію островів англійцями. Це, за суттю, було черговою відмовою США від проголошеної ними ж "Доктрини Монро", покликаної перешкоджати втручанням європейських держав у внутрішні справи незалежних американських країн [14, с.12–14].

В свою чергу, О.Мітяєва коментує дану ситуацію наступним чином: "Характерно, що США не вважали захоплення Великобританією Фолклендів (Мальвін) порушенням доктрини, сформульованої президентом Монро у 1824 р., у якій робилася заява, що Америка "не може більше розглядатися як об'єкт колонізації будь-якої з європейських держав" і що будь-яке втручання ззовні у справи Північної та Південної Америки Сполучені Штати будуть розцінювати як загрозу власній безпеці. Мотивували вони свою позицію тим, що Британія претендувала на острови ще до проголошення доктрини Монро, коли проблему приналежності островів ще не було остаточно вирішена" [4, с.11].

Таким чином, після проголошення незалежності Аргентини, права на Фолклендський (Мальвінський) архіпелаг перейшли до неї, як до правонаступниці Іспанії в цьому регіоні. Однак молода та слабка республіка, яка, до того ж, впродовж майже півсторіччя переживала гостру внутрішньополітичну кризу, не могла забезпечити та підтримати законність і порядок на підвладних їй південноатлантичних територіях [2, с.33]. Таким станом скористалися США, які мали намір поширити свій вплив у цій частині світу. Наслідком цього стала американська

агресія 1831 р. проти Мальвінської колонії, що стала поштовхом до подальшого розвитку конфлікту. Значну роль у загостренні ситуації зіграли британські дипломати. Зіштовхнувши Аргентину та США і нейтралізувавши їх у такий спосіб, вони намагалися реалізувати захватницькі плани Уайтхолу щодо Фолклендів (Мальвін). Подальший розвиток подій навколо Фолклендського (Мальвінського) архіпелагу потребує більш ретельного дослідження.

#### Література

1. **Александров А.И.** Мальвины глазами русского дипломата // Россия, СССР-Аргентина: 100 лет отношений. – М., 1985. – С.15–18.
2. **Лазарев М.И.** О юридической стороне конфликта // Мальвины: колониальная война XX века. Сб.ст./ Отв. ред. В.В. Вольский. – М., 1984. – С.51–65.
3. **Мартынов Б.Ф.,** Тагор С.В. Позиции ООН и ОАГ по Мальвинский проблеме // Мальвины: колониальная война XX века. Сб.ст./ Отв. ред. В.В. Вольский. – М., 1984. – С.110–127.
4. **Митяева Е.В.** Англо-аргентинский конфликт из-за Фолклендских (Мальвинских) островов. – М., 1985. – 91 с.
5. **Gustafson L.S.** The sovereignty dispute. – N.-Y., 1988. – 276 p.
6. **Honeywell M.,** Pearce J. Falklands / Malvinas: Whose crisis? – London, 1982. – 135 p.
7. **Kinney Douglas.** National interest/national honor: the diplomacy of the Falkland crisis. – N.-Y., 1989. – 374 p.
8. **Gravelle Francis James.** The Falkland (Malvinas) Islands: an international law analysis of the dispute between Argentina and Great Britain // Military law review. Contemporary international legal issues. Vol. 107, 1985. – P.5–71.
9. **Караш Ю.Ю.** Истоки конфликта // Латинская Америка. – 1984. – №10. – С.95–98.
10. **Perl R.** The Falkland island dispute in international law and politics: a document source-book/ with an historic chronology and bibliography by Everett E. Larson. – London–Rome–New-York, 1983. – 684 p.
11. **Hoffman E. L.,** Hoffman O. Sovereignty in dispute. – London, 1984. – 181 p.
12. **Goebel J.** The struggle for the Falkland Islands. – New Haven, 1982. – 482 p.
13. **Гуцол А.В.** Мальвинские (Фолклендские) острова во внутренней и внешней политике провинции Буэнос-Айрес (Аргентины) в 1820–1833 гг. // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). – 2006. – №17(112). – С.51–61.
14. **Медина М.** Соединенные Штаты и Латинская Америка. – М., 1974. – 360 с.
15. **Гамутило В.А.** Из истории англо-аргентинского конфликта из-за Мальвинских (Фолклендских) островов // Мальвины: колониальная война XX века. Сб.ст. / отв. ред. В.В.Вольский. – М.,1984. – С.30–37.
16. **Sheinbaum L.** Background to the conflict // The Malvinas (Falkland) crisis: The causes and consequences. – М., 1985. – P. 23–29.

This article studies the policy of Great Britain in the South Atlantic during the USA – Argentina conflict over the Falkland Islands in 1831.

**Л.Л. Заболотна**

**ВИТОКИ НІМЕЦЬКОГО КОЛОНІАЛІЗМУ, 70-І – ПЕРША  
ПОЛОВИНА 80-Х РР. ХІХ СТ.**

Дослідження історії колоніалізму на сьогодні привертає значну увагу вчених, оскільки за умов глобалізації стала зрозумілою необхідність зміни підходів до вивчення історії міжнародних відносин. За таких умов виникає необхідність знову повернутися до дослідження феномену колоніалізму, у тому числі – і колоніалізму німецького.

Актуальність дослідження посилюється тим, що боротьба за сфери впливу у стратегічно важливих країнах, яка відбувається з порушеннями норм діючого міжнародного права, триває і дотепер. Без глибокого і всебічного вивчення проблем та історичних реалій досліджуваного періоду неможливо зрозуміти сучасної міжнародної політики та гострих конфліктних ситуацій, які виникають на теперішньому етапі та суттєво впливають на міжнародні відносини.

Незважаючи на те, що в світовій історіографії вивчення історії колоніальної експансії європейських країн останнім часом набуло динамічного розвитку, в країнах колишнього СРСР ситуація навколо дослідження цього аспекту міжнародних відносин здебільшого залишається подібною до тієї, що її констатовано було на круглому столі радянських істориків ще наприкінці 80-х рр. ХХ ст. [1]. У зв'язку з цим слід зазначити, що в Україні малодослідженим є комплекс проблем, пов'язаних з історичним розвитком колоніалізму в цілому, та німецького колоніалізму зокрема. Роль, яку відіграв О.Бісмарк у розгортанні Німеччиною експансійної політики вітчизняними дослідниками взагалі майже не вивчалася і тому потребує ретельного дослідження.

Характеризуючи радянську історіографію проблеми, перш за все треба відзначити друге видання "Історії дипломатії" та фундаментальну працю А.С.Єрусалімського [2; 3]. В сучасній російській історіографії, необхідно виокремити статтю Б.А.Айзін, а також праці С.В.Оболенської та С.В.Фокіна [4–6]. З робіт німецьких істориків, присвячених дослідженню витоків колоніальної політики Німеччини, необхідно відзначити монографії П.Дармштеттера і Г.Хальгартена [7; 8]. Серед останніх робіт в німецькій історіографії питання треба виокремити працю Х. Грюндера, опубліковану в 2004 р. [9]. В українській історіографії вказана проблема практично не вивчалася. Але в той же час слід відзначити праці С.С.Трояна, який розглянув політичну боротьбу в Німеччині з питань колоніальної політики та Л.Ю.Питльованої, яка висвітлила англо-німецькі відносини на африканському континенті в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. [11; 12].

Однак розбіжності, які існують в роботах істориків, не сприяють об'єктивному висвітленню порушеної проблематики. Тому в даній статті ставиться мета проаналізувати витоки німецької колоніальної експансії в 70-х – першій половині 80-х рр. XIX ст. та показати роль О. Бісмарка в цьому питанні.

В середині 80-х рр. XIX ст. Німеччина вийшла на шлях активних колоніальних загарбань. У 1884–1885 рр. ця країна стала володаркою колоніальних володінь, розкиданих в Африці та в Океанії, загальною площею 2907 тис. км<sup>2</sup> з населенням 14,4 млн чоловік. Ця обставина є дуже цікавою, якщо зважати на те, що до середини XIX ст. німецька буржуазія та дворянство практично не приймали участі в колоніальній експлуатації неєвропейських народів [12, с.378].

Пріоритети зовнішньої політики Німеччини до середини 90-х рр. XIX ст. формувалися під впливом реалій, спричинених об'єднанням німецьких земель у єдину державу. Ця політика вимагала активної участі у подіях міжнародного життя, вироблення чіткого власного курсу щодо проблем, які викликали загальний інтерес. І це не є дивним, адже у 1871 р. було встановлено нову систему міжнародних відносин у Європі, а Німеччина стала центром балансу сил на континенті.

Дослідники виділяють декілька причин початку німецької колоніальної експансії. До таких, зокрема, відносяться причини економічного характеру, суть яких полягає в господарському піднесенні та структурних змінах в економіці Німеччини, сприятливе внутрішньополітичне становище в країні, а також в неабиякій мірі активізації колоніальної політики Німеччини сприяло вигідне для її розміщення сил в Європі.

На початку 70-х рр. XIX ст., як і раніше, Німеччина залишалась переважно сільськогосподарською країною. Велика промисловість тільки починала зароджуватися, але розвивалася швидкими темпами. Повільнішими темпами розвивалося сільське господарство, де еволюція капіталістичних відносин відбувалася так званим "пруським шляхом". Більше половини оброблюваної землі (54,4%) знаходилось в руках власників великих господарств, володіння яких в середньому перевищували 20 га. В Померанії великі юнкерські господарства перевищували 100 га, займаючи більше половини всієї оброблювальної території, а в Східній Пруссії – більше третини. У зв'язку з розвитком промисловості на селі починають застосовувати машини, добрива. Все це орієнтувало юнкерські господарства на виробництво продукції для збуту [12, с.388].

Поштовхом для інтенсивного розвитку промисловості стало об'єднання Німеччини. До середини 80-х рр. XIX ст. в країні завершується промисловий переворот. Німеччина здійснила індустріалізацію, перейнявши досвід інших країн. Промисловість формувалася на базі найновішої на той час техніки. Подоланню економічного відставання сприяла також виплата Францією контрибуцій

у розмірі 5 млрд. франків. Важливе значення відіграло захоплення Ельзасу та Лотарингії з їх запасами залізної руди. Промисловий розвиток дещо гальмувався економічними кризами, які вразили Німеччину разом з іншими капіталістичними країнами. Але саме кризи сприяли швидкій концентрації та централізації німецької промисловості [13, с.28].

Німецькій буржуазії, що швидко формувалася, ставало тісно на внутрішньому ринку. Вона вимагала виходу на широкі простори Азії та Африки з метою захоплення запасів сировини, ринків збуту та пошуків нових сфер прикладення німецького капіталу.

Утворення гігантських промислових концернів, форсована картелізація підприємств, концентрація фінансового капіталу створили економічну основу для колоніальної експансії. Великі промисловці, такі як Крупп, Сіменс та потужні банківські консорціуми "Дойче банк", "Дрезденер банк", "Дісконтотгезельшафт" та "Дармштадтер банк" мали власні інтереси у колоніях [13, с.31].

Вже на початку 80-х рр. XIX ст. німецькі правлячі кола відчували наближення кризи надвиробництва, особливо у важкій промисловості. Виходом із становища, що склалося, став пошук нових ринків збуту товарів. Щоб домогтися цієї мети, Німеччині потрібні були колонії. Але більша частина світу до того часу вже була заповнена товарами провідних капіталістичних країн, які не бажали поступатися своїми позиціями. Знаряддями, які міг протиставити німецькій капітал своїм конкурентам, були: максимальне зниження виробничих затрат (яке досягалося впровадженням найновішої для того часу техніки, посиленням експлуатації працівників) та демпінг (збут товарів за кордоном за низькими цінами).

Пропаганду на користь активної колоніальної експансії очолив створений в 1882 р. "Німецький колоніальний союз". В країні з'явилося багато брошур, памфлетів та іншої літератури, яка з економічного, політичного та навіть релігійно-етнічного боку доводила доцільність та вигоди проведення Німеччиною колоніальної політики. Чисельно колоніальний союз був невеликим, але його вплив в країні був досить вагомим. В списку засновників союзу були прізвища впливових аристократів, великих промисловців тощо [2, с.517].

Крім того, підтримку колоніальної ідеї забезпечила й низка обставин. За влучним висловом авторів багатотомної "Історії XIX століття", "...воєнна партія була могутньою, офіційна преса прекрасно вишколеною, а дипломатії завжди вдавалося у потрібний момент скористатися національними почуттями; як не зловживав О.Бісмарк шовіністичними закликами, країна в цілому завжди відгукувалась на них" [13, с.47]. І якщо ще у 1883 р. О.Бісмарк у листі до сина зазначав, що німці зараз "...далекі від будь-яких колоніальних задумів і, особливо, від будь-якого втручання в існуючі британські інтереси...", то вже наступного року, передбачаючи всі неприємності та ускладнення, які могли виникнути в результаті появи на колоніальних просторах нових

конкурентів Німеччини, він був змушений поступитися тиску монополістичної фінансової еліти і втягнувся у колоніальну авантюру, пов'язану з придбанням бременським купцем Людерицом бухти Ангра-Пекена на західному узбережжі Африки [7, с.48]. Ця подія спричинила небувалий шовіністичний ажіотаж у країні і дала можливість певною мірою вирішити ті соціальні суперечності, які посилювалися з моменту об'єднання Німеччини [14, с.49].

Розпочавши колоніальні загарбання, О.Бісмарк зіткнувся з внутрішньою опозицією (соціал-демократи). Гостра парламентська боротьба партій з колоніального питання, що тривала протягом канцлерства О.Бісмарка, викликала у нього занепокоєння [5, с.42]. Отто фон Бісмарк писав: "Громадська думка надає останнім часом такого великого значення колоніальній політиці, що становище уряду всередині країни значною мірою залежить від її успіху. Найменший клаптик Нової Гвінеї або Західної Африки, навіть якщо об'єктивно він нічого не вартує, сьогодні для нашої політики важливіший, ніж увесь Єгипет і його майбутнє" [15, с.43]. Всебічну підтримку колоніальній політиці уряду надавали праві фракції рейхстагу, зокрема, лідери партії центру, імперської партії, аграрно-консервативної партії соціальної реформи. Виражаючи інтереси банківських кіл, суднобудівельників і великих торговців, вони вважали за необхідне вдатися до пошуку нових ринків для експорту капіталу і товарів. В умовах динамізму соціального ладу національна буржуазія швидко сформувала політично численний прошарок монополістичної фінансової еліти, яка вимагала активізації зовнішньої політики [1, с.19].

"Залізний канцлер" подекуди ігнорував настрої суспільства, громадську думку, як один із чинників, який впливає на обрання й проведення зовнішньополітичного курсу держави. Проте він розумів, що преса може створити сприятливе тло для реалізації власних політичних проєктів, оскільки, як пізніше відзначив британський дослідник А.Дж.Тойнбі: "Якщо володарі преси можуть добувати мільйони, забезпечуючи пустими розвагами напівосвічену юрбу, то поважні державні діячі теж можуть черпати з того самого джерела якщо не гроші, то владу над масами" [16, с.44].

Головними противниками зміцнення Німеччини та захоплення нею колоніальних володінь були Великобританія, Росія та Франція. Позиції цих держав німецькі правлячі кола повинні були особливо враховувати в проведенні власної колоніальної політики.

Перш за все, необхідно було зважати на позицію Великобританії. Ця країна мала колонії практично в усіх куточках світу, але не дивлячись на це, прагнула до завоювання нових земель. Така активність не могла не викликати протидії з боку інших країн, які мали свої колоніальні інтереси. Розуміючи це, О.Бісмарк проводив тонку політику, яка характеризувалась підтримкою британської експансії в Африці, Середній Азії, Індокитаї. Це принесло позитивні результати для

німецької колоніальної політики на початковому її етапі. Перебуваючи у конфлікті з іншими капіталістичними країнами, Великобританія змушена була визнати придбання Німеччиною перших колоній без особливої боротьби [3, с.124].

Іншим противником зміцнення Німеччини була Франція. В результаті діяльності О. Бісмарка вона опинилась у дипломатичній ізоляції. Початком цього стало створення "Союзу трьох імператорів". У 1882 р. був створений Троїстий союз, до складу якого увійшли Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Згідно з домовленістю, всі сторони в разі війни з Францією повинні були діяти спільно. У 1883 р. до цієї угоди приєдналися Румунія та Іспанія. Таким чином, утворений військовий блок ізолював Францію з трьох сторін: зі сторони Рейну, Альп і Піренейв [5, с.67].

Тим не менш, "залізний канцлер" підтримував і французьку колоніальну політику. При цьому він ставив наступну мету: відвернути увагу Франції від подій на Європейському континенті та загострити її конфлікт з Великобританією щодо колоніальних питань. Крім Франції та Великобританії, серйозним суперником для Німеччини була також Росія, яка ще у 70-х рр. XIX ст. почала непокоїтися з приводу посилення політичного впливу Німеччини. Логічно було припустити, що ця країна лише до певного часу дивитиметься крізь пальці на укріплення міжнародних позицій Німеччини. Бісмарк це добре розумів, а тому усіяко намагався обмежувати Росію в підписанні договорів проти Німеччини. Завдяки укладенню "Союзу трьох імператорів" ліквідовано було можливість виникнення антинімецького російсько-французького союзу. Великі можливості перед німецькою дипломатією відкривало також загострення суперечностей між Великобританією та Росією в Середній Азії [6, с.96].

Отже, на світовій арені склалася така міжнародна ситуація, внаслідок якої загострились англо-французькі та російсько-англійські відносини, а взаємні незгоди та протистояння інших країн забезпечили міцне становище Німеччини в Європі.

У 1884 р. поступове зближення між Великобританією та Німеччиною було зірвано розгортанням німецької колоніальної експансії, яка супроводжувалася потужною ідеологічною підготовкою, що базувалася на теоріях Ф.Фабрі, Ф.Ліста та ін. про відсутність у німців "життєвих коштів" і "життєвого простору". Вони доводили принципову можливість і необхідність агресивної колоніальної політики. Неабияку роль при цьому зіграв і традиційний, широко розповсюджений у німецькому суспільстві шовінізм і мілітаризм. В суспільстві почала посилюватися пропаганда на користь активної колоніальної політики.

Ідеологи колоніальних змагань запевняли, що дух колонізації притаманний німецькому народу як нікому іншому. Преса, публіцистика формували громадську думку, раз за разом стверджуючи: "Ми – найкращі в світі колоністи, найкращі моряки і навіть найкращі



комерсанти. Ми – найобдарованіший народ, який найдалше за всіх пішов у науках і мистецтвах... Ми, поза будь-яким сумнівом, найвойовничіша нація у світі" [17, с.40]. Сучасник тих подій, російський історик М.П.Федоров зауважував, що доки ця ідея слугувала об'єднанню німецьких земель у єдину державу, вона була плідною силою. Але об'єднавшись і відчувши свою силу, німці, ніби на відплату за свою вікову приниженість серед інших народів, вирішили висунутися у першу лінію, і це бажання оволоділо не тільки правителями, а й усіма верствами суспільства [17, с. 41].

Колоніальна експансія Німецького рейху викликала ускладнення у відносинах з Британською імперією, адже перед англійцями гостро постало логічне запитання: чи не стане Берлін суперником Лондона у позаєвропейських справах? 2 березня 1885 р. канцлер у рейхстазі скаржився на спротив Уайтхоллу колоніальним прагненням Німеччини і на внутрішньополітичну опозицію діяльності уряду, спрямованої на розширення експансії в Африці та Океанії [8, с.45]. Крім того, вже наприкінці ХІХ ст. між Великобританією та Німеччиною загострилося ще й економічне протистояння, оскільки забезпечення економічних інтересів стало одним із основних пріоритетів зовнішньої політики О.Бісмарка.

Таким чином, слід зауважити, що витоки німецької колоніальної експансії в 70-і – першій половині 80-х рр. ХІХ ст. ґрунтувались як на внутрішніх (економічні, політичні та соціальні), так і зовнішніх (сприятлива міжнародна ситуація, послаблення позицій Франції) факторах. Лише ставши на шлях швидкого економічного розвитку та вирішивши більшість внутрішньополітичних питань, Німецька держава активізувала власну зовнішню політику та почала активно втручатись в колоніальні суперечності між європейськими країнами.

#### Література

1. **Актуальные** проблемы истории колониализма. «Круглый стол» // Новая и новейшая история. – 1989. – № 4. – С. 74–92. 2. **Хвостов В.М.** История дипломатии. В 3 т. – М.: Государственное Издательство Политической Литературы, 1963. – Т.2. – 820 с. 3. **Ерусалимский А.С.** Бисмарк: Дипломатия и милитаризм. – М.: Наука, 1968. – 285 с. 4. **Айзин Б.А.** Альтернативы германской истории в конце ХІХ – начале ХХ в. // Новая и новейшая история. – 1992. – №4. – С. 15–26. 5. **Оболенская С.В.** Политика Бисмарка и борьба партий в Германии в конце 70-х годов ХІХ в. – М.: Наука, 1992. – 176 с. 6. **Фокин С.В.** Геополитическое измерение колониальной политики Германии. – М.: РАГС, 2005. – 218 с. 7. **Дармштеттер П.** История раздела Африки (1870–1919 гг.) / Пер. с нем. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – 179 с. 8. **Хальгартен Г.** Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны / Пер. с нем. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1961. – 696 с. 9. **Gründer Н.** Geschichte der deutschen Kolonien. – Paderborn,

München, Wien, Zürich, 2004. – 336 s. 10. **Троян С.С.** Политическая борьба в Германии по вопросам колониальной политики в Африке в 1871–1890 гг.: Автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.03 / Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1990. – 17 с. 11. **Питльована Л.Ю.** Англо-німецькі відносини на рубежі XIX–XX ст. проблеми колоніального поділу Африки: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецьк. нац. ун-т. – Львів, 2003. – 23 с. 12. **Германская** история в новое и новейшее время. В 2 т. / Под ред. С.Д. Сказкина. – Т.1. – М.: Наука, 1970 – 510 с. 13. **История XIX века** / Под ред. Лависса и Рамбо. В 8 т. – Т.8. – Ч.2. – М.: Соцэкгиз, 1939. – 551 с. 14. **Шкловский В.Б.** Жили-были. Воспоминания, мемуарные записи, повести о времени: С конца XIX в. по 1962 г. – М.: Сов. писатель, 1964. – 482 с. 15. **Из дневника А.А. Половцева (1895–1900 гг.)** // Красный архив. – 1931. – Т.3 (46). – С. 110–132. 16. **Тойнбі А.Дж.** Дослідження історії. В 2 т. / Пер. з англ. – Т.1. – К.: Основи, 1995. – 614 с. 17. **Фёдоров М.П.** Реальные основы современной международной политики. Доклад в Обществе востоковедения. – СПб.: Тип. Д.А. Алексеева, 1909. – 160 с.

In the article the prerequisites of German colonial expansion are analyzed. The role of internal and external factors, which led to the beginning of German colonial captures, are investigated. Special attention is paid to the role of O.Bismark in formation of German colonial policy.

УДК 94(470+571+556)«1914/1917»

**А.С. Корниловский**

### **ПОЛИТИКА РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КУРДИСТАНЕ ВО ВРЕМЯ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1914–1917 ГГ.)**

Одной из острейших проблем на современном Ближнем и Среднем Востоке является курдский вопрос. Он возник в ближневосточном регионе в первой половине XIX ст. и не теряет своей остроты до наших дней. Даже в начале XXI в. остаются в наличии все фундаментальные причины, питающие эту проблему и превратившие курдский фактор на один из постоянных и очень болезненных спутников внутри- и внешнеполитической жизни ведущих государств Юго-Западной Азии. Всё это пробуждает естественное стремление историков к детальному исследованию данной проблемы. В настоящей статье мы попытались осветить некоторые аспекты курдской политики Российской империи в один из самых драматичных периодов всемирной истории – в годы Первой мировой войны.

В 1914 г. Россия имела уже почти столетний опыт общения с курдскими племенами, которое началось с момента присоединения к её имперским владениям Закавказья. В то время значительная часть его южной границы была сопредельна тем областям Османской империи и Ирана, где курды проживали сплошным массивом, составляя абсолютное (собственно сам Курдистан) или относительное (Западная Армения, Южный Азербайджан, Северная Месопотамия и Северо-Восточная Сирия) большинство населения. Для Петербурга то был регион исключительного военно-стратегического значения. Контроль над ним гарантировал установление влияния над обширными пространствами Передней Азии от Средиземного моря до Персидского залива. С другой стороны, Курдистан был плацдармом, откуда исходила постоянная угроза русским владениям на Кавказе, как от азиатских соседей России – Турции и Ирана, так и от её европейских конкурентов на Ближнем Востоке – Великобритании, а с начала XX ст. и кайзеровской Германии. Обострение международной обстановки в этом регионе во время Первой мировой войны усугубляло заинтересованность в нём царского правительства.

История российско-курдских взаимоотношений получила достаточно широкое освещение в русской историографии. Традиции, созданные историками дореволюционной России В.Ф.Минорским, В.П.Никитиным, П.И.Лерхом, Н.Я.Марром, В.А.Горделевским, П.И.Аверьяновым, были поддержаны советскими исследователями О.Л.Вильчевским, М.С.Лазаревым, Н.А.Халфиним, Дж.Дж.Джалиле, Ш.И.Мгои, О.И.Жигалиной, М.А.Гасратяном [1, 2]. И, тем не менее, в отечественной историографии, за исключением фундаментальных трудов М.С.Лазарева, вопросы, связанные с процессом выработки внешнеполитического курса Российской империи в Курдистане в указанный период, практически не рассматривались.

Вступив в войну на стороне Германии младотурецкий триумвират (Энвер-паша, Талаат-паша и Джемаль-паша) стал готовиться к широкому использованию курдских племён в предстоящем вторжении в Иран и Закавказье. Предпринимались попытки возродить хамидие. Из курдов формировались иррегулярные кавалерийские части, которые занимались провокационной и разведывательно-диверсионной деятельностью на русско-турецкой и ирано-турецкой границе. В августе 1914 г. германо-турецкая агентура развернула во всём Курдистане, Иранском Азербайджане и Закавказье активную антироссийскую пропаганду, сумев привлечь на сторону Стамбула некоторых влиятельных курдских вождей (Симко, Та, Муртаза Кули-хана, Наджемеддина и др.), придерживавшихся ранее пророссийской ориентации. Джихад против России правительственные эмиссары дополняли обещаниями о даровании курдам в будущем автономии. В целом, до оккупации русской армией Восточной Анатолии и Вана, то есть, до лета 1916 г., многие курдские племена активно сотрудничали с

турецкими властями, принимали участие в геноциде против армян и подавлении армянского национального движения, а также использовались в подрывной деятельности против наступающих частей Кавказского фронта.

С первых дней мировой войны ситуация в Курдистане находилась в центре пристального внимания царского правительства. В августе 1914 г. русские дипломаты и военачальники стали готовиться к тому, чтобы в случае войны с Турцией добиться действенной поддержки со стороны курдов, армян и ассирийцев. В первую очередь встал вопрос об их снабжении оружием, тем более что ещё в июле 1911 г. поступила соответствующая просьба от ассирийских лидеров [3, с.42]. Однако на первых порах, пока существовала надежда отторгнуть Турцию от германского блока, политика России по отношению к национальным меньшинствам Восточной Анатолии носила максимально осторожный характер. Самым разумным в этом вопросе в русском МИДе было признано ограничиться одними подготовительными мероприятиями и разработкой планов, "пока, – как писал министр иностранных дел Российской империи С.Сазонов, – отношение Турции к нам в достаточной степени не определились" [4, с.135].

В конце августа 1914 г., когда обозначился явный провал попыток Антанты отторгнуть Турцию от Германии, подготовка России к привлечению на свою сторону курдов, армян и ассирийцев ускорила. 30 августа Сазонов телеграфировал Кавказскому наместнику И.Воронцову-Дашкову о необходимости создания отрядов милиции из армян и ассирийцев. Следует отметить, что к этому времени у кавказского наместничества были свои взгляды относительно использования в интересах России национальных меньшинств Османской империи. Как свидетельствует переписка начальника штаба Кавказского военного округа (далее – КВО. – А.К.) Н.Юденича с начальником Генштаба Н.Янушкевичем, эти взгляды сводились к тому, чтобы осуществить мероприятия по подготовке восстания дерсимских курдов. "Желательно также, – продолжал он, – использовать и других курдов, недовольных турецким правительством, в первую очередь иракских курдов, для чего следует шейху Махмуду Барзанджи и предводителю племени джаф Махмуду-паше выделить денежные подарки и пособия, чтобы они могли поднять восстание в районе Багдада – Сулеймании – Мосула. Против Турции может также выступить котурский хан и племя зерза; им также нужно предоставить денежные субсидии" [5, с.302]. В общей сложности для организации восстания курдов, армян и ассирийцев, по мнению штаба КВО, необходимо было выделить 25 тыс. винтовок, 12 мил. патронов и 20–25 тыс. рублей деньгами [5, с.302].

В первой половине сентября в Тифлисе был разработан план создания вооружённых отрядов из национальных меньшинств Восточной Анатолии. В частности, было решено, что отряды будут сформированы в

России – в Олту, Сарыкамыше, Кызыгмане и Игдыре, а также в Иранском Азербайджане – в Хое, Дильмане, Маку и Урмии. Воронцов-Дашков просил предоставить в его распоряжение 25 тыс. винтовок и 12 млн. патронов, но советовал сперва не выдавать их этим отрядам, а поддерживать только деньгами и подарками. К концу сентября план всеобщего восстания курдов, армян и ассирийцев был согласован с верховным главнокомандующим великим князем Николаем Николаевичем. Однако до практической его реализации дело так и не дошло. Военное министерство, вопреки просьбам командования КВО, отказалось отправить оружие для враждебных турецкому правительству племён, в связи с обнаружившимся дефицитом вооружений для армий западных фронтов.

В Иранском Курдистане, где ситуация с осени 1914 г. мало чем отличалась от военной, царскому правительству пришлось действовать более активно. Были укреплены все русские гарнизоны на северо-западе Персии, усиливалось наблюдение за обстановкой на ирано-турецкой границе, устанавливался жёсткий контроль за всеми курдскими племенами, которые находились под турецким влиянием. В начале военных операций российское командование пыталось сохранить лояльность курдских вождей и побудить их поднять племена против Порты. В отношении "непокорных" племён русские власти всё чаще стали прибегали к силе, чтоб, по словам Сазонова, "отрезвить их (курдов – А. К.) и стоящих за ними турок" [4, с.219].

11 ноября 1914 г. султан Мехмед V официально объявил войну державам Антанты (России, Англии, Франции). В стратегических планах турецкого командования кавказское направление занимало самое важное место. Младотурецкие генералы, окрылённые пантюркистскими и панисламистскими идеями, намеревались добиться здесь решающих успехов, которые, как они думали, открыли бы турецкой армии путь к завоеванию Кавказа, Крыма, Поволжья и Туркестана. Однако уже после первых сражений младотуркам пришлось навсегда распрощаться с мечтой о возрождении былого величия Османской империи.

С самого начала войны на анатолийском участке Кавказского фронта турецкая армия терпела одни неудачи, приведшие к её полному разгрому под Сарыкамышем в январе 1915 г. К маю 1915 г. российские войска глубоко вклинились в Восточную Анатолию, захватив район оз.Ван; 3 февраля 1916 г. русская армия овладела Эрзерумом – крупнейшим политическим и стратегическим центром на востоке Малой Азии.

По-иному развивались события на персидском участке Кавказского фронта. В конце 1914 г. турецко-курдские формирования смогли нанести ряд поражений русской армии генерала Ф.Чернозубова и овладеть большей частью Иранского Азербайджана и Курдистана с городами Хой, Маку, Урмия, Соуджбулак, Тебриз. Но на этом успехи турецкой армии в Иране закончились. В январе 1915 г. русские войска

перешли в контрнаступление и смогли отбить большую часть потерянной территории. Однако до глубокой осени 1915 г. турецкое командование вело упорную борьбу за сохранение ирано-курдского плацдарма. Перелом наступил 30 октября 1915 г., когда в каспийском порту Энзеле высадился казачий корпус генерала Н.Баратова, который совершил стремительный рейд на юг и к весне 1916 г. окончательно ликвидировал ирано-курдский плацдарм. В начале 1917 г. казаки Баратова достигли пределов Южного (Иракского) Курдистана [6].

Продвижение русской армии вглубь Малой Азии и Ирана сделало курдскую проблему ещё более актуальной для Петербурга, в значительной степени определявшей не только дальнейший ход военных операций, но и будущую судьбу всего региона, находившегося теперь под русским контролем. Между тем в самом начале войны царское правительство не имело твёрдой и определённой позиции в курдском вопросе. Управление оккупированными районами Курдистана, как и вопросы сношений с курдской племенной знатью и националистической элитой были поручены отдельным военачальникам и консулам, которые не обладали реальными полномочиями, действовали на свой страх и риск, как по линии антитурецкой пропаганды, так и, стараясь заручиться поддержкой виднейших курдских вождей.

Так, например, вице-консул Введенский вёл интенсивную пропаганду среди курдов Ушну, Барзана, Шемдинана, Ревандуза, Бародостана, рассылая им прокламации с призывами выступить против Турции на стороне России. Аналогичную работу среди курдов Юго-Западного Ирана и смежных районов Ирака (тут были расквартированы части Персидской казачьей бригады) вёл подполковник Ушаков [5, с.327].

Только в конце декабря 1915 г. великий князь Николай Николаевич издал директиву об общих основах политики по отношению к курдам. Согласно этому документу русские уже не рассматривали курдов как возможных союзников в войне с Турцией; главной задачей царской дипломатии в Курдистане являлась нейтрализация курдских племён и прекращение их враждебных акций по отношению к российским войскам.

Наладить отношения с турецкими курдами было поручено князю Б.Шаховскому – главе гражданской администрации России в Восточной Анатолии. По его мнению, успех русской политики в Курдистане зависел от ряда факторов: справедливого отношения к курдам, создания необходимых условий для перешедших на сторону России племён, подкуп курдской знати, усиление антитурецкой пропаганды. Но, несмотря на оптимистические настроения российского комиссара и его успехи (установление контактов с племенами Юго-Восточной Анатолии, усмирение курдов Зиляндере), Петербургу не приходилось рассчитывать на серьёзный успех своей политики среди курдского населения захваченных областей. Многие русские командиры

и гражданские чиновники своими неумелыми действиями подорвали престиж России и русского оружия во всех областях Турецкого Курдистана. К тому же очень сильно вредило делу русско-курдского сближения нежелание царского правительства удовлетворить национальные чаяния курдского народа; сказывались и последствия многовековой армяно-курдской вражды, а именно – официальное предпочтение и поддержка, оказываемая российскими властями армянским националистам (дашнакам).

Основное внимание русское правительство и командование в 1916 г., как, впрочем, и в последующее время, уделяли отношениям с иранскими курдами. Операции корпуса Баратова доказали настоятельную необходимость обеспечения поддержки или хотя бы лояльного отношения местного населения Иранского Курдистана, без чего позиции России в Северо-Западной Персии оставались крайне непрочными и легко уязвимыми. Так, во время зимнего наступления 1916 г. племена центральной части Иранского Курдистана стали массово переходить на сторону России. По словам российского вице-консула в Урмии В.Никитина сложившиеся условия могли быть "полезны для склонения курдов к благоразумию" [5, с.336]. Однако русское командование не смогло использовать данную ситуацию. Большинство генералов Кавказской армии продолжали видеть в курдах "враждебные России элементы" и ратовали за вооруженное усмирение всех племен, действовавших в тылу русской армии [4, с.250].

В апреле 1916 г. командующий Кавказским фронтом генерал Н.Юденич издал приказ о проведении карательной экспедиции против непокорных курдских племен. На этой почве в ряде мест Иранского Курдистана произошли столкновения между русскими войсками и курдами. Широкое применение карательных мер вызвало решительное возражение со стороны главы российской дипмиссии в Тегеране В.Эттера. Он считал, что эти меры не только бесполезны, но и вредны, так как вызывают озлобление курдов против России [5, с.337]. Очень скоро русскому командованию в Иране пришлось убедиться в неэффективности репрессивных мер. При сложившейся военно-политической обстановке в Иранском Курдистане военные экспедиции против курдов имели успех только в районах пребывания русских войск и постольку, поскольку русские одерживали победы. Когда же военное счастье изменяло им, курдские племена моментально выходили из повиновения. К тому же репрессии против иранских курдов получали широкий резонанс в Турецком Курдистане, что создавало для российских властей дополнительные трудности при взаимоотношениях с местным населением.

Учитывая это, царское правительство, наряду с демонстрацией военной силы, искало другие основы для взаимоотношений с курдами. Прежде всего, предпринимались попытки восстановить старые контакты с влиятельными курдскими вождями, потерянные в годы войны. Снова

обратил на себя внимание правитель Котура Симко. Каковы бы ни были в прошлом его "прегрешения" перед Петербургом (неожиданная измена в 1914 г. и резня христиан), он оставался единственной политической фигурой во всем Иранском Курдистане, пользовавшейся значительным весом и влиянием. Поэтому русские власти поставили перед собой задачу во что бы то ни стало привлечь Симко на свою сторону. Несмотря на обоюдное недоверие и подозрительность, царскому правительству в сентябре 1916 г. удалось заключить соглашение с котурским беём. Тот факт, что русские смогли договориться с Симко, повлиял на отношение большинства иранских курдов к России. К началу осени тысячи курдов стали покидать турецкие войска и уходить на зимние кочевья. К концу 1916 г. России удалось добиться в Иранском Курдистане известных успехов, хотя обстановка там по-прежнему была неустойчивой и чреватой осложнениями.

В то время как на полях сражений пылал пожар мировой войны, уносивший жизни десятков тысяч солдат и мирных жителей, в дипломатических канцеляриях Лондона, Парижа и Петербурга происходили не менее ожесточенные баталии, грозившие оказать роковое влияние на судьбу народов Ближнего Востока. Первоначальный успех союзного десанта в Галлиополе и победы России на Кавказе стимулировали англо-французские переговоры по вопросу о разделе Османской империи, начавшиеся в конце 1915 г.; позже к ним присоединилась и Россия. Так появились межсоюзнические соглашения о Константинополе и проливах, о разделе Азиатской Турции и нейтральной зоны Ирана. В данной статье не представляется возможным осветить полностью все перипетии этих переговоров. Мы лишь вкратце остановимся на тех моментах, которые затрагивали курдскую проблему.

В ходе переговоров была высказана идея о переустройстве Османской империи на основе предоставления автономии всем нетурецким народам, включая и курдов. Однако Англия и Франция категорически ее отвергли, поскольку стремились захватить и в последующем колонизировать азиатские владения Порты. В мае 1916 г. между Лондоном и Парижем было подписано соглашение о разделе азиатских владений Османской империи, более известное как договор "Сайкс-Пико" [7, с.228–229]. Россия осталась недовольной проектом соглашения, так как к Англии и Франции отходила большая часть территории Турции. Всё лето 1916 г. ушло на переговоры с Петербургом, который дал окончательное согласие на раздел Азиатской Турции 1 сентября 1916 г.

Соглашение "Сайкс-Пико", помимо раздела арабских владений Порты, решало судьбу Курдистана и Западной Армении. Наибольшие приобретения в Курдистане в виде прямой аннексии получали Франция (значительная часть Иракского и юго-восточная часть Турецкого Курдистана) и Россия (остальная часть Турецкого Курдистана); к Англии отходила небольшая часть Иракского Курдистана к югу от Киркука [8, с.



367]. Договор "Сайкс-Пико" стал первым политическим соглашением великих держав, который должен был создать основу послевоенного передела азиатских владений Османской империи.

В середине 1917 г. наступательный порыв русской армии на Кавказском фронте иссяк; сказался глубокий кризис, охвативший политическую и военную систему России после Февральской революции 1917 г. В этой обстановке в курдской политике Петербурга произошли радикальные изменения. Вместо прежних методов военного противостояния был взят курс на заключение союза с курдскими племенами.

Прекращение наступательных операций Кавказской армии в восточной Анатолии создало определённые условия для переговоров между турецкими курдами и русским командованием. От курдов выступал Юсуф Кямил-бей, от России князь Шаховской. Однако эти переговоры, как и прочие контакты такого рода, оказались безрезультатными. Основная причина – нежелание царского, а затем и Временного правительства удовлетворить национальные требования курдского народа.

В юго-западную часть Иранского Курдистана, граничившего с Турцией и Ираком, был направлен полковник В.Захарченко для налаживания взаимоотношений с местными племенами и содействию, по словам Эттера "национальному самоопределению курдов". Результатом усилий Захарченко явился первый в истории Курдистана съезд курдских вождей под Керманшахом (17 июля 1917г.), на котором было заявлено о русско-курдской дружбе и сотрудничестве [5, с.362]. 4 сентября того же года в Сене, на следующем съезде 27 курдских вождей, генерал Баратов подписал договор, предусматривавший объединение курдских племен и предоставление им Россией военной помощи [5, с.363]. Это был наивысший успех России в Курдистане, который, однако, оказался кратковременным и непрочным. Русская армия на Кавказе быстро теряла свою боеспособность, а после большевистского переворота 1917 г. была выведена из Восточной Анатолии и Северо-Западного Ирана. С отводом же российских войск с Кавказского фронта были прерваны всякие связи русских с курдскими вождями.

Таким образом, в 1914–1917 гг. курдская проблема занимала важное место в ближневосточной политике Российской империи. Для Петербурга была очевидной зависимость русских политических и стратегических интересов в Западной Азии от позиции курдов Османской империи и Ирана. Однако на протяжении всего периода мировой войны царское правительство не имело чётко определённой линии в курдской политике. Во время боевых действий, которые велись на территории Восточной Анатолии и Западного Ирана, русские военачальники были озабочены, по меньшей мере, нейтрализацией курдских племён и их иррегулярных формирований, что большей частью удавалось. Порою заключались временные союзы с отдельными

курдскими вождями. Были установлены политические контакты (на уровне Тифлиса, откуда осуществлялась военно-политическое управление всем кавказским регионом) с некоторыми курдскими националистами. Однако немало было и конфликтов, порою и кровопролитных, вина за которые полностью падала на русские власти в оккупированных районах Курдистана.

#### Литература

1. См., напр.: **Аверьянов П.И.** Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Современное политическое положение турецких, персидских и русских курдов. – Тифлис, 1900; Горделевский В.А. Силуэты Турции. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 3. – 614 с.; Лерх П.И. Исследования об иранских курдах и их предках, северных халдеях. – Кн. 1–3. – Спб., 1856–1858; Марр Н.Я. Ещё о слове "челеби" (к вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии) // "Записки восточного отделения императорского русского археологического общества". – Спб., 1911. – Т. XX. – Вып. II–III.; Никитин В. Курды. / Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1961. – 432 с.; 2. См. напр.: **Вильчевский В.О.** Курды. Введение в этническую историю курдского народа. – М.-Л.: Изд-во вост. лит., 1961. – 161 с.; Гасратян М.А. Курды в Турции в новейшее время. – Ереван: Изд-во АН АрССР, 1990. – 320 с.; Джалиле Дж.Дж. Восстание курдов в 1880 году. – М.: Наука, 1966. – 132 с.; Джалиле Дж.Дж. Курды Османской империи в первой половине XIX века. – М.: Наука, 1973. – 199 с.; Жигалина О.И. Национальное движение курдов в Иране (1918–1948 гг.). – М.: Наука, 1988. – 168 с.; Лазарев М.С. Курдистан и курдская проблема в конце XIX – нач. XX вв. (90-е годы XIX в. – 1917г.). – М.: Наука, 1964. – 390 с.; Лазарев М.С. Курдский вопрос (1891–1917 гг.). – М.: Наука, 1972. – 472 с.; Мгои Ш.Х. Курдский национальный вопрос в Ираке в новейшее время. – М.: Наука, 1991. – 322 с.; Халфин Н.А. Борьба за Курдистан (Курдский вопрос в международных отношениях XIX века). – М.: Изд-во вост. лит., 1965. – 171 с.; 3. **Матвеев К.П.** (Бар-Матай) и Мир-Югана Ш.И. Ассирийцы и ассирийский вопрос во время и после первой мировой войны (1914–1933гг.). – М.: Наука, 1968. – 191 с.; 4. **Международные** отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств. – М.: Госполитиздат, 1935. – Сер.3. – Т.5 (1914–1917). – 450 с.; 5. **Лазарев М.С.** Курдистан и курдская проблема в конце XIX – нач. XX вв. (90-е годы XIX в. – 1917г.). – М.: Наука, 1964. – 390 с.; 6. **Подробно** о боевых действиях на Кавказском фронте см.: Корсун Н. Г. Кавказский фронт Первой мировой войны. – М.: Транзиткнига, 2004. – 691 с.; 7. **История** дипломатии. // Под ред. академика В.П. Потёмкина. – М.: ОГИЗ, 1945. – Т. 2. Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.). – 424 с.; 8. **Мировые** войны XX века: в 4-х книгах. – М.: Наука, 2002. – Книга 2. Первая мировая война. Документы и материалы. – 450 с.

The article is devoted to the Russian Empire's policy in Kurdistan during First world war. The author paid main attention to the Russian government's military plans as to the Kurdistan.

УДК 347

**А.П. Лукьянов**

### **ИНТЕРПРЕТАЦИЯ "НАЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕРЕСА" ПОЛИТОЛОГАМИ США В 40–90-Х ГГ. XX СТ.**

Исследователь, который стремится выяснить, какую роль в формировании внешней политики того или иного государства играет национальный интерес, неизбежно сталкивается с необходимостью понять природу самого национального интереса и рассмотреть существующие на этот счет взгляды и подходы. Появление термина "национальный интерес" (иногда "национальные интересы"), столь прочно вошедшего в современный научный оборот и политический лексикон, обычно относят к XVI в. Возник он сначала в Италии, а в XVII веке получил распространение во Франции, Англии и ее американских колониях. Новый термин широко использовался государственными деятелями Соединенных Штатов еще со времен принятия конституции 1787 г. Именно тогда, в эпоху становления национальных государств, существовавшие ранее понятия "династический интерес", "воля монарха", "государственный интерес" постепенно вытесняются новыми, такими как "национальный интерес", "общественный интерес", "общее благо" и другие.

Национальный интерес принято считать специальным термином теории и практики внешней политики и международных отношений, где в качестве главных действующих лиц рассматриваются национальные государства. Отсюда следует вполне объяснимая традиционная интерпретация национального интереса как интереса преимущественно государственного и, прежде всего, внешнеполитического, которому во внутренней политике соответствует интерес общественный.

Понятие "национальный интерес" стало объектом исследования западных ученых уже в 30-х гг. XX в., и в дальнейшем этот термин использовался для описания феномена внешнеполитической деятельности государств.

Несомненно, рост национального самосознания в борьбе с нацизмом в Европе и подъем национально-освободительного движения в странах Востока в годы второй мировой войны, и особенно в послевоенный период, также явились причиной повышенного внимания

к феномену национального интереса и стимулировали научные исследования в данном направлении.

В условиях "холодной войны" и сложившейся биполярной модели мирового порядка концепция национального интереса начала детально разрабатываться, прежде всего, специалистами-международниками Соединенных Штатов – державы, за которой после войны прочно утвердилась роль бесспорного лидера западного мира. Послевоенная конфронтация с Советским Союзом, развернувшаяся в "холодную войну", внешнеполитические цели и амбиции США как супердержавы, стремление к глобализму во внешней политике подтолкнули американскую администрацию к тому, чтобы упорядочить процесс принятия решений. В 1947 г., всего два года спустя после окончания войны, создается Совет национальной безопасности (СНБ), призванный консультировать президента и давать ему рекомендации относительно интеграции сфер внутренней, внешней и военной политики, затрагивающих национальную безопасность. При этом в основу концепции национальной безопасности легли идеи национального интереса как главного мотива деятельности государств на международной арене. Обозреватель-международник Уолтер Липпман первым предложил определение национальной безопасности в категории национального интереса: "Государство находится в состоянии безопасности, когда ему не приходится приносить в жертву свои законные интересы с целью избежать войны и когда оно в состоянии защитить при необходимости эти интересы путем войны" [1, с.5].

Проблематика национального интереса довольно быстро превращается в самостоятельную область научных исследований. Этому способствовало также и то, что став родиной для многих европейских ученых-эмигрантов, прежде всего, немецкого происхождения, США превратились в подлинный центр мировой науки, в том числе и в центр исследований по международной проблематике. Изменения произошли и в отношении самих американцев к политике: в отличие от предвоенных лет, интерес общественности переместился с внутривнутриполитических на внешнеполитические проблемы, а главной темой политических дебатов в стране становится деятельность Соединенных Штатов на международной арене.

Во второй половине 40-х – 50-е гг. сформировалось два основных подхода к анализу национального интереса. Первый, так называемый "объективистский", подход представлен школой политического реализма (ее иногда называют школой национального интереса). Сторонниками второго, "субъективистского", направления в трактовке национального интереса выступили, политологи-бихевиористы, стремящиеся объяснить международные отношения исходя из анализа механизма принятия решений государственными деятелями.

Признанный лидер школы политического реализма Ганс Моргентау, выделяя в качестве основных участников мировой политики национальные государства, рассматривает национальный интерес как объективно существующее явление, безусловно, поддающееся научному исследованию и оценке. Само понятие национального интереса, по Моргентау, следует использовать как для анализа внешней политики, так и в самом процессе принятия внешнеполитических решений: "Цели внешней политики должны определяться в терминах национального интереса и подкрепляться соответствующей силой" [2, с.553].

По мысли Моргентау, объективность национальному интересу придает определение его через понятие силы. Ибо силу любого государства формируют вполне конкретные и объективно заданные компоненты: географическое положение государства, его природные ресурсы, промышленный, военный и демографический потенциал, национальный характер и национальная мораль, качество государственного руководства и дипломатии [2, с.550–561].

Подобное понимание национального интереса присуще не только большинству последователей политического реализма, но и многим американским международникам вообще. Так, например, Роберт Осгуд развивает тезис о "национальном самоинтересе" как о чем-то полезном для государства, полагая, что территориальная целостность государства, его политическая независимость и фундаментальные институты составляют содержание выживания или самосохранения, которое является определяющим по отношению ко всем типам национального самоинтереса [3, с.4–5]. Ричард Роузкранц видит в национальном интересе совокупность общепринятых взглядов, традиций, географического положения, экономической и военной мощи, идеологической ориентации и правительственной структуры [4, с.329].

В своих многочисленных работах, исследуя феномен национального интереса, Моргентау применяет термин "интерес" с самыми различными определениями: главные и второстепенные, постоянные и переменные, общие и специфические, идентичные и конфликтующие и так далее. *Главные интересы*, по Моргентау, означают защиту физической, политической и культурной целостности государства как условий выживания нации. Все государства имеют идентичные главные интересы и должны защищать их любой ценой: главные интересы никогда не могут быть объектом компромисса или торга. *Переменные интересы* выступают как функция всех сталкивающихся интересов: интересов индивидуумов, общественного мнения, групповых интересов, партийной политики, политических и моральных традиций данной нации [5, 6, 7]. Иными словами, это те конкретные интересы, которые данная нация в данное время может рассматривать как свои национальные интересы. В этом своем конкретном качестве переменные интересы могут порой не совпадать с

главными, которые носят постоянный характер и хотя изменяются, но исключительно медленно.

Совершенно иной взгляд на природу национального интереса имеют сторонники субъективистской "теории принятия решений", которые видят в национальном интересе "то, что нация, а, вернее, тот, кто принимает решение, таковым считает" [8]. Национальные интересы, по мысли этих ученых, побуждают государства, точнее, государственных деятелей добиваться своих национальных целей, которые могут носить долговременный или кратковременный характер.

Новая концепция как в своей "объективистской", так и в "субъективистской" трактовке сразу же вызвала вокруг себя не просто оживленную полемику, а "великий спор". Главный недостаток концепции многие исследователи видели в отсутствии четкой дефиниции национальному интереса, хотя в то же время всеми справедливо признавалась трудность в определении данного понятия, а некоторые (как, например, известный французский социолог Реймон Арон), рассматривая национальный интерес в качестве полезной абстракции для целей теоретического исследования, в принципе вообще отрицали возможность его научного определения [14, с.189, 196].

Американский международник Джеймс Розенау выделил среди множества, по его мнению, причин неудачи данной концепции группу причин научно-методологического характера, а именно: неопределенность природы нации, неуловимость критерия определения интересов в политике, отсутствие методики обобщения интересов, а также ряд причин объективного характера, например, растущую взаимосвязь и взаимозависимость государств в современном мире, ведущую к повышению роли наднациональных "факторов" (действующих лиц международной политики) в противовес национальным [9]. Вместе с тем, упрекая "политических реалистов" за неопределенность применяемых ими терминов "сила", "национальное государство", "национальный интерес", Розенау признает нереальность немедленного и полного отказа от концепции национального интереса и считает, что пока существуют национальные государства, национальный интерес не исчезнет из политического лексикона и мышления.

На наш взгляд, и "реалисты", и "субъективисты" по сути дела рассматривают две стороны одного сложного явления, каким есть национальный интерес. Как и любое понятие, национальный интерес отражает определенное взаимодействие, единство и противоречие объективного и субъективного факторов. Поэтому его следует рассматривать двояко: как объективную категорию и в субъективном преломлении, то есть соотносить, прежде всего, с тем или иным его пониманием находящимися у власти политическими силами. Здесь, бесспорно, существует примат объективного, но именно субъективная интерпретация различных факторов географического, экономического и

политического характера возводит их в ранг детерминант национального интереса, да и внешней политики вообще.

Целостность и нерасторжимость связки "объективной" и "субъективной" сторон постепенно начинала осознаваться основными разработчиками теории национального интереса. Так, известный американский ученый-международник Арнольд Уолферс призвал соединить "традиционный" политический анализ школы реализма с "научным" подходом сторонников теории принятия решений. По его словам, последователи политического реализма стоят на том, что правительство, представляющее национальное государство, должно руководствоваться в своих действиях не чувствами – будь то чувства самих политических деятелей или настроения народа, а беспристрастной оценкой национального интереса. Однако никогда не бывает полного размежевания между объективными хладнокровными оценками национального интереса и человеческими чувствами [10, с.42].

Исследуя феномен национального интереса и отмечая отсутствие его четкой общепринятой дефиниции, Уолферс более склонен оперировать таким термином, как "национальные цели". Отвергая вслед за Моргентау определение национального интереса как материального интереса влиятельных "групп давления", Уолферс стремится понять взаимосвязь государственных интересов и интересов отдельного индивида через соотношение "прямых" и "косвенных" национальных целей. К "прямым" национальным целям Уолферс относит цели национальной независимости, национальной безопасности и так далее. Подобного рода цели имеют значение для отдельных индивидов исключительно в том случае, если те идентифицируют себя со своим национальным государством [10, с.74].

В своих рассуждениях о национальных целях во внешней политике Уолферс выделяет также цели обладания, цели среды, цели национального самораспространения, национального самосохранения и национального самоотречения; традиционные национальные цели; цели революционные и так далее. Цели обладания соответствуют прямым национальным целям: нация стремится к увеличению или сохранению того, что представляет для нее ценность. Целям такого рода близки цели национального самораспространения и самосохранения, направленные соответственно на изменение или сохранение статус-кво как некой системы ценностей нации [10, с.91].

В свою очередь, косвенные национальные цели сходны целям среды: преследуя их, государства пытаются создать для себя необходимые условия за пределами своих национальных границ. Известную параллель можно провести между "целями среды" и так называемыми целями национального самоотречения: "нация может надеяться повысить свой престиж или укрепить свою безопасность, идя на жертвы ради создания и поддержки международных организаций" [10, с.93]. Именно совпадение целей среды различных государств позволяет

достичь консенсуса в отношениях между ними, в том числе в рамках международных организаций и союзов, и предоставляет государствам возможность действовать в общих интересах. При этом цели среды часто являются ничем иным, как средством к достижению целей обладания.

Говоря о степени изученности феномена национального интереса, Уолферс особо подчеркивал специфическое влияние обстановки "холодной войны" и опасности глобального конфликта на исследователя международных отношений: "В результате, – пояснял он свою мысль, – формула "национальный интерес" оказалась практически синонимом формулы "национальная безопасность" [10, с.148].

В связи с этим замечанием Уолферса любопытно привести точку зрения на национальный интерес профессора Стенфордского университета США Александра Джорджа. По словам Джорджа, содержание понятия "национальный интерес" претерпело определенную эволюцию параллельно с развитием социально-классовой и национально-государственной структуры общества. Времена, предшествующие Великой французской революции, когда нация идентифицировалась в политическом сознании с личностью монарха, сменилась эпохой либеральной демократии, и знаменитое высказывание Людовика XIV "Государство – это я!" уже не могло более оставаться приемлемым ответом на вопрос о верховной власти: "Национальный интерес стал отражать баланс множества различных интересов внутри государства, удерживаемых, порой, не столь прочно, доктриной национализма" [11, с.220].

Отмечая определенную ограниченность концепции национального интереса, Джордж все же отводит ей должную роль в процессе формирования и осуществления внешней политики. При этом он выделяет две ее основные функции - функцию критерия выбора адекватного решения той или иной внешнеполитической проблемы и функцию оправдания уже совершенных действий [11, с.228–235].

В американской политологии концепция национального интереса по-прежнему находится в центре дискуссий по внешнеполитическим вопросам, и это ясно свидетельствует о том, что ее теоретическая разработка еще далеко не завершена. Показательно, что в Соединенных Штатах издаётся специальный ежеквартальный журнал "**The National Interest**", и, что особенно важно, в последнее время в критике данной концепции наметился отход от стремления заниматься семантическими упражнениями в безуспешных поисках четкой дефиниции национального интереса.

Каждый раз обращение к идее национального интереса становится поводом для нового обсуждения самых различных теоретико-методологических проблем международных отношений. В конце 80–90-х гг. XX в. одним из ведущих специалистов в области изучения национального интереса стал Дэвид Клинтон. Клинтон постарался отойти от традиционной трактовки национального интереса в терминах



национальной безопасности и предложил различать два его основных значения: как общего блага всего общества (последнее предстает при этом не просто в виде групп индивидуумов, живущих в одном государстве, а в виде некой общности людей с достаточно устойчивыми связями, стандартами жизни и нормами поведения безотносительно внешней среды) и как мотива политики государств в отношениях друг с другом, то есть в качестве совокупности конфетных внешнеполитических целей государства [12, 13].

Говоря о создании и становлении концепции национального интереса, следует отметить, что она не является исключительно американской, хотя, безусловно, именно теоретические исследования в США по вопросам национального интереса стимулировали в известной мере аналогичные разработки в странах Европы, но первенство в исследованиях по данной проблематике до сих пор остается за американскими политологами.

Несмотря на то, что национальный интерес выступает как весьма неоднозначное, многомерное явление и формируется под воздействием ряда факторов, связанных со спецификой становления данной конкретной нации, видения ею своего места в мире, концепция национального интереса прочно вошла в научный оборот в западной политологии, а в последние годы отстояла свое право на существование и в отечественной политической науке, а также активно используется во внешнеполитической практике.

#### Литература

1. **Lippman W.** US Foreign Policy: Shields of the Republic. – Boston, 1943. – 210 p.
2. **Morgenthau H.** Politics among Nations: The Struggle for Power and Peace. – N.Y., 5th ed., 1978. – 672 p.
3. **Osgood R.** Ideals and Self-interest in American Foreign Relations. The Great Transformation of the Twentieth Century. – Chicago, 1953. – 214 p.
4. **Rosecrance R.** Bipolarity, Multipolarity and the Future // International Politics and Foreign Policy: A Reader in Research and Theory. – N.Y., 1969. – 612 p.
5. **Morgenthau H.** Another "Great Debate": The National Interest of the United States // American Political Science Review. – Philadelphia, 1952, vol. 46, N 4. – 984 p.
6. **Morgenthau H.** Dilemmas of Politics. – Chicago, 1958. – 318 p.
7. **Morgenthau H.** The Impasse of American Foreign Policy. - Chicago, 1964. – 412 p.
8. **Furniss E., Snyder R.** An Introduction to American Foreign Policy. – N.Y., 1955. – 744 p.
9. **Rosenau J.** National Interest // International Encyclopedia of the Social Sciences. – L, 1972, vol. 11. – P. 35 – 40.
10. **Wolfers A.** Discord and Collaboration: Essays on International Politics. – Baltimore, 1967 (1-st ed. 1962). – 156 p.
11. **George A.** Presidential Decisionmaking in Foreign Policy: The Effective Use of Information and Advice. – Colorado, 1980. – 226 p.
12. **Clinton D.** Politics and the National Interest: The Two Conversations // National Interest: Rhetoric, Leadership, and Policy. – Lanham, 1988. – P. 39–49.
13. **Clinton D.** The National Interest.

Normative Foundations // Review of Politics. – Notre Dame (Ind.). – 1986. – vol. 48, N 4. – P. 497–505. 14. Aron A. Paix et Guerre entre les nations. – P., Calmarm-Levy, 1984. – 216 p.

The Researcher, who realizes, what role in forming foreign policy of one or other State national interest plays, is inevitably popped with the need of scientific determination of this notion. Championship in the given area of analysis belongs to the USA. In the article the author illuminates methods of interpreting a national interest in the American political science of the second half XX in.

УДК 94[(420):(5-15)]«176/185»

**В.В.Савенков**

**ФОРМУВАННЯ ДРУГОЇ (СХІДНОЇ) БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА  
ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ ТРАНЗИТНИХ КОМУНІКАЦІЙ  
НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVIII –  
ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)**

Невпинне зростання темпів та обсягів транснаціональних транспортних потоків між Західною і Східною Європою, між Заходом і Азією, Тихоокеанським басейном, країнами Африки, яке відбувається у наш час та є однією з провідних тенденцій економічної глобалізації, загострює проблему ефективного використання вже існуючих та розбудови нових міжнародних комунікацій. Згадана проблема є досить актуальною й для сучасної України. Наявність широких транспортних контактів з країнами Східної Європи, великий вихід до Чорного моря і, нарешті, найкращий у Європі транзитний потенціал нашої країни, територією якої пролягають 4 з 9 європейських міжнародних транспортних коридорів, дають усі підстави для перетворення України в майбутньому на невід'ємну ланку сполучення між найкрупнішими у світі євроатлантичним та азіатсько-тихоокеанським ринками. Останнє створює реальні передумови не тільки для залучення транзитного вантажопотоку та збільшення валютних надходжень, але й для розв'язання одного з найважливіших завдань зовнішньої політики України – ефективної інтеграції її національного господарства до світової економічної системи, що у свою чергу, створює необхідні підвалини для його повноцінного економічного розвитку, забезпечення потреб громадян і підвищення добробуту народу.

Невід'ємною складовою процесу ефективної реалізації згаданих перспектив, на наш погляд, є ретельне вивчення історичного досвіду розв'язання проблем, пов'язаних зі створенням провідних міжнародних транспортних артерій, зокрема у регіоні Близького Сходу. Цікавим у

даному відношенні уявляється звернення до історичного досвіду Великобританії, яка після фактичної втрати власної імперії, що сталася внаслідок проголошення незалежності тринадцяти північноамериканських колоній у 1783 р., не маючи ані значних природних ресурсів, ані могутньої армії, спираючись лише на панівне становище на міжнародних морських комунікаціях, змогла створити другу, східну імперію, яка значно перевищувала першу й за територією, й за обсягом отриманого з неї прибутку, що дало англійцям можливість утримувати лідируючі позиції у світовій економіці майже до кінця XIX ст. Отже, дана стаття являє собою спробу розглянути шляхи розв'язання проблеми розвитку транзитних комунікацій на Близькому Сході британськими правлячими колами в останній третині XVIII– першій половині XIX ст.

Незважаючи на вказане вище, історія створення найважливіших міжнародних комунікацій у вітчизняній історіографії майже не вивчалась, хоча в цілому проблема транспортно-комунікаційних коридорів, у тому числі – шляхів транспортування нафти та газу, останнім часом усе більше привертає увагу широкого кола українських фахівців, насамперед, співробітників Національного інституту проблем міжнародної безпеки, Національного інституту стратегічних досліджень, Національного інституту українсько-російських відносин тощо. На сторінках дисертаційних та монографічних досліджень, журналів "Стратегічні пріоритети" та "Стратегічна панорама" дедалі частіше порушуються проблеми розвитку сучасних міжнародних комунікацій та перспективи участі у згаданому процесі України [1]. Разом з тим, саме історичні аспекти зазначеної проблематики у вітчизняній науці досліджені недостатньо. Серед робіт, які дещо заповнюють лакуну в українській історіографії, можна назвати праці К.А.Русакова, присвячені пошуку історичних коренів проблеми чорноморських проток, О.П.Лук'янова, що торкаються історії гібралтарського питання та автора цієї статті, який розглянув один з аспектів будівництва Суецького каналу [2]. Отже проблема, обрана для дослідження, є актуальною.

Зарубіжна, передусім, англо-американська історіографія налічує величезну кількість праць, присвячених проблемам розвитку транс-близькосхідних комунікацій у новий час – Суецького каналу, залізниці Александрія-Каїр-Суец, комбінованого шляху через Сирію та Месопотамію [3]. Разом з тим, чи не єдиною спробою комплексного аналізу процесу розвитку британських комунікацій зі Сходом до сьогодні залишається праця американського історика Х.Л.Хоскінса "Британські шляхи до Індії", перше видання якої побачило світ ще у 1928 р. [4]. Однак цей дослідник концентрує свою увагу, насамперед, на вивченні міжнародного аспекту розвитку згаданих комунікацій – англо-французької та англо-російської боротьби за вплив в Османській імперії, територією якої пролягали шляхи найкоротшого доступу в басейн Індійського океану, у той час як внутрішні аспекти процесу формування та еволюції політичного курсу Уайтхолла стосовно транзитних

комунікацій на Близькому Сході, вплив на цей процес змін, що відбувались у політичному, економічному, соціальному житті британського суспільства, залишилися практично поза увагою американського дослідника. Вилученню цього недоліку присвячено дану статтю.

Серед фахівців-англознавців не існує єдиної думки щодо точної дати виникнення другої (східної) Британської імперії – заснування останньої пов'язують як з перемогою Великобританії у Семирічній війні (1763), так і з втратою цієї країною 13 північноамериканських колоній (1783), і навіть із завершенням наполеонівських воєн (1815) [5]. Деякі з істориків взагалі уникають будь-яких спроб розділити "першу" (американську) та "другу" (східну) імперії на тій підставі, що їх існування співпадало у часі, їх підтримання обґрунтовувалось спільними цілями, та взагалі, "відмінність між морськими колоніями у Північній Америці, які мали суто комерційний характер та військово-територіальними колоніями в Індії було грубо перебільшено" [6]. Як би там не було, усі фахівці погоджуються на тому, що низка перелічених вище подій врешті-решт призвела до того, що вектор британської колоніальної експансії змінив свій напрямок з атлантичного на східний, а характер цієї експансії змінився з переважно переселенського на переважно торговельний, а це, в свою чергу, зумовило необхідність забезпечення зручних шляхів доступу до нового регіону стратегічного значення [7, с.133; 8, с.62].

З самого початку встановлення більш-менш регулярного сполучення з Індією, тобто – з останньої третини XVI ст., англійці розглядали у якості основного маршруту сполучення зі Сходом морський шлях навколо мису Доброї Надії [9, с.22]. Незважаючи на те, що цей маршрут мав значну протяжність та був досить небезпечним як у навігаційному відношенні, так і через досить високу активність піратів навколо західного узбережжя Африки, альтернативи йому на той час практично не було. Османська імперія, теренами якої можна було б прокласти набагато більш короткі шляхи з Середземного моря до басейну Індійського океану – через територію Єгипту та Червоне море, або через Сирію, Месопотамію та Перську затоку – була на той час ще досить могутньою державою, у якій англійці, та й європейці взагалі, навряд чи вважались бажаними гостями.

Остання обставина, на думку англійців, достатньою мірою забезпечувала володіння їх Ост-Індської компанії (далі – ОІК) від можливого зазіхання з боку європейських колоніальних суперників, і передусім – Франції. На перешкоді використанню європейцями найбільш придатного для потреб караванного сполучення єгипетського варіанту шляху до Індії ставала султанська заборона суднам невірних проникати у Червоне море вище за Джидду, адже у такий спосіб вони наближались на небезпечну відстань до священних міст мусульман – Мекки та Медини [10, с.42].

Певна зміна ситуації почала відбуватися лише у останній третині XVIII ст. Витіснення англійцями французів з Індії внаслідок Семирічної війни, послаблення Османської імперії внаслідок поразок у війнах з Росією та Австрією, фактичне відділення від цієї імперії Єгипту створили сприятливі умови для перших спроб організації транзитного торговельного та поштово-пасажирського сполучення з Індією одним з близькосхідних маршрутів. У кінці 60 – на початку 70-х рр. XVIII ст. колишній британський консул в Алжирі Дж.Брюс, за підтримки генерал-губернатора Бенгалії спробував утворити в Єгипті компанію з перевезення до Європи східних товарів, а також кореспонденції ОІК [11, с.70]. Однак через повернення Єгипту під османську владу у 1773 р. зусилля Брюса було зведено нанівець. Не набагато більшого успіху досяг і його наступник у справі розвитку транс-близькосхідних комунікацій – Дж.Болдуїн, який прибув до Єгипту у 1775 р. [12].

Британський уряд рішуче відмовляв ентузіастам у підтримці, висуваючи причини політичного характеру: будь-яке втручання англійців у внутрішні справи Османської імперії могло бути розцінено Францією як прецедент до активного проникнення на Близький Схід, що, в свою чергу, створювало загрозу володінням британської ОІК в Індії [13, с.730–731]. Окрім політичних, існували ще й економічні причини, через які правлячі кола обмежували діяльність ентузіастів. У той час влада знаходилась в руках представників родової аристократії, підприємницька діяльність яких на Сході (а це був, переважно, увіз на Британські острови та реекспорт до Європи т.зв. колоніальних товарів – В.С.) здійснювалась у рамках крупних привілейованих компаній, на кшталт Левантійської чи Ост-Індської. Діяльність же Брюса та Болдуїна порушувала цю монополію, викликаючи досить передбачену реакцію. Щодо решти представників ділових кіл Великобританії – виробників важкої промисловості, текстильників, харчовиків та ін., головна частка їх експорту прямувала до континентальної Європи та через Атлантичний океан – до Північної Америки.

Невдовзі, однак, в Уайтхоллі все ж були змушені звернути свою увагу на проблему транс-близькосхідних комунікацій. "Порушником спокою" у цьому випадку виявився Наполеон Бонапарт, чия експедиція до Єгипту, здійснена у 1798 р., поставила проблему розвитку найкоротшого шляху до Індії на порядок денний британської зовнішньої політики. Як відомо, однією з цілей експедиції було вивчення можливості спорудження судноплавного каналу між басейнами Середземного та Червоного морів, що надало б можливість французькому флоту якнайкоротшим шляхом потрапити до басейну Індійського океану та завдати руйнівного удару по Індії, яка на той час вже перетворилась на оплот британської могутності на Сході [10, с.361].

Зазіхання Наполеона не спонукали британський уряд, як того можна було б очікувати, до встановлення власного домінуючого контролю на берегах Нілу. Альтернативним шляхом укріплення позицій у стратегічно

важливому регіоні після вигнання французів у 1801 р. стала виробка основних принципів "єгипетської" політики Уайтхолла. Головною метою цієї політики було збереження турецького сюзеренітету над долиною Нілу та протидія будь-яким спробам посилення колоніальних суперників Великобританії у цьому регіоні [14, с.36]. Водночас англійці вдалися до дієвих кроків, спрямованих на забезпечення регулярного та безпечного сполучення з індійськими володіннями шляхом навколо мису Доброї надії. Більшість територіальних придбань Великобританії, що їх було зафіксовано Віденським конгресом – встановлення контролю над Капською провінцією, о.Маврикій, Сейшельськими островами та о. Цейлон – забезпечили англійцям майже повну монополію сполучення між Європою та басейном Індійського океану.

Однак у міру економічного розвитку Великобританії цей шлях усе менше відповідав інтересам молодих класів британського суспільства – промисловців, торгівців-"аутсайдерів" (тобто тих, які не були членами привілейованих компаній. – В.С.), суднобудівників і судновласників та інших, що виникли внаслідок бурхливої промислової революції. Перенасичення внутрішнього ринку, з одного боку, та поступове закриття через встановлення високих митних тарифів традиційних європейських та північноамериканських ринків – з іншого, спонукали британських підприємців до пошуку нових сфер реалізації готової продукції [15, с.116–117, 137, 168]. Найбільш перспективним у цьому відношенні вважався саме багатомільйонний Індостан – практично не захищені митними тарифами, його багаті землі розглядались в Лондоні не тільки як дуже ємний ринок збуту, але й як джерело дешевої сировини. Зважали й на стратегічний аспект англо-індійських відносин – території, що на той час вже знаходилися під контролем британської ОІК, могли стати зручним плацдармом для майбутньої експансії в Азії [16, с.161–162]. Успіх же реалізації таких планів залежав, насамперед, від наявності не тільки безпечного та регулярного, але й швидкого шляху сполучення між Британськими островами та Індією, який мав би пролягати територією Османської імперії.

Між тим, політична вага згаданих класів британського суспільства на той час ще не була досить значною для того, щоб поставити розвиток якнайшвидшого англо-індійського сполучення до числа пріоритетних національних інтересів Великобританії та змусити уряд порушити принципи політики "статус-кво", у будь-який спосіб втрутившись у внутрішні справи Порти. До того ж, керівництво британської ОІК, якій належало право монопольної торгівлі з країнами Сходу, дуже болісно реагувало на будь-які зазіхання "сторонніх" підприємців на власні прерогативи. Навіть скасування у 1813 р. виключної монополії ОІК на східну торгівлю не набагато покращило становище "аутсайдерів" – на практиці їх діяльність було, як і до того, зв'язано цілою низкою обмежень.

За таких умов розв'язання проблеми пошуку та розвитку нових шляхів на Схід було майже цілком покладено на плечі ініціаторів виникнення цієї проблеми – приватних осіб та компаній, оскільки британський уряд та ОІК цілком влаштовував традиційний шлях навколо мису Доброї надії. Єдиний відомий нам прецедент, коли британський парламент асигнував кошти на проведення досліджень можливих шляхів англо-індійського сполучення – Євфратська експедиція 1835–1837 рр. – був спричинений загостренням англо-російських та англо-французьких протиріч у регіоні, та аж ніяк не економічними інтересами "аутсайдерів" [17, с.100–101].

Як наслідок, розвиток найбільш перспективного з точки зору англо-індійської торгівлі маршруту – через Єгипет та Червоне море – у перші десятиліття ХІХ ст. відбувався, переважно за кошти одинаків-ентузіастів, чільне місце серед яких посідали представники англійських комерційних громад, що постійно мешкали в Індії – т.зв. "англо-індійці" [18, с.66–74]. Навіть переконливе доведення останніми повної придатності "єгипетського" маршруту для потреб регулярного пароплавного сполучення з Індією не спонукало британських урядовців до активних дій. Спеціальний парламентський комітет, що був утворений у січні 1832 р. з метою дослідження "реального стану справ ОІК, а також стану торгівлі між Великобританією, Ост-Індією та Китаєм", у своєму звіті уникнув надання будь-яких конкретних рекомендацій відносно майбутнього англо-індійського пароплавного сполучення [19, с.60].

Ситуація поступово почала змінюватися лише після парламентської реформи 1832 р. Цей період, що має умовну назву другої промислової революції, охарактеризувався значними змінами в британській економіці [20, с.334]. Швидке зростання переважної більшості галузей промисловості співпало із завершенням їхнього переходу до великого машинного виробництва, що дозволило цій країні значно зміцнити домінуючі позиції у світовій економіці. Текстильне виробництво, як і раніше, займало передові позиції, однак швидкими темпами розвивалася й важка промисловість. Початок "століття вугілля й заліза" знайшов свій прояв у швидкому зростанні показників металургії, масовому утворенні фабрик та спеціальних фірм з виробництва верстатів, цілих систем машин, різних механізмів. З'явилися нові величезні фабричні міста й промислові райони; центри бавовняної промисловості було сформовано у Ланкаширі та Йоркширі; у Бирмінгемі, Тайнсайді, Мідлсбро та Шеффілді з'явилися комплекси металургії, а в Уельсі – гірської промисловості.

З розвитком фабричного виробництва нерозривно була пов'язана й "революція на транспорті". Внаслідок двох бумів залізничного будівництва (1836–1837 та 1844–1848 рр.) Британські острови було вкрито мережею залізниць – тисячі миль рейок з'єднали столицю, промислові райони та провідні портові міста [21, табл.9]. Британські

суднобудівники першими розпочали масове виробництво пароплавів, які невдовзі вже виготовлялись повністю з металу. Як наслідок, Великобританія не тільки перетворилася на єдиний ринок, де товари з одного району могли швидко й легко доставлятися в будь-який інший район, але впевнено утримувала перше місце в світі з обсягу морських перевезень.

Окрім швидкого розвитку промисловості, "революція на транспорті" забезпечувала Великобританії чільне місце й у світовій торгівлі. Лондонська біржа та Англійський банк стали світовими центрами торговельних і фінансових угод, у той час як англійська валюта перетворилася на світову розрахункову одиницю в угодах між окремими країнами. Вироблені машинами, британські промислові товари дешевиною та якістю легко перемагали всіх конкурентів. Внаслідок невпинного збільшення обсягів експортно-імпортних операцій частка Великобританії у світовій торгівлі у 1850 р. досягла 21% [22, с.23].

Потужному піднесенню промисловості й торгівлі відповідала подальша зміна балансу сил у британському суспільстві. Промислова буржуазія, яка все більше виходила на перший план, у результаті тривалої та завзятої боротьби домоглася ліквідації протекціоністської системи, адже на той час остання вже серйозно обмежувала економічний розвиток Великобританії. Перегляд митних тарифів (1842), скасування хлібних законів (1846), і, нарешті, анулювання Навігаційних актів (1849) зафіксували перехід до політики фритреда та усунули, як здавалося, останні перешкоди для переможної ходи британських товарів усім світом [23, с.88–89].

Однак європейські країни та США, які також переживали у цей період промислову революцію, з метою захисту власного виробника створювали збільшували перешкоди для ввозу англійської продукції. Ця тенденція являла серйозну загрозу для британської економіки, особливо якщо прийняти до уваги виняткову роль, що її для останньої на той час набула наявність зовнішніх ринків збуту та джерел сировини. За цих умов нагальною проблемою торговельної політики цієї країни стало усіяке використання існуючих та відкриття нових ринків на Сході, які практично не були захищені від вторгнення її товарів [24, с.43].

Основу британської могутності на Сході, як і до того, становила Індія. Ця країна являла собою ідеальний плацдарм для подальшого розширення експансії практично у всіх напрямках. Сприятлива міжнародна обстановка, що склалася для Великобританії після укладення Віденського миру 1815 р. та вдале застосування в європейських справах політики "вільних рук" дозволили їй максимально розширити область своєї діяльності на Сході. Під приводом захисту індійських володінь від зовнішніх ворогів англійці поширили свою владу спочатку на територію всього Індостану, потім на схід – за рахунок Бірми, на захід – за рахунок Синду, Белуджистану, на північ – за рахунок Кашміру та Пенджабу, на південь – за рахунок о. Цейлон. Не менш швидкими темпами експансія



розвивалася також у басейнах Індійського й Тихого океанів – під британський контроль у цей період потрапили Маскаренські острови, Нова Зеландія, Папуа, ряд островів Малайського Архіпелагу, які згодом утворили колонію Стрейтс-Сетльментс, частина о. Борнео (Саравак) та ін. [25, с.14–15, 36–40; 26, с.207–208].

Набагато більш швидкими темпами відбувалося зростання сфери британського впливу на Сході. До неї входили країни, які, хоча й зберігали політичний суверенітет, але перебували у різному ступені економічної залежності від Великобританії, що було, в свою чергу, оформлено у вигляді різних договорів про торгівлю й судноплавство. Подібна практика якнайкраще відповідала інтересам фритредерської буржуазії, яка вже набирала неабиякої політичної ваги в країні. Представники цього угруповання британської промислової еліти вважали, що промислова вищість Англії дає їй можливість експлуатувати будь-яку країну Сходу, не вдаючись до політичного підпорядкування, а отже – не приймаючи тягаря витрат і відповідальності. Внаслідок практичної реалізації цих задумів принципи вільної торгівлі було поширено на Османську імперію (1838), Іран (1841), Китай (1842) і т.д. [27, с.424; 28, с.74–87].

Зміна балансу сил у британському суспільстві вплинула й на самий характер експансії на Схід. Учорашні "аутсайдери" – широкі верстви промислової буржуазії, судновласники з провінційних портів та ін., які на той час вже мали солідні капітали та діловий досвід, усе більше тіснили носіїв "старих колоніальних інтересів" – представників порівняно невеликої групи торговельної буржуазії, переважно лондонської, а саме – великих торговців, фінансистів, колоніальних адміністраторів, чиновників, офіцерів, що були об'єднані у великі привілейовані (чартерні) компанії, а також аристократію, тобто усіх тих, хто раніше безроздільно володів монополією торгівлі й перевезень між Англією та її східними володіннями. Наслідком цього була значна зміна в характері взаємин Великобританії з її колоніями й "залежними територіями". Незважаючи на те, що позаекономічний примус та реекспорт колоніальних товарів, як і раніше, залишались істотними факторами у прискоренні розвитку країни, на перший план вже виходили інші прийоми, у яких головним мотивом було підпорядкування економік країн Сходу потребам та інтересам не окремих привілейованих осіб, а класу буржуазії в цілому; а саме – значно збільшилася роль цих країн як джерела дешевої сировини, ринків збуту товарів, сфери прикладення капіталу та об'єктів заселення.

У зв'язку із цим було значно активізовано освоєння англійцями різного роду східних володінь. Так, в Індії до середини XIX ст. вже було сформовано розгалужену мережу торговельно-посередницьких домів (Agency Houses), які здійснювали імпорт англійських промислових виробів та одночасно займалися експортом індійської сировини [29, с.26–27]. Окрім англо-індійців, свою діяльність в Азії розгортали й суто

британські компанії – приватні торговельні палати були засновані ними в Калькутті й Кантоні в 1834 р., Бомбеї та Мадрасі в 1836 р., у Сінгапурі в 1837 р., Коломбо та Аделаїді в 1839 р. [30, с.10].

Як наслідок, обсяг торгівлі Великобританії з країнами Сходу стрімко зростає. Британські володіння в цьому регіоні планети надавали виняткову можливість вирішити одну з найгостріших проблем, що її було породжено швидким розвитком промисловості – нестачі сировини й продовольства, не збільшуючи при цьому іншу проблему – зовнішньоторговельного балансу. Так, у британському імпорті австралійська вовна швидко витісняла іспанську й саксонську, внаслідок чого за короткий період з 1842 по 1850 р. її масова доля зросла з 20% до 50% [31, с.281; 32, с.149]. Стрімко збільшувалися також обсяги інших торговельних статей, перелік яких, до того ж, постійно розширювався – бавовни, джуту, лісу, барвників, цукру, чаю, кави та ін. [33, с.5].

Ще більш характерного прояву згадана тенденція набула у британському експорті. За офіційними даними Міністерства торгівлі, у 1850 р. тільки індійський ринок поглинав уже близько 25% усього британського вивозу [21, табл.13]. Вартість експорту до Індії тільки бавовняних виробів у 1832–1850 рр. зросла з 400 тис. ф.ст. до 5,22 млн. ф.ст. Щодо темпів експортного зростання у "сферах впливу" на Сході, то вони добре простежуються на прикладі Китаю – протягом 3-х років, що минули після "відкриття" цієї країни, вартість британського ввозу до неї збільшилася з 1 до 2,5 млн. ф.ст. [33, с.8–9].

Ємні східні ринки, які й так вже відігравали суттєву роль в експортних операціях Великобританії, набували виняткового значення в період циклічних криз надвиробництва (1837, 1841–1842, 1847 рр.). Останнє, у свою чергу, зумовило не тільки значне розширення асортименту британського вивозу, але й кінцеву зміну регіонального співвідношення в загальному експорті британських товарів [34, с.190]. Досить наочною у цьому відношенні є зміна процентного балансу вивозу бавовняних тканин (на той період найбільшої статті британського експорту. – В.С.) до Європи та країн Сходу: якщо у 1820 р. це співвідношення становило, відповідно 50,9% та 9,5%, то до 1850 р. – вже 16,3% та 45,2%. Не менш вражаючим було й кількісне зростання даної експортної статті – тільки за 40-і рр. вивіз до країн, розташованих на схід від мису Доброї надії, збільшився на 362 млн. ярдів [21, табл.5,6,7].

Починаючи з другої чверті XIX ст. країни Сходу починають виступати і як об'єкти прикладення британського капіталу. Відносна безпека вкладення у сукупності з високим відсотком прибутку призвели до утворення тут широкої мережі так званих колоніальних банків, а також східних філій англійських банків і торгових домів, які нерідко володіли значними капіталами [35, с.166–172]. Відзначимо, що до початку 40-х рр. XIX ст. система подібних установ була розвинена в основному в Австралії, Новій Зеландії та на о. Тасманія [32, с.149; 36, с.76]. Досить значною подією, яка також відбивала зміну балансу сил у

британському суспільстві, стало заснування у 1842 р. розмінного (валютного) банку "Орієнтал бенкінг Корпорейшн", що, до речі, зруйнувало банківську монополію ОІК [37, с.166]. На відміну від численних підконтрольних ОІК "президентських" банків Індії, пов'язаних переважно із внутрішньою торгівлею й лихварськими операціями, "Орієнтал бенкінг Корпорейшн" був орієнтований насамперед на кредитування зовнішньоторговельних операцій. У наступні роки виникла ціла низка подібних установ, серед яких були найбільш потужні фінансові інститути Великобританії на Далекому Сході – Гонконгський і Шанхайський банки, згодом об'єднані у добре відому "Гонконг енд Шанхай бенкінг Корпорейшн". Фінансуючи торгові дома, плантаційні господарства, залізничні й судноплавні компанії, підприємства з первинної обробки бавовни, джуту, вовни та ін., вугільні шахти, каменоломні, рудники, ці банки сприяли зміцненню й розвитку економічних відносин між Великобританією та її східними володіннями, полегшували й прискорювали потік товарів і зворотний потік сировини.

До цього ж періоду відноситься й початок масової еміграції британських громадян у володіння, розташовані на схід від мису Доброї надії. Економічні негаразди, що їх було породжено промисловою революцією й швидким ростом населення – безробіття, збезземелювання, низький рівень заробітної плати, недосконалість соціального законодавства та ін. – все більше спонукали підданих Її Величності шукати щастя за океаном [15, с.127; 31, с.158, 234]. Наявність величезних природних багатств, родючих ґрунтів, великих пасовищ, перспектива швидкої кар'єри в колоніальній адміністрації й тому подібні міркування залучали до країн Сходу представників різних категорій британського населення. Так, тільки до Австралії та Нової Зеландії за період з 1833 по 1850 рр. емігрувало понад 190 тис. чол., до Ост-Індії – близько 10 тис. чол., причому ця цифра істотно обмежувалася тривалістю й дорожнечою проїзду маршрутом навколо Африки [31, с. 447, 492–497, табл.1,4,6].

Таким чином, масова еміграція на Схід не тільки забезпечувала британській промисловості активне освоєння нових сировинних баз, але й через те, що її вважали на той час кращим засобом від безробіття, допомагала вирішити деякі з внутрішніх проблем Сполученого королівства, які знаходили свій вираз у чартистському й тред-юніоністському рухах. Крім того, утворення великих переселенських колоній відкривало дуже привабливі перспективи для збуту англійських товарів. Зберігаючи старі потреби й смаки, переселенці-співвітчизники в очах англійських промисловців були кращими клієнтами, ніж місцеві жителі, що у свою чергу, також збільшувало британський вивіз на Схід.

Як бачимо, за даних обставин забезпечення зручного й швидкого шляху доступу на Схід перетворилося для англійців на проблему дійсно життєвої важливості. Основний маршрут, що його використовували англійці – навколо мису Доброї надії – з прискоренням товарно-грошового обігу усе менш відповідав своєму призначенню.

Окрім серйозного обмеження швидкості й обсягів ділових операцій, велика протяжність цього маршруту, що складався, до того ж, з декількох передаточних ланок, значно утрудняла фінансову звітність, відкриваючи тим самим широкі можливості для шахрайства. Нечисті на руку британські ділки укладали численні угоди, єдиною метою яких було отримання авансів, часто-густо – декількох авансів за один й той самий товар, нібито призначений для продажу на Сході, який при цьому міг бути ще не завантажений на судно або навіть ще не вироблений [15, с.250].

У той же час кількісне зростання транспортної інфраструктури, що її було створено в Єгипті за ініціативи британських ентузіастів – річкових пароплавів, барж, фургонів, омнібусів, коней, верблюдів та ін. – не могло забезпечити потреби швидко зростаючого потоку так званих масових вантажів – руди, кам'яного вугілля, виробів з металу, лісу, зернових. Крім того, змішаний шлях – частково водою, а частково – суходолом – мав ще один серйозний недолік: необхідність двох пересаджень і перевантажень істотно здорожували процедуру транзиту. Таким чином, безперервне зростання торговельних і стратегічних інтересів Великобританії в басейнах Індійського й Тихого океанів збільшувало об'єктивну необхідність створення на території Єгипту транзитного шляху високої пропускної здатності.

З усіх можливих варіантів найбільш придатним для англійців був судноплавний морський канал, який безпосередньо поєднав би басейни Середземного та Червоного морів. Створення такого каналу дозволило б наймогутнішому в світі британському флоту найбільш ефективно підтримувати політику "торгівлі й впливу" на Сході.

Однак позиція уряду Великобританії відносно таких планів визначалася принципами її "єгипетської політики", що їх було сформовано ще на початку століття. Найбільш послідовним провідником цієї політики був віконт Г.Дж.Пальмерстон (1784–1865). Визнаючи той факт, що майбутнє британської торгівлі лежить саме на Сході, Пальмерстон, який вперше очолив Форін офіс у 1830 р., тим не менш, розглядав будь-які проекти, що могли б повернути до Єгипту загальноєвропейську увагу, як такі, що суперечать стратегічним інтересам Великобританії [38, с.750–751].

Виходячи з таких міркувань, Пальмерстон украй негативно ставився до діяльності французького суспільства сенсімоністів, які у 30-х рр. XIX ст. намагались повернути увагу європейських ділових кіл до проекту морського каналу через Суецький перешийок [30, с.9]. На думку Пальмерстона, французи задумали канал як засіб для послаблення британських позицій в Індії, оскільки флот, що йшов би таким каналом з французьких портів, міг би досягти Бомбея у набагато більше короткий термін, аніж флот, що рушив би з Портсмута або Плімута.

Тим часом, активна пропаганда сенсімоністів спричинила у середині 40-х рр. посилення дипломатичної активності французького й

австрійського консулів у Каїрі, які намагались поставити перед правителем цієї країни Мухамедом Алі питання про будівництво такого каналу. Значний інтерес до можливості спорудження транс-єгипетського шляху високої пропускної спроможності проявляли й британські підприємці – протягом 40-х рр. XIX ст. до уваги уряду й особисто Пальмерстона було подано кілька десятків добре обґрунтованих проєктів [39]. За цих умов на Даунінг-стріт вирішили відкрито протиставити французьким планам проєкт залізниці через Єгипет, що був розроблений британським інженером Р.Стефенсоном [30, с.24–25; 40, с.51–52; 41, с.10].

Таке протистояння тривало до 1849 р., коли в Єгипті після смерті Мухаммеда Алі до влади прийшов Аббас-паша. Перебуваючи під сильним впливом британського генерального консула К.А.Муррея, він у липні 1851 р. санкціонував будівництво залізниці від Александрії до Каїра [40, с.53; 42, с.108]. Так було розпочато спорудження нового шляху на Схід, яке англійський історик Д.Фарні однозначно розцінив як "тріумф британського впливу" [30, с.57].

Між тим, причин для тріумфу, на наш погляд, було не так вже й багато. Звичайно, цілісність Суецького перешийка зберігалася, і військово-морський флот Франції не міг безпосередньо загрожувати Індії. Але з іншого боку, завершення у 1858 р. будівництва транс-єгипетської залізниці не позбавило судновласників від обтяжливого подвійного перевантаження товарів, що продовжувало обмежувати загальний обсяг вантажопотоку. Але головним було те, що існування бар'єра суші, як і до того, перешкоджало створенню найкоротшої лінії морських комунікацій, що мав би з'єднали провідні британські порти з найбільш віддаленими станціями й базами в басейнах Індійського й Тихого океанів, склавши, таким чином, міцну основу для підтримання та розширення "другої" (східної) Британської імперії. Найближчою значною подією, яка продемонструвала недосконалість зазначеного варіанту транзиту, було сипайське повстання в Індії у 1857 р. Необхідність швидко надіслати підмогу власним колоніальним військам спонукала британський уряд до значних дипломатичних зусиль у тривалих переговорах з турецьким султаном та єгипетським пашею з приводу перетинання британськими військами території Єгипту, не кажучи вже про неможливість найкоротшим шляхом спрямувати до басейну Індійського океану могутній флот. Кінцеве ж розв'язання проблеми забезпечення швидкого, зручного та безпечного шляху доступу на Схід через територію Єгипту через недалекоглядність британського уряду, яке відбулося набагато пізніше, вже у 80-х рр. XIX ст., потребує окремого дослідження

#### Література

1. Див., напр.: **Бакаєв О.О.**, Пирожков С.І., Ревенко В.Л. Міжнародні транспортні коридори – особливий пріоритет України на шляху

інтеграції у світову економічну систему [Електронний ресурс]: Стратегічна панорама. – 1999. – №4. Режим доступу: [http://www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama4\\_2000/baka\\_8.htm](http://www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama4_2000/baka_8.htm). – Назва з домашньої сторінки Інтернету; Опімах Р.Є. Енергетичний проект "Одеса–Броди": стан і перспективи // [Електронний ресурс]: Стратегічні пріоритети. – 2007. – №4(5). Режим доступу: [http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/St\\_pr5/16\\_Opimax.pdf](http://www.niss.gov.ua/book/StrPryor/St_pr5/16_Opimax.pdf). Назва з домашньої сторінки Інтернету; Прейгер Д.К., Гринкевич Т.І. Транспортні комунікації і цивілізаційний розвиток: погляд у минуле та сьогодення // Стратегічна панорама. – 2002. – №4. Режим доступу: [http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=pri0&issue=2002\\_4](http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=pri0&issue=2002_4). – Назва з домашньої сторінки Інтернету; Яценко О.В. Економічні аспекти проблеми перевезення транзитних вантажів між Азіатсько-Тихоокеанським регіоном і Європою через порти України: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – Одеса, 2000. – 18 с., та ін. 2. **Див., напр.:** Лук'янов О.П. Проблема Гібралтару у зовнішній політиці Іспанії, 1963–1985 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.; Русаков К.А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 20 с.; Савенков В.В. Великобританія та проблема будівництва Суецького каналу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Луганськ, 2005. – 20 с. 3. **Див., напр.:** Andrew W.P. Memoir on the Euphrates Route to India. – L.: Wm.H.Allen & Co., 1857. – 275 p.; Marlowe J. The making of the Suez Canal. – L.: The Cresset Press, 1964. – 342 p.; Farnie D.A. East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956. – Oxford: University Press, 1969. – 860 p.; Hallberg Ch.W. The Suez Canal. Its History and Diplomatic Importance. – N.Y.: Columbia University Press, 1931. – 434 p.; Marston T. Britain's Imperial Role In The Red Sea Area, 1800–1878. – Hamden: The Shoe String Press, 1961. – 550 p.; Wilson A.T. The Suez Canal. Its Past, Present and Future. – Oxford: University Press, 1939. – 226 p. та ін. 4. Для нас виявилось доступне друге видання цієї книги: Hoskins H.L. British Routes to India. – L.: Frank Cass & Co., 1966. – 494 p. 5. **Див., напр.:** Naidis, Mark. The second British Empire, 1783–1965; a short history. – N.Y.: Addison-Wesley, 1970. – 273 p.; Judd D. Empire: the British imperial experience from 1765 to the present. – N.Y.: Basic Books, 1997. – 544 p.; Harlow V.T. The Founding of the Second British Empire, 1763–1793. – L.: Longman, 1952–1964. – Vols.1–2. ; Ingram E. The British Empire as a World Power. – L., N.Y.: Routledge, 2001. – 282 p.; Moore B., van Nierop H.F.K. Colonial Empires Compared: Britain and the Netherlands, 1750–1850. – N.Y.: Ashgate Publishing, Ltd., 2003. – 204 p.; Walker, Eric Anderson. The British Empire: Its Structure and Spirit. – London: Oxford University Press, 1943. – 250 p.; Williamson J.A. A Short History of British Expansion. – New York, Macmillan Co. 1931. – 785 p. 6. **Marshall P.J.** The First and Second British Empires: a question of Demarcation // History. – L., 1964. – №49. – С.12–13. 7. **Ingram E.** The British Empire as a World Power. – L., N.Y.: Routledge,

2001. – 282 p. 8. **Harlow V.T.** The Founding of the Second British Empire, 1763–1793. – L.: Longman, 1964. – Vol.1. – 664 p. 9. **Rawlinson H.G.** British Beginnings in Western India, 1579–1657: An Account of the Early Days of the British Factory of Surat. – Oxford: Clarendon Press, 1920. – 158 p. 10. **Charles-Roux F.** L'Angleterre, l'isthme de Suez et L'Egypte aux XVIII-e siecle. – Paris: Plon, 1922. – Vol.1. – 432 p. 11. **Bruce J.** Travels to discover the source of the Nile. – Edinburgh: James Ballantyne, 1804. – Vol.1. – 523 p. 12. **Baldwin G.** Political Recollections Relative to Egypt. – L.: Bulmer & Co, 1802. – 270 p. 13. **Bruce J.** Travels to discover the source of the Nile. – Edinburgh: James Ballantyne, 1813. – Vol.4. – 496 p. 14. **Бурьян М.С.** Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – Луганск: БОЯН Ри МП, 1994. – 168 с. 15. **Мендельсон Л.** Экономические кризисы и циклы XIX в. – М.: ОГИЗ, 1949. – 840 с. 16. **Furber H.** John Company at work. A study of European Expansion in India. – Cambridge: Harward University Press, 1948. – 407 p. 17. **Савенков В.В.** Британские исследования Месопотамии в 30-х – начале 40-х гг. XIX в.: цели и задачи // Вісник ЛДПУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ, 2003. – № 6(62). – С.100–112. 18. **Савенков В.В.** Британська Ост-Індська компанія та проблема розвитку англо-індійських комунікацій у першій третині XIX ст. // Вісник ЛНПУ імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ, 2007. – №23(139) грудень. – С.62–76. 19. **Government of Great Britain.** Parliamentary Papers, 1831–1832. Report from the Select Committee on the Affairs of the East-India Company, with a general appendix and index. – 512 p. 20. **Мортон А.Л.** История Англии. – М., Изд-во иностр. лит-ры, 1950. – 463 с. 21. **Great Britain.** Board of Trade. Statistical abstract for the United Kingdom, 1840–1854. – L., 1855. 22. **Кучинский Ю.** Положение рабочего класса в Англии (1832–1956 гг.). – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 380 с. 23. **Трухановский В.Г.** Бенджамин Дизраэли, или история одной невероятной карьеры. – М.: Наука, 1993. – 368 с. 24. **Marlowe J.** The making of the Suez Canal. – L.: The Cresset Press, 1964. – 342 p. 25. **Александров Б.А.** Колониальные владения империалистических государств. – М.: Гос.соц.-эк. изд-во, 1937. – 224 с. 26. **Сили Дж.Р., Крэмб Дж.А.** Британская империя. – М.: Алгоритм-Книга, Эксмо, 2004. – 448 с. 27. **Шеремет В.И.** Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. – М.: Технологическая школа бизнеса, 1996. – 714 с. 28. **Шеремет В.И.** Османская империя и Западная Европа. – М.: Наука, 1986. – 312 с. 29. **Левковский А.И.** Особенности развития капитализма в Индии. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1963. – 590 с. 30. **Farnie D.A.** East and West of Suez. The Suez Canal History, 1854–1956. – Oxford: University Press, 1969. – 860 p. 31. **Ерофеев Н.А.** Народная эмиграция и классовая борьба в Англии в 1825-1850 гг. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 536 с. 32. **Малаховский К.В.** История колониализма в Океании. – М.: Наука, 1979. – 560 с. 33. **Клименко Н.П.** Колониальная политика Англии на Дальнем Востоке в середине XIX в. – М.: Наука, 1976. – 310 с. 34. **Зарин В.А.** Запад и

Восток в мировой истории XIV–XIX вв. – М.: Наука, 1991. – 264 с. 35. **Truptil R.J.** British Banks and the London Money Market. – L.: Jonatan Cape, Thirty Square, 1936. – 352 p. 36. **Малаховский К.В.** Британия южных морей. – М.: Наука, 1973. – 168 с. 37. **Левковский А.И.** Некоторые особенности развития капитализма в Индии до 1947 г. – М.: Главное изд-во полит. лит-ры, 1956. – 420 с. 38. **Webster Ch.** The Foreign Policy of Palmerston, 1830–1841. Britain, the Liberal Movement and the Eastern Question. – L.: Bell, 1951. – Vol. 2. – 916 p. 39. **Див., напр.:** Anderson A. Communication with India, China, &C. – L.: Smith, Elder & Co., 1843. – 50 p.; Galloway J.A. Communication with India, China, &C. – L.: John Weal, 1841. – 42 p., та ін. 40. **Kinross Lord (Balfour J.P.D).** Between Two Seas. The Creation of the Suez Canal. – N.Y.: William Morrow & Co., 1969. – 306 p. 41. Wilson A.T. The Suez Canal. Its Past, Present and Future. – Oxford: University Press, 1939. – 226 p. 42. **Hallberg Ch.W.** The Suez Canal. Its History and Diplomatic Importance. – N.Y.: Columbia University Press, 1931. – 434 p.

The problem of the development of the transit communications in the Near East in the last third of XVIII – first half of XIX cr. is considered in this article in connection with the formation of the Second (Eastern) British Empire. The topic is one of the actual problems. The author comes to the conclusion that importance of creation the direct Eastern routes was increasing with the industrial development of the British Empire. The process of the salvation of this problem was turned by the middle of XIX cr. into one of the most important preconditions of further evolution of the Eastern British Empire.

УДК 94:338.45.012.32(470.311) «192»

**І.В.Ткаченко**

### **КРЕДИТУВАННЯ ПРИВАТНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ МОСКВИ У РОКИ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

Складовою процесу формування ринкових відносин у незалежній Україні стало використання кредитних механізмів. У зв'язку з цим видається науково вмотивованим та практично затребуваним досвід кредитування промисловості у перехідні історичні періоди. На особливу увагу заслуговує практика використання державою кредитної системи з метою регулювання розвитку приватного сектору промисловості у роки нової економічної політики.

У працях сучасних російських та вітчизняних вчених досліджувались лише загальні тенденції кредитної політики радянської держави у роки непу щодо приватного підприємництва [1–6]. В той же



час поза їх увагою залишалась специфіка кредитування приватного сектору промисловості великих міст країни, до яких належала Москва, де знаходились центральні адміністративні і фінансові установи та концентрувались значні фінансові потоки.

Мета статті – на прикладі Москви проаналізувати основні складові кредитної політики радянської держави щодо приватного підприємництва у промисловості у роки непу та виявити її вплив на процес згортання приватного промислового сектору економіки.

У 20-і рр. функціонували три розрізнені грошові ринки. Перший з них являв собою ринок державного капіталу, складовими якого були Державний банк та низка спеціалізованих банків, які обслуговували різні галузі народного господарства. Другий ринок капіталів був організованим приватним і складався із сукупності товариств взаємного кредиту (ТВК), акціонерних банків та позиково-заощаджувальних товариств. Третій – вільний (приватний) грошовий ринок. Приватні промисловці в тій чи іншій мірі використовували усі три грошові ринки.

У Москві у жовтні 1922 р. було створене відділення Держбанку, а у листопаді – Московську контору Держбанку. Цього ж року з дозволу уряду в місті почали діяти Промисловий і Кооперативний банки. З метою кредитування місцевої промисловості, житлового будівництва та комунального господарства за рішенням Московської Ради розпочав свою роботу Московський міський банк (Мосміськбанк). Найбільші обсяги кредитів приватній промисловості Москви надавала Московська контора Держбанку [7, с.266].

У роки непу кредитування приватного сектору економіки зазнавало змін, пов'язаних з напрямком загальної політики держави щодо приватного капіталу. На початковому етапі розвитку державних кредитних установ, до грошової реформи, кредитування приватного капіталу відігравало відносно більшу роль, ніж у подальшому. Вказана тенденція зумовлювалась тим, що на початковому етапі кредитні установи не мали на меті обмежити кредитування приватного капіталу, а шукали, перш за все, кредитоспроможного клієнта [8, с.171].

Однак, банки не могли не враховувати офіційної позиції щодо принципів кредитування приватної промисловості, яка зводилась до того, що остання може бути підтримана лише у певних межах з переважанням обігового, а не капітального кредиту [9, с.148; 10, с.31]. Найбільші суми кредитів отримувала велика державна промисловість, а приватний її сектор кредитувався за залишковим принципом. Так, у Московській конторі Держбанку на 1 травня 1922 р. державні підприємства отримали кредити на загальну суму 837,6 млн. крб., кооперативні – 440,3 млн. крб. та приватні – 27,9 млн. крб. Із вказаної загальної суми наданих приватним підприємцям кредитів вони отримали 0,1 млн. крб. у вигляді промислових позик, 2,9 млн. крб. – за обліком векселів та 18,1 млн. крб. товарного кредиту [11, арк.7].

Кредити відкривались підприємствам після вивчення їх діяльності та визначення ступеня кредитоспроможності. З метою організації такої роботи у 1922 р. було створене Перше Російське товариство з надання довідок про кредитоспроможність (Кредитбюро) [12, с.292]. Банківські кредити надавались таким підприємствам, економічне та фінансове становище яких не викликало сумнівів та які провадили правильне діловодство. В результаті позичальниками банків ставали в першу чергу великі приватні підприємства, в той час як для значної кількості дрібних та середніх промислових закладів державний кредит був недоступним.

Приватні промисловці частіше, ніж інші позичальники, отримували відмови у наданні їм кредитів. У березні 1922 р. із 37 потенційних позичальників Московської контори Держбанку, яким відмовили у кредитуванні, 15 були приватними промисловцями [11, арк.71].

В менших обсягах задовольнявся попит приватників на кредити у порівнянні з іншими позичальниками. Зокрема, у згаданій вище кредитній установі у 1922 р. приватні промисловці отримали 68% затребуваної ними суми, в той час як для державних підприємств даний показник становив 78,5%, а для промислової та виробничої кооперації – 100%. Додаткові позики надавались виключно позичальникам державно-кооперативного сектору промисловості [11, арк.12 зв., 14].

Враховуючи соціальну приналежність клієнтів, банки встановлювали обліково-позикові ставки. У Держбанку протягом перших місяців після його створення вони становили 8% за місяць для державних підприємств, 10% – для кооперації та 12% – для приватних фірм і осіб [12, с.291].

Наступними роками диференційований (класовий) підхід при визначенні відсоткових ставок за кредит зберігався. Так, за перше півріччя 1924/25 р. у Держбанку відсоткова ставка з обліку векселів для клієнтів державно-кооперативного сектору становила 8–10% річних у залежності від строку векселів, а для приватників – 10–12%. Різнилися відсоткові ставки у згаданому банку і при наданні товарних позик. Їх розмір для державних та кооперативних установ становив 9 %, а для приватних – 11% [13, 8 серпня].

Варто також додати, що приватні підприємці отримували значно менші терміни кредитування, ніж клієнти державно-кооперативного сектору. На початковому етапі непу приватники отримували позики на термін від 30 до 40 днів, в той час як позичальники усупільненого сектору – від 3 до 6 місяців [3, с.66].

Як вже зазначалось, розміри кредитування приватної промисловості залежали від загальної політики держави щодо приватного підприємництва. Криза збуту осені 1923 р. сприяла внесенню планового принципу в справу надання позик підприємцям. Керівництво країни, будучи занепокоєним збільшенням приватного капіталу в

товарообігу країни, вдалось до зменшення обсягів його кредитування. В результаті з листопада 1923 р. почала зменшуватись заборгованість приватників банкам. За даними фінансової інспекції НК РСІ СРСР заборгованість приватної клієнтури чотирьом московським кредитним установам (Правлінню Держбанку, Промислового банку, Російському комерційному банку, Мосміськбанку та Московській конторі Держбанку) зменшилась з 15 млн. крб. на жовтень 1923 р. до 10 млн. крб. на березень 1924 р. Зокрема, по Московській конторі Держбанку кредити приватній клієнтурі знизились з 21,5% загальної суми кредитів у 1922/23 р. до 8% у лютому 1924 р. [14, 4 червня]. У грудні 1924 р. кредитування приватних фірм і осіб у Мосміськбанку становило лише 0,5% усієї заборгованості [15, с.150].

Варто врахувати, що незначні обсяги кредитування приватного сектору економіки не були економічно обґрунтованими, про що попереджали вчені-фінансисти С.Г.Чалхуш'ян, А.О.Соколов, Є.С.Лур'є, С.Т.Кістен'єв. У лютому 1926 р. на засіданні секції грошового обігу та кредиту Інституту економічних досліджень вони наголошували на доцільності розширення кредитування приватної клієнтури. Пояснюючи свою точку зору, науковці стверджували, що значно швидший обіг капіталу в приватному секторі у порівнянні з кооперативним, дозволив би зменшувати загальні обсяги кредитування та успішно долати інфляцію, спричинену "кредитним протекціонізмом" усупільненого сектору [16, 14 лютого].

Недостатність залучення приватної промисловості у кредитний обіг відзначали науковці, які у 1926 р. були залучені до роботи в комісії на чолі з А.М.Гінзбургом, яка займалась вивченням приватного капіталу в СРСР. Вони стверджували, що масштаби використання коштів, які обертались у межах приватного господарства, не відповідають його питомій вазі в економіці країни, і рекомендували більше використовувати приватний капітал у кредитному обігу [8, с.184]. Однак, нехтуючи думкою фахівців, держава і надалі ставила приватника у невідгідні умови в справі фінансування, лобіюючи при цьому інтереси державно-кооперативного сектору.

На розміри кредитування приватної промисловості негативно впливали заходи, спрямовані на подолання інфляції. Так, розширення сфери кредитування та грошова емісія 1925 р. змінились у 1926 р. кредитною рестрикцією – скороченням позик та маси грошей в обігу. Як наслідок у грудні 1926 р. по Московській конторі Держбанку, Промбанку та Мосміськбанку кредитування приватного капіталу становило лише 1% загальної суми наданих кредитів [17, 30 грудня].

В умовах кредитної рестрикції банки були зацікавлені у тому, щоб їх клієнти більше тримали коштів на своїх поточних рахунках. Державний банк кредитував приватників за умови, що вони вільну готівку будуть тримати на поточних рахунках даної кредитної установи. Будучи зацікавленими в отриманні кредиту, приватні підприємці

збільшували його розміри і частину отриманих коштів переводили на свої поточні рахунки. Намагання отримати кредит саме у Держбанку були зумовлені тим, що в ньому сплачувані відсотки були меншими, ніж у товариствах взаємного кредиту (ТВК). Так, у 1926 р. приватний клієнт Держбанку сплачував 22% річних за отриманий кредит, а в ТВК цей показник становив 30–36% [18, с.142].

Одним із способів використання приватниками додаткових банківських коштів була відправка ними товару на пред'явника через банк. В результаті таких дій підприємець отримував можливість кредитуватись на суму вартості товару протягом часу між відправкою товару та його викупом. Дуже часто така операція навмисне подовжувалась приватниками-отримувачами [19, с.67].

Будучи обмеженими в отриманні кредитів, приватні промисловці вдавались до незаконних дій у даній справі. Використовуючи особисті зв'язки та підкуп працівників банків, вони домагались пролонгації строків кредитів та приймання банками векселів зі значними строками платежів. Такі випадки у 1927 р. були зафіксовані у Сухаревському, Бауманському та Арбатському агентствах Держбанку Москви [19, с.67].

Всупереч існуючих правил приватні промисловці вдавались до отримання кредитів поза межами міст та районів розташування промислових об'єктів, власниками або користувачами яких вони були. Так, кредитування одного з приватних чавуноливарних заводів, розташованого у Москві на Благущі, здійснювалось не в Преображенському агентстві Держбанку, до якого територіально належало підприємство, а в Центральному агентстві Мосміськбанку [19, с.66].

Незаконним також було отримання приватниками кредитів у кількох банках: в одному випадку за назвою підприємства, а в іншому – за прізвищем його власника. У 1927 р. у Москві громадянин Ц-х кредитувався у Замоскворіцькому агентстві Держбанку за своїм прізвищем, а в Замоскворіцькому відділенні Мосміськбанку – за назвою своєї фірми "М-го" [19, с.66].

Оскільки держава не могла у достатніх обсягах кредитувати приватних підприємців, вона змушена була дозволити формування організованого приватного кредиту. Цим самим можна було запобігти розвитку стихійного ринку фінансів.

У другій половині 1922 р. почали створюватись товариства взаємного кредиту (ТВК), які відігравали значну роль саме у кредитуванні міської приватної промисловості. У Москві з дозволу уряду виникли Перше Московське ТВК, Торгівельно-промислове, Облікове, Комерційне, ТВК середньої і дрібної промисловості та ТВК будівельної промисловості [20, с.8]. Діяльність даних установ мала місцевий характер і тому могла успішно контролюватись державно-фінансовими органами.

Кошти ТВК формувались із позик у державних кредитних установах, а також внесків і поточних рахунків приватних осіб. Протягом усього періоду існування даних товариств обсяги їх власних коштів були меншими від сум позик у різних кредитних установах, що зумовлювало певну залежність від останніх. У Москві на 1 жовтня 1923 р. внески та поточні рахунки членів ТВК становили 39% їх балансу, а решта припадала на позики [21, с.43].

Значну частину позик столичні ТВК отримували у Держбанку. На 1 вересня 1924 р. їх сума становила 63,4%, решту надавали інші кредитні установи [21, с.43]. Варто зауважити, що московські ТВК, на відміну від інших, отримували найбільші суми позик від Держбанку. На 1 квітня 1926 р. він надав позик ТВК на загальну суму 15,8 млн. крб., з якої 7,8 млн. крб. отримали ТВК столиці, що давало їм змогу здійснювати великі за обсягом операції [8, с.175].

Як уже зазначалось, наступ держави на приватний капітал, що активізувався восени 1923 р., супроводжувався зменшенням державного кредитування приватної промисловості. Ця тенденція призвела до домінування на грошовому ринку приватників системи ТВК. Так, на 1 жовтня 1925 р. у Москві питома вага ТВК у кредитуванні приватної клієнтури становила 46,1%, Московської контори Держбанку – 27,5%, Мосміськбанку – 10,2% [22, с.93]. В даний період мало місце збільшення поточних рахунків у московських ТВК. За 1924/25 р. вони зросли з 2,7 млн. крб. до 8,8 млн. крб. [8, с.175].

Хоча ТВК відігравали помітну роль у кредитуванні приватних підприємців, все ж вони не могли повністю задовольнити потреби останніх у наданні позик. У 1923 р. відсоток задоволення ТВК кредитних потреб клієнтури коливався у межах 25–50% [21, с.45].

ТВК могли здійснювати як кредитні, так і товарно-комісійні операції та операції з цінними паперами і валютою. На початку 1923/24 р. переважною формою кредитування у столичних товариствах був товарний кредит, який становив 57,1% загальної суми кредитів. На кінець вказаного року ситуація змінилась, і на перше місце вийшов вексельний кредит, який складав 57,3%, однак, досить значною залишалась частка товарного кредиту – 41,6%. На відміну від столичних ТВК, у провінційних переважав вексельний кредит, частка якого дорівнювала 71,2–84,7% [21, с.44].

Важливим є питання щодо клієнтури ТВК. У московських товариствах при загальній заборгованості по вексельному кредиту у розмірі 6,3 млн. крб. на 1 квітня 1926 р. 37,7% припадало на промисловців, 22,3% – на оптовиків, 10,8% – на роздрібних торговців, а решту складали державні органи – 4,7%, кооперація – 5%, кустарі та ремісники – 4,8% та інша клієнтура [8, с.176–177]. У товарно-позикових операціях столичних ТВК найбільшу роль відігравали промисловці, частка яких у 1926 р. становила 51,2% [8, с.177]. Загалом у 1927 р. вони

отримали 65% коштів наданих за обліково-позиковими операціями [23, с.1].

Наведені дані свідчать, що приватні промисловці Москви досить активно використовували кошти ТВК для своєї підприємницької діяльності. В той же час їх поточні рахунки у 1926 р. становили лише 8,9% усіх поточних рахунків. Найбільша ж частка останніх припадала на осіб, які тримали кошти в ТВК, не будучи пов'язаними ані з промисловістю, ані з торгівлею [8, с.177]. Дана обставина дозволяє стверджувати, що система ТВК була також ефективним засобом залучення приватних коштів у приватну промисловість.

Як вже зазначалось, з кінця 1926 р. радянська держава взяла курс на витіснення приватного капіталу з економіки країни. Даному процесу сприяло реформування кредитної системи, здійснене протягом 1927-1929 рр. В результаті Держбанк отримав право оперативного управління усією банківською системою країни, що призвело до позбавлення банків самостійності; господарські одиниці прикріплювались до певного банку; створювались суворо адресні кредитні плани [24, с.66–67]. Таким чином, банківське кредитування перетворилось у різновид державного планового фінансування, яке не спрямовувалось на стимулювання розвитку приватного підприємництва у промисловості.

Курс держави на згорання приватної торгівлі спричинив обмеження товарно-комісійних операцій ТВК. У результаті перевірок окремі з них були звинувачені у спекулятивній діяльності і закриті. У Москві наприкінці 1926 р. за результатами перевірок, проведених валютним управлінням НКФ РСФРР, були закриті ТВК середньої і дрібної промисловості та товариство будівельної промисловості [17, 24 листопада]. Окремі ТВК у результаті здійснюваних ними операцій зазнавали значних збитків і самі змушені були припинити свою діяльність.

У ході масштабного наступу на приватний капітал на початку 1927–1928 рр. у столиці були ліквідовані найбільші ТВК – Перше Московське та Торгівельно-промислове. Їх керівництво звинуватили у спекулятивній діяльності та отриманні великих державних кредитів шляхом дачі хабарів працівникам НКФ та Держбанку, у наданні великим приватним підприємцям значних сум коштів товариств. Усіх підсудних (42 чол.) Верховний Суд звинуватив у "економічній контрреволюції" [25, 26 лютого, 20 березня]. У жовтні 1928 р. у Москві продовжувало діяти лише одне ТВК [26, с.513]

Таким чином, ліквідувавши московські ТВК, держава позбавила приватних промисловців суттєвої фінансової підтримки, що стало однією з причин згорання приватної промисловості міста.

Маючи обмежені можливості в отриманні державних кредитів та позик у ТВК, приватник звертався до послуг вільного грошового ринку. Вартість приватного кредиту була вищою, ніж в інших кредитних

установах і залежала від загальної політики кредитування приватного сектору економіки та адміністративних заходів, що спрямовувались на регулювання вільного грошового ринку.

У Москві протягом березня-квітня 1923 р. приватний дисконт становив 12–18 %. Надалі він знижувався до 6–10 % у другій половині 1924 р. [27, с.134] та до 4–5 % влітку 1925 р. З листопада 1925 р. ставки за кредит на вільному грошовому ринку почали збільшуватись і в середині 1926 р. досягли 8–10 % [8, с.180].

З метою боротьби з приватним тіньовим кредитним ринком держава застосовувала переважно адміністративно-репресивні методи, що призводило до значного збільшення дисконтного відсотка та переходу лихварів у підпілля. Однак, в умовах недостатнього кредитування приватного промислового сектору, особливо дрібної та кустарно-ремісничої промисловості, вільний грошовий ринок продовжував функціонувати.

Таким чином, період непу позначився недостатнім залученням приватної промисловості у кредитний обіг. Даний сектор економіки недостатньо кредитувався як державними так і приватними кредитними установами. Варто зазначити, що московські приватні промисловці мали змогу отримувати більші за обсягами суми кредитів, ніж приватники інших регіонів країни, оскільки в Москві концентрувались значні фінансові потоки. Невигідною для приватних підприємців була вартість державних кредитів, яка визначалась за класовим принципом, та була досить високою на приватному грошовому ринку. В умовах диференційованого підходу до клієнтури при наданні позик приватні промисловці вдавались до незаконних дій з метою їх отримання. Політика держави на згортання приватного сектору економіки не сприяла виведенню приватних коштів з "тіні" та залученню їх у виробництво.

#### Література:

1. **Лютов Л.Н.** Частная промышленность в годы нэпа (1921–1929). – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1994. – 145 с.
2. **Новиков М.Н.** Исторический опыт нэпа: идеи и реальность. – М.: УНИКУМ-ЦЕНТР, 1997. – 123 с.
3. **Волосник Ю.П.** Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 384 с.
4. **Волосник Ю.П.** Комерційне кредитування підприємців України в роки непу // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки / Херсонський держ. ун-т. – Херсон, 2005. – Вип. 18. – С. 36–42.
5. **Лантух В.В.** Становление и развитие торговли на Украине в 1921-1932 гг. – Харків: Основа, 1992. – 189 с.
6. **Лантух І.В.** Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.). – Х.: Основа, 2004. – 196 с.
7. **Алещенко Н.М.** Московский Совет в 1917–1941 гг. – М.: Наука, 1976. – 590 с.
8. **Дезен А.А.** Финансовые проблемы частного капитала //

Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР. Под общ. ред. А.М.Гинзбурга – М.; Л., 1927. – С. 171–184. **9. Виндельбот М.** Государственный Банк // Народное хозяйство: Ежемесячный экономический журнал. – 1921. – № 10. – С. 143–153. **10. Аксельрод А.** Государственный Банк // Народное хозяйство. – 1921. – № 11–12. – С. 29–35. **11. Российский** государственный архив экономики (РГАЭ), ф.130, оп.6, д.663. **12. Голев Я.** Развитие советского кредита // Финансы СССР за XXX лет. 1917–1947. – М., 1947. – С. 231–292. **13. Экономическая жизнь:** Газета экономических комиссариатов РСФСР. – М., 1925. **14. Финансовая** газета: Издание Наркомфина СССР. – М., 1924. **15. Шмидт Б.Ф.** Два года деятельности Мосгорбанка // Вестник финансов: Издание Наркомфина СССР. – 1925. – №3. – С. 145–150. **16. Экономическая жизнь.** – М., 1926. **17. Украинский** экономист: Ежедневная газета экономического совещания УССР. – Харьков, 1926. **18. Радецкий Ф.** Кредит и частный коммерческий капитал // Экономическое обозрение: Ежемесячный журнал. – 1927. – № 4. – С. 141–159. **19. Курицкий М.** Пути использования частным капиталом средств обобществленного сектора народного хозяйства // Экономическое обозрение. – 1927. – №9. – С. 62–75. **20. Горинов М.М.** Москва в 20-х годах // Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 3–17. **21. Фридман С.** Частный кредит в 1923–24 году // Экономическое обозрение. – 1924. – Вып. 22. – С. 39–47. **22. Дунаевский Л.** Частники в банковском обороте Москвы // Экономическое строительство: Ежемесячный журнал Моссовета рабочих крестьянских и красноармейских депутатов. – 1927. – №2–3. – С. 92–97. **23. Лоевский Д.** Регулирование деятельности обществ взаимного кредита // Финансы и народное хозяйство: Журнал Наркомфина СССР. – 1927. – №14. – С. 1–2. **24. Маневич В.** Кредитно-финансовая система нэпа и кредитная реформа 1930 г. // Вопросы экономики. – 1988. – № 7. – С. 62–72. **25. Экономическая жизнь.** – М., 1928. **26. Москва** и Московская губерния: Статистико-экономический справочник. 1923/24–1927/28. – М.: Моск. стат. отдел, 1923. – XXIV, [8], 567 с. **27. Частный** капитал и кредит // Вестник финансов. – 1926. – № 4. – С. 131–135.

The article deals with the components of the credit policy of the soviet state concerning the private industry in the course of a new economic policy. Used the instance of work of the private industrial sector of Moscow, the mechanisms and the consequences of the volume of the giving credit to the private entrepreneurial work are defined.



**Ю.А. Цимбалюк**

### **ВРЕГУЛЮВАННЯ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ В РЕСПУБЛІЦІ МАКЕДОНИЯ У 2001–2002 РР.**

На початку 2001 р. північно-західні райони Республіки Македонія перетворилися на "арену протистояння" албанських бойовиків із так званої Визвольної Національної Армії (ВНА) та частин македонської армії. Внаслідок цих подій, Балканський півострів знову став зоною особливої уваги для світового співтовариства. Рада Безпеки ООН неодноразово санкціонувала направлення до найнебезпечніших регіонів колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії військових частин миротворчих сил ООН, підрозділів цивільної поліції (ЦП ООН) тощо. Але навіть надзвичайні заходи, що запроваджувалися ООН та іншими міжнародними організаціями, часто залишалися безрезультатними. З огляду на останні події, що мали місце в Косово (березень 2008 р.), означена проблема не втрачає своєї актуальності і на даний час.

Сучасний стан вивчення означеної теми характеризується відсутністю загальних робіт, а також обмеженою кількістю досліджень, в яких дана тема висвітлюється як складова частина більш широких проблем. Крім того, практично відсутні вітчизняні дослідження з новітньої історії македонської держави. Більшість матеріалів, що стали корисними при написанні даної статті, являють собою журналістські репортажі з місця головних подій. В цих роботах водночас висвітлено військову фазу македоно-албанського конфлікту і надано загальну характеристику діяльності міжнародних організацій (ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ) щодо врегулювання цього конфлікту. До цих робіт слід віднести статті Т.Замятіної, М.Калінцева, А.Кондрашова, А.Федяшина, К.Фокіної, М.Шевченко тощо [1, 2, 3, 4, 5, 10].

Без сумніву, роботи зазначених авторів мають вагомe значення для вивчення македоно-албанських стосунків в Македонії на початку ХХІ ст., але залишаються деякі аспекти, пов'язані з проблемою врегулювання збройного конфлікту 2001–2002 рр. в македонській державі, які потребують подальшого дослідження.

Основною метою та завданням даної статті є висвітлення збройного конфлікту та основних етапів його врегулювання в Республіці Македонія у 2001–2002 рр.

Події, що розпочалися в Республіці Македонія навесні (березень) 2001 р. майже не відрізнялися від подій у Косово 1998–2000 рр., оскільки мали в своїй основі той самий "косовський сценарій".

Наприкінці лютого 2001 р. між президентами Союзної Республіки Югославії та Македонія було підписано угоду щодо

демаркації спірних ділянок кордону. Ця політична подія стала приводом для терористичних випадів з боку албанських екстремістів, котрим мабуть стало тісно на косовській території. У відповідь лідери албанських бойовиків заявили, що не будуть визнавати кордон Македонії з Косово, який було встановлено без їх участі і згоди. На початку березня бойовики увійшли у прикордонні македонські села і наказали місцевим жителям евакуюватися, щоб створити "гуманітарну катастрофу". Обстріляли поліцейських і військовослужбовців, спровокувавши їх на відповідний вогонь, як це відбулося у прикордонному з Косово селі Такушевці. Албанські бойовики висунули одну єдину вимогу: перетворити Республіку Македонія на федерацію двох "титульних народів" – албанців і македонців. Отже, те, чого не могли здійснити албанські політики в Македонії з 1991 р., у 2001 р. силою зброї вирішили здійснити албанські бойовики. У північно-західному районі Македонії виникла нова "Визвольна Національна Армія" (ВНА), котру очолив Х.Ахметі. У прикордонні з Косово райони були направлені македонські сили безпеки, але вони не змогли зупинити просування бойовиків углиб республіки, оскільки виявилось, що бойовики краще підготовлені, а кількість їх постійно збільшується. Через тиждень після початку збройних зіткнень керівництво Македонії вирішило удатися до надзвичайних заходів: мобілізувати резервістів сухопутних військ до 120 тис. чоловік [1, с.1]. Водночас, було введено комендантський час в місті Тетово, яке стало епіцентром військових дій з середини березня 2001 р.

Безперечним є той факт, що ВНА діяла при підтримці косовських албанців, оскільки уявляла собою одну із ланок Визвольної Армії Косова (ВАК), як і Визвольна Армія Прешево, Буяноваца і Медведже [2, с.9]. Доказом цього твердження можуть бути події у місті Тетово, котре знаходиться всього в 40 кілометрах від столиці Республіки Македонія – Скоп'є. Половину населення цього міста складають албанці, тому створити опорні пункти в ньому для бойовиків ВНА було не важко: вони закріпилися в горах, де розташована турецька фортеця часів османського панування на Балканах, і вели вогонь по військовослужбовцям, поліцейським, а також жителям населеного православними македонцями району Колтук (історичний центр міста). Навіть спецназ МВС Республіки Македонія, котрий носить загрозливу назву "Скорпіон", не міг нічого вдіяти, оскільки зіткнувся з професіоналами високого рівня. У район Тетово були введені армійські підрозділи, танки і важка артилерія. 22 березня македонське керівництво висунуло ультиматум бойовикам – негайно скласти зброю або покинути територію Македонії, на що вони відповіли: "Ми не віддамо наших позицій, ми будемо просуватися вперед і відкривати нові фронти" [3, с.1]. 25 березня 2001 р. армія РМ перейшла у наступ: протягом години, починаючи із шести годин ранку, танкові гармати, гаубиці і два вертольоти (що є предметом особливої гордості і надії македонців) стріляли по схилах гір, за якими знаходиться Албанія. Біля семи ранку

армія перейшла до наступу на околишні висоти. Вранці 26 березня далекі відгомони бою в горах говорили про те, що армія підійшла до Шипковіци, а навколо Тетово усе стихло [4, с.1,6]. Македонська армія завдала поразки бойовикам ВНА у місті Тетово, але ще довгий час не могла узяти під свій контроль північний кордон. За оцінками експертів НАТО, збройні зіткнення в Македонії у березні 2001 р. уявляли собою найбільшу небезпеку для регіону Балкан, оскільки могли радикалізувати албанське населення. Слід додати, що цю небезпеку можна було відвернути ще на початку розгортання військових дій в Республіці Македонія, якби країни – лідери, що входять до складу ООН, ЄС, НАТО та інших міжнародних організацій, приклали свої сили для розв'язання албано-македонського конфлікту, а не переслідували свої власні цілі.

Незважаючи на те, що з перших днів збройних атак бойовиків усі міжнародні організації, включаючи НАТО, ЄС і ОБСЄ, засудили їхні дії, по мірі затягування конфлікту позиція найбільших із країн – членів цих організацій ставала все більш невизначеною [1, с.1]. Ще 9 березня 2001 р., приймаючи участь у засіданні Ради НАТО за формулою "19 плюс 1", Сіджан Керим (голова МЗС Македонії) покликав міжнародні сили КФОР узяти під свій жорсткий контроль увесь кордон між Косово і Македонією, оскільки тоді мала місце інформація щодо переходу на територію республіки бойовиків з ВАК. Керівництво НАТО обіцяло проаналізувати ситуацію і винести рішення, але трохи пізніше – 19 березня. Тим часом, 9 і 15 березня генсек НАТО Джордж Робертсон на своїх прес-конференціях намагався представити албанських сепаратистів у Македонії купкою місцевих заколотників. [2, с.11]. Зв'язок між ВАК, ВАПБМ і ВНА повністю заперечувався (за резолюцією ООН і під її контролем "Визвольна Армія Косово" ще у 2000 році повинна була роззброїтися й розпуститися. Але насправді змінила тільки назву – громадянські "Сили по захисту Косово"). 19 березня НАТО відмовилось надати Республіці Македонія допомогу, тобто ввести війська на територію цієї країни, пояснюючи це тим, що після косовської операції 1999 року там залишились тільки тилові бази. Відмова НАТО надати Македонії військову допомогу стала не тільки ляпасом для Скоп'є, яке надало свою територію як плацдарм для військової операції альянсові в Косово, але і вселила албанцям ще більшу впевненість [3, с.1]. Керівництво альянсу додавало, що перехід кордонів Македонії вимагав би зміни мандату КФОР. НАТО не хотіло його змінювати, оскільки це стало б розпискою в невдачі воєнної компанії 1999 року і зобов'язанням узяти на себе нову відповідальність.

В той же день, користуючись присутністю в Брюсселі міністрів закордонних справ 15 країн Євросоюзу, з котрих 11 входять також до складу НАТО, Д.Робертсон разом з С.Керимом відправився до Ради ЄС. Євросоюз пообіцяв надати Македонії фінансову підтримку, а перед НАТО була поставлена вимога щодо забезпечення непроникності косовського кордону. Голова НАТО пообіцяв це, визнавши тим самим

зв'язок між заколотниками в Македонії і албанськими сепаратистами у підконтрольному НАТО краї Косово. Керівництво НАТО 22 березня 2001 р. направило у прикордонну зону додаткові війська, але тільки за рахунок резервів у Косово [2, с.11].

Позиція НАТО і Євросоюзу не змінилась і тоді, коли в місті Тетово відбувалися запеклі бої між македонськими силами безпеки і албанськими бойовиками ВНА. Генсек НАТО Джордж Робертсон і генсек Ради Європи Хав'єр Солана, що прибули 26 березня 2001 р. до Македонії, мали намір утримати її керівництво від використання непропорційних засобів в операції проти албанських екстремістів і призвати їх до діалогу [2, с. 8]. Таким чином, з огляду на дії НАТО, ООН, ЄС та інших міжнародних організацій щодо врегулювання албано-македонського конфлікту, складається враження, що світове співтовариство захищало албанських терористів, а не Республіку Македонія – демократичну державу, де права меншин гарантовані Конституцією. Отже, слід визначити причину дещо "дивної" поведінки міжнародного співтовариства у вирішенні албано-македонського питання, але для цього потрібно розглянути "косовську кризу".

Особливу роль у розв'язанні косовської проблеми відіграло НАТО і зокрема США, як провідна країна цієї військової організації. НАТО мало чітку позицію і виступало на боці косовських албанців, але, коли албано-сербський конфлікт загострився, виявились серйозні суперечності між країнами, що входять до складу цієї організації. Франція, котра повернула собі одне з провідних місць у воєнному крилі НАТО, була стурбована безоглядною поведінкою своїх союзників (США та Великобританії). Православна Греція почувала себе ізольованою в косовському конфлікті, оскільки не прагнула воювати з Сербією. Італія, населення якої відразу виступило проти участі своєї країни в конфлікті, прекрасно розуміла важкі наслідки розширення масштабу бойових дій. Нові члени організації – Угорщина, Чехія і Польща, замість того, щоб підпасти під захист могутніх покровителів, ризикували бути втягнутими у війну з власними сусідами. Але США, незважаючи на це, наполягали на використанні сили проти Югославії. Як відомо, "косовська історія" завершилась військовою операцією проти Югославії і переходом Косова під міжнародний контроль. Але Сполученні штати Америки підтримували косовських албанців ще задовго до 1998 р. Починаючи з 1992 р. американська адміністрація Клінтона і керівництво ФРН надавало Визвольній Армії Косова активну підтримку: ці країни постачали їй зброю, готували бойовиків, надавали розвідувальну інформацію тощо. Але офіційно дії бойовиків ВАК засуджувались американською стороною. Все стало на свої місця після того, як у 1998 р. спецпредставник США Річард Холбрук і Пітер Гелбрайт сфотографувались з керівництвом ВАК, що було важливою подією для цієї албанської організації. ООН і Євросоюз, роль котрих була відносно меншою у розв'язанні косовської проблеми, також підтримували дії

натовських воєнків.

Таким чином, коли косовські албанці вирішили розширити свої території за рахунок північно-західних районів Македонії, провідні світові організації опинилися в цікавій ситуації. Підтримка Республіки Македонія з боку міжнародних організацій у вирішенні албанського питання викликала б сумніви щодо законності використання військової сили проти Югославії у 1999 р., а звинувачення керівництва Республіки Македонія у дискримінації албанської меншини, як у випадку з С.Мілошевичем, було справою зовсім неможливою: "Виступаючи днями в Скоп'є (березень 2001 р.), Голова Парламентської асамблеї Ради Європи лорд Рассел-Джонстон назвав "зразковим для всіх Балкан" будівництво міжетнічних відносин у цій республіці" [2, с.7]. Тому ці організації лише на словах підтримували Республіку Македонія та засуджували дії екстремістів, а коли керівництво РМ удалося до надзвичайних заходів, Євросоюз і НАТО закликали до встановлення мирного діалогу між ворогуючими сторонами. Отже, македонці залишились сам на сам зі своєю проблемою і лише декілька країн реально підтримало Республіку Македонія: воєнно-технічну допомогу надали Болгарія, Греція і Україна (два бойових вертольота, що є гордістю македонської армії, були передані українською стороною). Достатньо велику дипломатичну підтримку одержала Македонія від Російської Федерації: голова МЗС Росії Ігор Іванов неодноразово зустрічався з македонським колегою Сіджаном Керимом, а також закликав світове співтовариство до прийняття адекватних заходів проти албанських екстремістів.

Одним із заходів по підтримці Македонії було підписання 11 квітня 2001 р. Згоди щодо стабілізації і асоціювання з ЄС. Хоча цей тип домовленостей не надавав пільг, котрі гарантують статус кандидата на вступ до Євросоюзу (як у Румунії і Болгарії), він все ж таки передбачає певні привілеї в торгівлі і поширює економічну і фінансову допомогу Брюсселя.

У той же час, генсек НАТО Дж.Робертсон і Верховний представник ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки Х.Солана зосередили свої зусилля на формуванні коаліційного уряду Македонії, що включав би і опозицію – політичні утворення македонських албанців: Демократичну партію албанців А.Джафері і Партію демократичного процвітання І.Імері. 14 травня 2001 р. Збори Республіки Македонія проголосували за склад нового кабінету міністрів: до нового кабінету увійшли два віце-премєри від албанських партій – Демократичної партії албанців (ДПА) і Партії за демократичне процвітання (ПДП) і чотири міністра також від цих об'єднань [5, с.12]. Новий кабінет міністрів одержав назву – "уряд національної єдності", але ця назва не мала реальної основи, оскільки у північних та північно-західних районах Македонії продовжувала діяти ВНА. Крім того, обидві албанські партії, що увійшли в уряд, не приховували своїх симпатій до екстремістів і

вимагали або підключення ВНА до політичного процесу, або початку дискусії відносно пропозиції бойовиків. Йдеться про поправки до Конституції, що де-юре наділяють албанців більш широкими правами, а де-факто ведуть до федералізації Македонії [5, с.13]. Вже через день, албанські лідери провели в Косові сепаратні переговори і підписали з лідером ВНА А.Ахметі згоду щодо сумісних дій, котра включала і вимогу відокремлення від Македонії. Така поведінка албанських політиків поставила під загрозу існування коаліційного уряду. Потрібен був новий рейд Х.Солани у Скоп'є, щоб змусити непокірних співрозмовників відмежуватися від договору про співробітництво з екстремістами і врятувати коаліцію від розпаду [6, с. 29]. Між тим, самі бойовики не виявили бажання скласти зброю. Навпаки, керівники албанських збройних формувань використали багаточисельні перемир'я лише для перегруповування сил і поновлення бойових дій в нових районах.

Нова угода щодо припинення вогню була підписана на початку липня 2001 р. і вступила в дію в ніч на 6 липня. Сама угода по суті являла собою два документи. Один було підписано в Скоп'є начальником генштабу македонської армії генералом Панде Голевським. Другий – у Косово політичним лідером ВНА Алі Ахметі. Ці документи також було скріплено підписами генсека НАТО Дж.Робертсона і Верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки Х.Солани, котрі виступали посередниками в переговорах. Досить активну роль у підготовці документу відіграв спецпредставник НАТО на Балканах Пітер Фейт, який мав безпосередні контакти як з македонською владою, так і з ВНА. У той же час почалась розробка мирної угоди між Скоп'є і албанськими сепаратистами: албанські бойовики вимагали, щоб у ній були закріплені гарантії безпеки і навіть призначення їх на службу в армію, поліцію й адміністративний апарат Македонії [7, с.10]. В свою чергу, македонська сторона заявила, що фактичне припинення бойових дій і укладення мирної угоди можливе лише у тому випадку, якщо ВНА роззброїться під контролем НАТО згідно з мирним планом президента республіки Бориса Трайковського. Експерти НАТО і македонського військового відомства вже тоді проробляли деталі мирного плану, який передбачав роззброєння ВНА.

Липнєве перемир'я фактично залишилось на папері, оскільки багато поселень не було розблоковано бойовиками ВНА. Магістраль від Тетово до кордону з Косово також знаходилась під контролем албанських екстремістів. На той час вже 30 тисяч македонців були змушені залишити свої домівки в північних районах країни. 29 липня 2001 р. бойовики ВНА обстріляли автомобільний конвой, що супроводжував із Тетово в Скоп'є автобуси з біженцями і міністра МВС республіки Любе Бошковського. Отже, не дивно, що в цих умовах не давали результатів переговори, що проходили під патронажем НАТО і Євросоюзу між представниками політичних партій країни. З одного

боку, ВНА не вдалось пробитися на переговори у ролі "Третього представника", а з іншого – македонський уряд не міг нічого протипоставити силам ВНА [8, с.10]. В столиці Македонії Скоп'є щоденно проходили багатотисячні мітинги протесту проти політики НАТО і ЄС, котрі, як вважають македонці, попускали терористам.

13 серпня 2001 р. до Скоп'є знову прибули Дж.Робертсон і Х.Солана для того, щоб підготувати виконання найбільш складного елементу перемир'я, що було укладене на початку липня – роззброєння албанських бойовиків. Ця операція НАТО повинна була складатися з трьох фаз і отримала назву "Основний врожай". Перша фаза – розміщення військ і підготовка до прийому зброї від албанських сепаратистів. За планом цій фазі відводилось 14 днів; друга фаза – прийом зброї (30 днів з можливим подовженням терміну); третя фаза – знищення зібраного у албанських сепаратистів озброєння і виведення військ НАТО.

Передбачалося, що натовські війська будуть озброєнні, але не для ведення бойових дій, а для забезпечення власної безпеки [9, с. 13]. В операції повинні були прийняти участь 3500 військовослужбовців НАТО – представники 12 країн з 19, що входять до складу альянсу.

Двічі в середині серпня 2001 р. прес-служба НАТО збирала прес-конференції, на яких представник від преси канадець Ів Бродер починав свої заяви з того, що наголошував про відсутність рішення відносно початку операції, посиляючись на бажання країн-учасниць глибше вивчити ситуацію, або на технічні перешкоди (відсутність Дж.Робертсона 17 серпня на Раді НАТО).

Така неквапливість НАТО свідчила про існування низки причин, котрі перешкоджали проведенню операції, найбільш вірогідними з котрих є: по-перше, небажання псувати відношення з керівництвом албанських бойовиків як в Македонії, так і в Косово; по-друге, непідготовленість натовських структур до операції; по-третє, розбіжність між партнерами по блоку відносно цілей, завдань і масштабів операції. Німеччина і Франція були зацікавлені у швидкій стабілізації обстановки на Балканах. США, скоріше за усе, займали протилежну позицію. Тим більше, що термін проведення операції було зменшено до 30 днів, а кількість зброї, яку передбачалося зібрати, зводилась до 2,5 тис. одиниць, хоча усім військовим експертам було ясно, що, з огляду на розмах боїв у минулі місяці, цю цифру треба збільшувати принаймні в чотири рази [10, с.16]. Слід додати, що кількість контингенту в 3,5 тис. чоловік, 25% з котрих штабні службовці, зв'язківці і тиловики, мало переконувала у тому, що НАТО збиралося дійсно роззброювати албанських бойовиків. З чого можна зробити висновок, що натовці не були зацікавлені у повній демілітаризації бойовиків [10, с. 16].

Операція "Основний врожай" розпочалась 27 серпня 2001 р., а закінчилась через 30 днів – 26 вересня 2001 р. албанські бойовики

добровільно-примусово здали 3400 одиниць зброї. Повернули два танки і два бронетранспортери, що були відбиті у македонській армії впродовж бойових дій.

Високі чини НАТО (генерали Гунар Ланг, Барні Уайт Спанер і генсекретар Джордж Робертсон) позитивно оцінили діяльність своїх підлеглих та упевнено констатували, що воєнна напруженість в Македонії значно знизилась. Але їх твердження явно не відповідали дійсності. По-перше, албанці здали трохи більше 3-х тисяч одиниць зброї, але за даними МВС Македонії ВНА мала арсенал не менше 80 тис. одиниць. Значна частина зброї була вироблена 20–30 років тому назад і вже не могла використовуватися для стрільби. По-друге, у північних районах Македонії бойові дії продовжувалися: македонські сили безпеки з трудом відбивалися від нападів бойовиків на блок-пости.

Таким чином, операція "Основний врожай" не принесла будь-яких значних результатів, але надала можливість Заходу добиватися від Скоп'є політичних поступок на користь албанців: оголосити амністію всім албанським екстремістам, прийняти зміни до Конституції, що істотно розширять права албанської меншості [11, с.21]. Це, за думкою західних аналітиків, повинно було стати ключем для розв'язання конфлікту в Македонії. Було підготовлено 15 поправок до Конституції, що були схвалені парламентом, але прийняття їх можливе тільки після обговорення громадськістю і усіма політичними силами: македонці позбавлялися статусу титульної нації, македонська православна церква втрачала статус головного духовного інституту країни, обидві громади повинні пропорційно представлятися у складі органів внутрішніх справ [11, с.22].

Президент Республіки Македонія звернувся з проханням до НАТО продовжити перебування сил альянсу на території його країни після закінчення збору зброї у албанських сепаратистів, оскільки ситуація в державі залишалася вкрай напруженою. Нова операція отримала кодову назву "Янтарна лисиця": 350 вояків із Німеччини повинні були подорожувати по країні разом з спостерігачами НАТО, які в свою чергу, мали завдання контролювати виконання умов македоно-албанського перемир'я.

Ситуація в Македонії продовжувала залишатися напруженою. При тому, що 6 березня 2002 р. були амністовані албанці, які приймали участь у збройних сутичках з силами безпеки і армією Республіки Македонія, тривав мирний діалог між македонськими і албанськими політичними партіями, була остаточно розформована ВНА. Республіка Македонія і надалі залишалася під контролем миротворчих сил НАТО, свою допомогу по врегулюванню македоно-албанських відносин в Республіці Македонія продовжували надавати ООН, ЄС і ОБСЄ.

Таким чином, безперечним є той факт, що у врегулюванні македоно-албанського збройного конфлікту певну роль відіграло міжнародне співтовариство, але його діяльність не можна оцінювати



однозначно. З одного боку, Республіка Македонія не могла обійтись без допомоги міжнародних організацій у вирішенні "албанського питання", але з іншого боку, діяльність представників ООН, НАТО і ЄС, що приймали безпосередню участь у врегулюванні македоно-албанських відносин, не можна вважати задовільною. Про це свідчать як невизначена позиція цих організацій під час розгортання збройного конфлікту в північно-західних районах країни, так і мізерні результати миротворчих заходів, які були проведені цими організаціями.

Отже, представлена робота свідчить про необхідність подальшого дослідження етнополітичної ситуації в македонській державі: особливої уваги потребує вивчення проблеми стосунків македонців з албанською меншиною, що мешкає в країні та висвітлення процесу стабілізації міжнаціональних відносин на початку ХХ ст.

#### Література

- 1. Фокина К.** Албанские боевики могут войти в Скопов // Независимая газета. – 2001. – 20 марта. – С. 1, 6.
- 2. Замятина Т., Калинин Н., Минеев А.** Македония – под натиском албанцев и беззащитна // Эхо планеты. – 2001. – № 14. – С. 6–11.
- 3. Фокина К.** Ультиматум насмешил боевиков // Независимая газета. – 2001. – 22 марта. – С. 1, 6.
- 4. Шевченко М.** Снова весна и снова война // Независимая газета. – 2001. – 27 марта. – С. 1, 6.
- 5. Федяшин А.** Правительственный макияж в Македонии // Эхо планеты. – 2001. – № 21. – С. 12.
- 6. Кандель П.** Логика табунщиков: [Балканскому региону угрожает распад на этнически однородные государства] // Новое время. – 2001. – № 23. – С. 28–29.
- 7. Федяшин А.** В Македонии перемирие // Эхо планеты. – 2001. – № 29. – С. 10.
- 8. Федяшин А.** Македонцы бегут из своих сёл // Эхо планеты. – 2001. – № 32. – С. 10.
- 9. Федяшин А.** Разоружатся ли албанские боевики? // Эхо планеты. – 2001. – № 34. – С. 13.
- 10. Кондрашов А.** НАТО не спешит на уборку // Эхо планеты. – 2001. – № 35. – С. 16–17.
- 11. Иванов И., Нарышкин А.** "Янтарная лисица" в балканском "курятнике" // Эхо планеты. – 2001. – № 41. – С. 20–21.

Some aspects of origin and settlement of the armed conflict in Republic of Macedonia in 2001–2002 are lighted up in the article

## ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК [7.01:37](477) «198»

**В.І. Абакумова**

### **СИСТЕМА МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ УРСР В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РЕГЕНЕРАЦІЇ КАДРОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (80-ТІ РР. ХХ СТ.)**

Інтеграція України у світовий економічний і культурний простір потребує нового ставлення як до загальних проблем культури у державі, так і до проблеми якості підготовки спеціалістів. Мистецька освіта, формуючи духовну еліту нації, яка відіграє важливу роль у розв'язанні проблем державотворення, є основою духовного розвитку національної культури і виступає гарантом розвитку особистості. Необхідність докорінних змін у системі мистецької освіти, що базується на нових концептуальних засадах, а також необхідність наукового осмислення результатів, започаткованих реформами у галузі мистецької освіти, розв'язання питань її інтеграції в світовий культурний простір, проблем духовного виховання нового покоління, зумовило актуальність обраної теми дослідження.

Обмеженість історіографічної бази питання декількома періодичними публікаціями дозволяє виокремити для окремого дослідження названу проблему в історичній ретроспективі. Відповідно до мети, накреслюємо завданнями цієї статті, дослідження мережі навчальних закладів, особливостей правил прийому, конкурсу абітурієнтів, чинників зниження якості підготовки мистецьких кадрів тощо.

Важливою особливістю мистецької освіти середньої і вищої ланки є вимога певного професійного рівня з майбутньої спеціальності в абітурієнта, наявності в нього творчого таланту, здібностей до майбутньої професії. Звідси актуальним постає питання проведення державної політики, направленої на створення умов для музичного, художнього, хореографічного розвитку своїх громадян з раннього віку. Виокремлюємо *два напрямки* такої політики: діяльність з естетичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл та організацію підготовки майбутніх митців в системі позашкільних мистецьких шкіл.

Так, в другій половині 80-х рр. діяльність з естетичного виховання учнів УРСР збагатилась корисними заходами. Згідно "Комплексної цільової програми з подальшого поліпшення естетичного виховання учнів УРСР на 1987–1990 рр.", затвердженої постановою Мінкультури Української РСР продовжувалась експериментальна робота

по включенню школярів навчальних класів в систему естетичного виховання з планом 100% охоплення учнів художньо-естетичним вихованням [1, арк.133, 134]. З метою вдосконалення музично-естетичного виховання дітей і підлітків Постанова республіканських органів "Про заходи з подальшого покращення концертної діяльності в республіці і укріплення матеріально-технічної бази концертних організацій" (1986 р.) спрямовувала зусилля Мінкультури УРСР, Міносвіти УРСР, Держкому УРСР з професійно-технічної освіти спільно з Укррадпрофспілкою на розширення практики проведення лекцій-концертів, тематичних концертів в загальноосвітніх школах, професійно-технічних училищах, культурно-освітніх і позашкільних установах профспілковим коштом підприємств-шефів [2]. Також в цей період покращується виховання підростаючого покоління засобами театрального мистецтва. Театри республіки поширили шефські зв'язки з учнівською молоддю. Цьому сприяло створення в республіці цілої мережі (понад 200) колективів-супутників, закріплення шефства театрів і окремих митців за школами, школами-інтернатами та професійно-технічними училищами. Лише в 27 театрах ляльок діяло 80 дитячих колективів-супутників та 100 міських філіалів. При багатьох ТЮГах і театрах ляльок утворилися клуби юних любителів театру. В містах республіки – Харкові, Запоріжжі, Ворошиловграді, Києві, Львові, Одесі та ін. активізувалась робота дитячих філармоній і клубів юних любителів музики на базі музичних шкіл, шкіл мистецтв [3, арк.116, 117]. Їх діяльність спрямовувалась на естетичне виховання молоді. Безумовно, це була міцна база профорієнтаційної роботи.

Деяка допомога загальноосвітнім школам, позашкільним закладам, органам народної освіти з покращення художнього виховання дітей і молоді, підвищення кваліфікації вчителів і керівників художніх студій і шкіл проводилася Мінкультури, Міносвіти, Спілкою Художників України, Спілкою архітекторів України згідно плану, наміченому Постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР "Про заходи з подальшого розвитку образотворчого мистецтва і укріплення його матеріально-технічної бази" [4]. До того ж Мінкультури СРСР спільно з АН СРСР приступило до вироблення проекту Загальносоюзної комплексної програми естетичного виховання населення, в рамках якої значне місце приділяється системі заходів з надання допомоги загальноосвітнім школам, позашкільним установам, органам народної освіти в покращенні художнього виховання дітей і молоді [5, арк.66].

Виконання постанови центральних органів влади "Про подальший розвиток радянської архітектури і містобудування" [6] знайшло вирішення в заходах Міносвіти УРСР в 1988 р. зі створення в середніх загальноосвітніх школах ряду міст республіки класів з поглибленим вивченням предметів, пов'язаних з архітектурою. Між тим, діяльність з естетичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл обтяжувалась серйозною проблемою – невідповідністю (а й часто-

густо небажанням) випускників музичних і художніх вузів до праці в середній школі. В 13 тис. загальноосвітніх шкіл України вчителі музики та малювання не мали спеціальної освіти. Менш 70% з них мали вищу освіту, лише 17% – середню педагогічну [7, с.185]. Ситуація вимагала відродження традицій, коли провідні музичні і художні вузи країни брали участь і в підготовці вчителів, вважаючи естетичне виховання важливим державним завданням.

Отже, значна увага влади приділялась розгортанню естетичного виховання учнів загально середніх шкіл. Однак головним джерелом професійної підготовки майбутніх митців залишалася система довузівської мистецької освіти, що ґрунтувалася на початковій академічній підготовці майбутнього митця у позашкільних та спеціалізованих загальноосвітніх мистецьких закладах, в яких засвоювалися ґрунтовні знання власної культурної спадщини, закладалися основи розвитку світовідчуття дитини і формувалася її життєва позиція – позиція творчої особистості. Це – дитячі школи естетичного виховання (дитячі музичні школи, вечірні школи загальної музичної освіти, дитячі художні школи, вечірні художні школи, дитячі школи мистецтв, дитячі хореографічні школи) та середні спеціальні школи-інтернати Мінкультури.

Заходи вищезгаданої "Комплексної цільової програми з подальшого поліпшення естетичного виховання учнів УРСР на 1987–1990 рр.", спрямовувались на відкриття в усіх обласних центрах, м.м. Києві, Севастополі базових шкіл-комплексів естетичного виховання. Першочергова увага з розвитку мережі дитячих музичних, художніх шкіл і шкіл мистецтва на 12 п'ятирічку і до 2000 р. приділялась відкриттю шкіл в сільській місцевості, де така робота проводилась разом з Держагпромом УРСР. Утворення колгоспних музичних шкіл виявилось новим в справі естетичного виховання учнівської молоді [1, арк.133, 134, 137; 3, арк.116]. Певні суспільні перетворення наприкінці періоду, який досліджується наповнили новим змістом культурно-мистецькі заходи, що тепер спрямовувались на відродження і розвиток національної художньої творчості України. На цьому ґрунті загальний інтерес до традиційної художньої культури виявився й у залученні до народної творчості молоді, дітей. Цим завданням підпорядковувалось, зокрема, створення дитячої хорової школи у м.Львові, кобзарської школи у Київській області, комплексів естетичного виховання дітей у Миколаївській області [8, арк.130]. В результаті такої організаційної діяльності в Україні функціонувала розгалужена мережа шкіл естетичного виховання (системи Мінкультури України), в яких опановуючи професійне мистецтво, навчалася майже 6%, а в Києві, Севастополі до 10% дітей шкільного віку [3, арк.116]. Отже, наявність великої кількості початкових (позашкільних) мистецьких закладів освіти у всіх регіонах України забезпечувала можливість масового охоплення початковою загальною музичною, хореографічною, художньою освітою

дітей з урахуванням їхніх здібностей і творчих нахилів. Існуюча мережа цих закладів освіти свідчить про винятковий потяг українського народу та його природне прагнення до освіти й культури.

Середні спеціальні школи-інтернати, що належать до другого типу початкового ступеня мистецької освіти, були засновані при вищих мистецьких навчальних закладах і опікувались навчанням дітей з яскравими музикальними і художніми здібностями. В Україні це – київська середня спеціальна музична школа-інтернат ім. М.В.Лисенка (при Київській консерваторії), львівська середня спеціальна школа-інтернат ім. С.М.Крушельницької (при Львівській консерваторії), Республіканська середня художня школа ім. Т.Шевченка (при Київському художньому інституті).

Обидва типи навчальних закладів початкової мистецької освіти давали підготовку зі спеціальних дисциплін, що з професійної точки зору відкривало їх випускникам шлях до вступу у мистецькі навчальні заклади – музичні, художні, театральні училища або у консерваторії, театральні й художні вузи.

Слід зазначити що незважаючи на відносну стабільність, система мистецької освіти вельми залежить від державних і місцевих бюджетів. Надаючи можливість людині з раннього віку опановувати на професійному рівні мистецькі спеціальності, вона потребує великих бюджетних асигнувань і контролю за їх використанням. Доступність оплати за навчання в школах естетичного розвитку досягалось державним асигнуванням. Дійсно, кошти батьків за навчання дитини в музичних школах та відділеннях шкіл мистецтв, де по класу фортепіано, баяна акордеона, гітари плата складала 17 крб., по класу струнних, духових та ударних інструментів – 5 крб.; в художніх школах і на хорових відділеннях шкіл мистецтв – 5 крб.; хореографічних школах та відділеннях шкіл мистецтв – 16 крб., навряд чи компенсували навіть собівартість затрат з надання освітніх послуг [9]. Деякі категорії учнів мали змогу навчатися безоплатно (інваліди, сироти, малозабезпечені), інші вносили платню диференційовано – залежно від доходів батьків [10]. Крім цього, спеціальним наказом Мінкультури СРСР встановлювались доступні норми оплати за тимчасове особисте користування музичними інструментами; керівникам навчальних закладів надавалось право у виняткових випадках повністю або частково звільняти учнів від оплати за навчання і користування музичними інструментами [11].

В подальшому, із переходом з 1 січня 1991 р. закладів культури та мистецтва в комунальну власність згідно Закону УРСР "Про місцеві Ради народних депутатів і місцеве самоврядування", право встановлення розмірів плати за навчання дітей у дитячих музичних, художніх, хореографічних, хорових школах і школах мистецтв системи Мінкультури УРСР надавалось облвиконкомам, Київському та Севастопольському міськвиконкомам з урахуванням місцевих умов [12].

Збереження контингенту учнів свідчить про доступність навчання й за нових умов підпорядкування.

Отже, аналіз політики держави, направленої на підготовку потенційної кадрової бази митців свідчить, що зв'язок юного митця і влади закладався на початку професійного зростання, а початковий етап процесу відтворення мистецьких кадрів – це рідкий приклад збігу інтересів влади і митців. Надання кожній обдарованій дитині за бажанням можливості опанування володінням мистецтвом, заради чого функціонувала державна система позашкільних та спеціалізованих загальноосвітніх мистецьких закладів з певною доступністю освітніх послуг, заклало підвалини кадрової бази професійного мистецтва.

Наступною суттєвою характеристикою процесу відтворення мистецьких кадрів виступає конкурс абітурієнтів, як показник суспільного престижу галузевих груп навчальних закладів, окремих спеціальностей. Дійсно, якщо порівняти кількість пропонуваного державою навчальних місць і попит їх серед потенційної інтелігенції, можна помітити розбіжності у перевагах. На потреби влади у кадрах промисловості, будівництва, освіти абітурієнти вищих навчальних закладів реагують підвищеною увагою до спеціальностей мистецтва і кінематографії, охорони здоров'я, економіки і права; абітурієнти середніх спеціальних навчальних закладів – фізичної культури і спорту, охорони здоров'я, освіти, мистецтва і кінематографії. Дослідження конкурсних показників по роках свідчить, що конкурс на мистецькі спеціальності протягом усього періоду залишався пріоритетним. Між тим простежується тенденція його зниження, яка, якщо процитувати Є.Митницького, народного артиста УРСР, головрежа Київського театру драми і комедії: "...хіба можна в 1990 р. порівняти те, що було 10–15 років тому, і те коло людей, які сьогодні стоять біля театральних інститутів. Професія стала зовсім непрестижною", вочевидь започаткувалась в попередні роки [13, с.3].

Детальний аналіз результатів вступних кампаній дозволяє помітити виразні розбіжності конкурсу за спеціальностями. Наприклад, існуюча система позашкільних та спеціалізованих загальноосвітніх мистецьких закладів виявилась не здатною забезпечити конкурс, зокрема якість набору на музичні спеціальності. Парадоксально, але при непропорційному формуванні контингенту учнів музичних шкіл і музичних відділень мистецтві (найбільша частина учнів музичних шкіл навчалась грі на фортепіано – до 50%; близька 30% – на народних інструментах, близька 20% – струнних, духових, ударних), що утруднювало створення творчих колективів в початкових мистецьких навчальних закладах, спостерігається труднощі з набором до консерваторій і музичних училищ саме з цих спеціальностей [3, арк.117–118]. Найчастіше зрив плану прийому простежується у Львівській консерваторії, невисоким залишався конкурс в Київській і Одеській консерваторіях – не більше 2 осіб на планове місце. Серед училищ

мистецтва найбільш низькі конкурси в цілому були по музикальним училищам в областях з їх найбільшою концентрацією (Донецькій, Дніпропетровській) і низці культурно-освітніх училищ. Іноді кількість поданих заяв була меншою за план набору [14, арк.82, 83; 15, арк.98; 16, арк.10]. Зупиняючись на коренях ситуації, необхідно враховувати дійсність, що далеко не всі батьки, діти котрих опановували мистецькими навичками в початкових (позашкільних) закладах освіти, планували в подальшому професійно пов'язати їх долю з мистецтвом.

Найбільш високі конкурси щорічно переживали Київський державний художній інститут і Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І.К.Карпенка-Карого (понад 4 осіб на конкурсне місце), Харківський державний інститут мистецтв ім. І.П.Котляревського і Київський державний інститут культури ім. О.Є.Корнійчука (в окремі роки понад 3 осіб). Серед училищ мистецтва за конкурсом лідирували училище естрадно-циркового мистецтва, хореографічне училище, харківське та одеське художні училища, дніпропетровське театральне училище – більше 3 осіб на одне планове місце [17, арк.19; 15, арк.98; 16, арк.9].

Як би там не було, але деякі паростки кадрового дисбалансу мистецьких кадрів закладались на етапі організації вступних кампаній, коли під суворим наглядом відділу навчальних закладів, учбово-методичного кабінету навчальних закладів Мінкультури керівництво навчальних закладів будь-за що мало виконати міністерський план з набору. Парадоксально, але кількість і якість абітурієнтів на мистецькі спеціальності, в першу чергу, визначається ступенем природного таланту абітурієнтів, а потім вже профорієнтаційною роботою, непропорціональним формуванням контингентів ДМШ. Підготовка мистецьких кадрів в ідеалі мала б проводитися як "індивідуальне". Бачиться логічним, щоб за відсутності справжніх талантів набір студентів на мистецькі спеціальності відповідав наявному потенціалу. Між тим пригнічене необхідністю виконання плану, керівництво навчальних закладів вдавалося іноді неадекватних заходів. Наприклад, 1987 р. до учнівських колективів деяких музичних училищах було зараховано всіх абітурієнтів із "задовільними" балами [14, арк.83]. Отже, через плановий підхід до формування студентських колективів на навчання могли потрапити слабо підготовлені, елементарно збіднені талантом абітурієнти. До того ж, ситуація вимагала реформування правил прийому.

Так, система вступних іспитів, наприклад на музичні спеціальності, не завжди виправдовувала себе навіть при якісно організованій профорієнтаційній роботі. Перевага при вступі надавалась абітурієнту з добрими знаннями загальноосвітніх предметів, а вступники з відмінними професійними даними залишалися поза інститутом або училищем. Стратегія і тактика вдосконалення підготовки кадрів, зокрема для сфери культури і мистецтва започатковувала урядова постанова

"Основні напрямки перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні" (1987 р.) [18]. Але вже 1986 р. на абітурієнтів чекали зміни з порядку зарахування в вузи – при збереженні цільового набору з ряду спеціальностей мистецтва і культури, одночасно скасовувався окремий конкурс для осіб зі стажем і для осіб, що не мали такого стажу. Наступного року приймальні комісії вузів отримали право вважати конкурсними лише іспити з профілюючих дисциплін, а інші екзамени оцінювати у двобальній системі: "задовільно" – "не задовільно" [15, арк.95; 14, арк.78]. Це звичайно сприяло відбору до навчання найбільш обдарованої і професійно підготовленої молоді, адже визначаючим фактором при зарахуванні був рівень знань, умінь і практичних навичок абітурієнтів. Вдалим визнано в Мінкультури УРСР експеримент з допуску ректоратом львівської і одеської консерваторій усіх бажаючих, у тому числі батьків абітурієнтів на вступні іспити з мистецьких дисциплін. Як наслідок, з цих вузів у міністерство надійшло найменше скарг та заяв громадськості з питань прийому [16, арк.10]. Отже, систематичні пошуки оптимальних умов прийому до навчальних закладів свідчать про усвідомлення владою необхідності покращення якості набору, певні заходи в цьому напрямку.

Актуальність питань, пов'язаних з процесом відтворення мистецьких кадрів, звертає нашу увагу на якість самої підготовки майбутніх митців в навчальних закладах, адже не одноразово зустрічаємо факти нарікання на професійний рівень молодих спеціалістів. Занепокоєність рівнем підготовки мистецьких кадрів знаходимо й в документах органів влади: спільних постановях ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР "Про заходи по подальшому поліпшенню концертної діяльності в республіці і зміцненню матеріально-технічної бази концертних організацій", "Про організацію виконання постанови ЦК КПКР і Ради Міністрів СРСР від 19 вересня 1987 р. № 1058 "Про дальший розвиток радянської архітектури і містобудування"", де визнавалась слабка підготовка за рівнем одержаних знань випускників архітектурних вузів до розв'язання практичних завдань проектування й будівництва, а також в постанові Мінкультури УРСР "Про підсумки комплексного аналізу художнього, організаційно-економічного та соціального стану театрів республіки" (1990 р.) [2; 6; 19, арк.44].

На Всесоюзній нараді (1987 р.) з вищої освіти в області культури і мистецтва за участю відповідальних працівників ЦК КПКР, Ради Міністрів СРСР, Держплану СРСР, ВЦСПС, ЦК ВЛКСМ, представників творчих союзів країни, ректорів, деканів факультетів, завідувачів кафедрами вузів культури і мистецтва, а також представників Мінвузу СРСР і Мінкультури СРСР, міністр культури СРСР В.Г.Захаров відзначив, що якість підготовки випускників творчих вузів все ще не відповідає сучасним вимогам. Багатьом з випускників бракує широкої гуманітарної освіти, міцних знань, практичних навичок, що є необхідними для успішної самостійної роботи в галузі [20, с.3]. Міністр



культури УРСР Ю.О.Олененко відмічав, що в останні роки майже не з'явилося нових прізвищ виконавців: солістів – піаністів, скрипалів, віолончелістів, або інакше не все нормально в навчальних закладах. Складне становище склалося з резервом обдарованих молодих диригентів [14, арк.12, 13]. Отже, особливу тривогу викликала підготовка режисерів, диригентів, композиторів, критиків, інших фахівців рідкісних професій, навчання яких вимагало певних умов.

Аналіз офіційних документів владних органів, робочих документів Мінкультури УРСР, узагальнення думок митців щодо чинників зниження якості підготовки музичних, художніх, театральних кадрів дозволяє виокремити декілька суттєвих причин. *По-перше*, однією з головних проблем залишалась підготовка кадрів для мистецької сфери у вузах на рівні підготовки ідеологічних працівників: навчальні плани були перевантажені ідеологічними дисциплінами. *По-друге*, перегляду вимагала методика підготовки майбутнього митця, якого вчили ремеслу (наприклад, майбутнього актора "натаскують" на обмежене число прийомів, на певну манеру поведінки на сцені), а не творчості, хоча саме творчість — фундамент їх професії. *По-третє*, більшість вузів мистецтв надавали освітні послуги, не маючи необхідного штату науково-педагогічних кадрів, відповідної матеріально-технічної бази. Дослідження особливостей кількісно-якісного балансу професорсько-викладацького складу цих мистецьких вузів в роки перебудови дозволяє відмітити сучасну співзвучність проблеми.

Отже, визнаючи вагомий внесок навчальних закладів галузі у формування загону творчої інтелігенції, в підвищення загальноосвітнього і культурного рівня суспільства, не можна не признати, що в підготовці фахівців накопичилось багато невирішених проблем. Творчі вузи не раз переживали почуття певної незадоволеності своєю долею в системі вищої школи. Нормативні документи, що визначали їх життя, не завжди зважали на специфіку, умови робіт, особливості навчання в мистецьких навчальних закладах. Але як би там не було, аналіз системи відтворення мистецьких кадрів свідчить про існування певного механізму, здатного забезпечити змінюваність поколінь у вітчизняному мистецтві.

Дійсно, щорічно 12 вищих і 77 середніх спеціальних навчальних закладів України, які існували давно, мали добрі традиції в підготовці кадрів фахівців мистецтва вищої і середньої кваліфікації, щорічно випускали понад 5 тис. спеціалістів в галузі музикального, театрального, хореографічного, образотворчого мистецтва. Станом на 1991 р. вищі й середні спеціальні навчальні заклади готували фахівців з 22 спеціальностей культури і мистецтва. Якщо до середини 80-х рр. у республіці гостро бракувало кадрів, то в доповіді міністра культури СРСР (1987 р.) відмічалось, що зараз за наповненням спеціалістами Українська РСР перевищила загальносоюзний показник: кількість

випускників творчих навчальних закладів тут сягає 62–65% від загальної кількості працівників галузі [20, с.6].

Вищевикладене дозволяє підбити певні підсумки. *По-перше*, специфіка мистецької освіти припускала володіння фаховими навичками вже на абітурієнтському рівні. Звідси ключовими завданнями державної політики поставали: з одного боку, організація системи мистецької освіти, яка б забезпечувала послідовність засвоєння мистецьких знань – від початкових до професійних; з іншого, прищеплення та підтримання інтересу до опанування мистецтвом у молодих громадян.

*По-друге*, в республіці існувала міцна база для відтворення мистецьких кадрів, яка в ті роки базувалась на діяльності 4 взаємопов'язаних типів спеціальних навчальних закладів: *дитячі школи естетичного виховання* – дитячі музичні, художні, хореографічні школи та інші дитячі школи; *середні спеціальні загальноосвітні школи* – музичні та художні школи інтернати для обдарованих дітей; *середні спеціальні навчальні заклади* – музичні, художні, театральні, хореографічні училища; *вузи* – консерваторії, вищі навчальні заклади консерваторського типу, художні та театральні інститути. Зазначена вертикаль: дитячі школи – училища – вуз створена як мережа мистецьких навчальних закладів по всій території України, забезпечувала послідовне формування особистості професійного митця протягом 13–17 років.

*По-третьє*, аналіз кадрової політики держави в галузі мистецтва свідчить, що надання кожній обдарованій дитині можливості оволодівати азами професійної майстерності, заради чого функціонувала державна система позашкільних та спеціалізованих загальноосвітніх мистецьких закладів з широкою доступністю освітніх послуг, заклало фундамент кадрової бази професійного мистецтва. Численний контингент початкових мистецьких навчальних закладів, конкурс абітурієнтів середніх спеціальних і вищих мистецьких навчальних закладів свідчить про збіг інтересів влади і митців на цьому етапі організації відтворення кадрової бази мистецтва.

*По-четверте*, систематичні пошуки оптимальних умов прийому до навчальних закладів засвідчують усвідомлення владою необхідності покращення якості набору, певні заходи в цьому напрямку.

*По-п'яте*, аналіз офіційних документів владних органів, робочих документів Мінкультури УРСР, узагальнення думок митців щодо чинників зниження якості підготовки музичних, художніх, театральних кадрів дозволяє виокремити декілька суттєвих причин. Один з таких чинників – якість професорсько-викладацького складу мистецьких вузів – заслуговує на окреме дослідження.

### Джерела та література

1. **Центральний** державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф.5116, оп.19, спр.2784; 2. **О мерах** по дальнейшему улучшению концертной деятельности в республике и

укреплению материально-технической базы концертных организаций Постановление ЦК КПУ и Совета Министров Украинской ССР от 13 мая 1986 г. № 176//Электронный ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua>; 3. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19, спр.2868; 4. **О мерах** по дальнейшему развитию изобразительного искусства и укреплению его материально-технической базы: Постановление ЦК КПУ и Совета Министров Украинской ССР от 14 октября 1986 г. № 364//Электронный ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua>; 5. **ЦДАВО**, ф.2, оп.15, спр.861; 6. **Про організацію** виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 19 вересня 1987 р. № 1058 "Про дальший розвиток радянської архітектури і містобудування": Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів Української РСР від 27 жовтня 1987 р. №347//Електронний ресурс: <http://zakon1.rada.gov.ua>; 7. **Народне** господарство Української РСР у 1990 р.: Стат. щорічник / Мін-во статистики УРСР; Відп. за випуск В.В.Самченко. – К.: Техніка, 1991. – 496 с; 8. **Відомчий** архів Міністерства культури і туризму України, ф.5116, оп.19, спр.3145; 9. **Про плату** за навчання в дитячих музичних, художніх, хореографічних школах та школах мистецтв: Постанова Ради Міністрів УРСР від 19.21.1983 № 509//Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua>; 10. **ЦДАВО**, ф.2, оп.15, спр.418; 11. **Затверджено** наказом Міністерства культури СРСР від 7 грудня 1984 р. № 630. Див. Українська культура. – 1991. – № 6; 12. **Про розміри** плати за навчання дітей у дитячих музичних, художніх, хореографічних, хорових школах і школах мистецтв: Постанова РМ УРСР від 13.09.1990 №249 // Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua>; 13. **Митницький Е.** Повернення до театру або про все потроху... //Український театр. – 1990. – №5. – С.2–5; 14. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19, спр.2785; 15. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19, спр.2688; 16. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19, спр.2870; 17. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19, спр.2963; 18. **Основные** направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране: Постановление ЦК КПСС и СМ СССР от 21.03.1987 // Собрание постановлений правительства СССР. – 1987. – № 22. – Ст.81; 19. **ЦДАВО**, ф.5116, оп.19, спр.3062; 20. **Захаров В.Г.** Основные направления развития вузов культуры и искусств: доклад Министра культуры СССР//Вестник высшей школы. – 1987. – № 8. – С.3–14.

The network of educational establishments, features of rules of reception, competition of university entrants, factors of decline of quality of training of artistic personals, is probed. Proved, that the key tasks of public policy it was been: from one side, organization of the system of artistic education which would provide the sequence of mastering of artistic knowledges, – from initial to professional; with other, inoculating and maintenance of interest to the capture an art for young citizens.

**С.В. Адамович**

## **ІДЕЯ СОБОРНОСТІ В ІДЕОЛОГІЇ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ПАРТІЇ**

Національне відродження та розпад компартійно-радянської системи в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. призвели до появи численних українських політичних партій. Їх діяльність сприяла наповненню української державності реальним суверенітетом і формуванню демократичного громадянського суспільства.

Дослідження ролі українських політичних партій у період становлення незалежної Української держави започатковано в працях В.Литвина, А.Білоуса, О.Бойка, О.Гараня, О.Майбороди, С.Телешуна, О.Шановської. Автор ставить перед собою завдання проаналізувати значення Української республіканської партії у процесі єднання українських земель і формування української політичної нації.

У другій половині 80-х рр. ХХ ст. на ґрунті демократизації та гласності виникла ціла низка неформальних об'єднань, які зробили вагомий внесок у процес національного відродження. Участь у роботі культурно-історичних та екологічних об'єднань, в першу чергу Товариства української мови ім. Т.Г.Шевченка, історико-просвітницького товариства "Меморіал" та екологічного громадського об'єднання "Зелений світ", стала для багатьох першим кроком для активної громадської діяльності і усвідомлення себе громадянином України. Фактично ці неформальні організації створили масову соціальну базу та широке підґрунтя для виникнення потужного національно-демократичного руху.

Інша, відносно нечисельна, частина неформальних об'єднань була більш радикальною і надавала перевагу політичній діяльності. Ці самодіяльні утворення мали на меті пробудити в народі національну гідність, апробувати межі дозволених владою дій, організувати масові протестні акції проти пануючого режиму. Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській гельсінській спілці, яка намагалась виконати роль мозкового центру та лідера народної опозиції [1, с.55]. Саме на її основі розпочалося утворення першої української політичної партії – Української республіканської партії (УРП).

У квітні 1990 р. з'їзд Української гельсінської спілки ухвалив рішення про перетворення її в Українську республіканську партію. Вона засудила комуністичну ідеологію, висловила за націоналізацію власності КПРС в Україні. Головною своєю метою УРП проголосила створення Української незалежної соборної держави [2, с.56]. Після довгих зволікань УРП першою в Україні в листопаді 1990 р. була зареєстрована як політична партія [3, с.6].

Відзначимо, що в умовах невизначеності щодо подальшого перебування України в складі СРСР більшість політичних партій, які утворювалися в 1990–1991 рр., уникали відповіді на питання про майбутній державний устрій або пропонували ввести самоврядування для різних територіальних рівнів. Тільки правоцентристські політичні структури однозначно виступали за унітарний устрій України.

Так, лідер правої Української республіканської партії Л.Лук'яненко виступав як категоричний противник федеративного устрою України і двомовності в окремих районах. Він вважав, що в результаті "нашої нещасної долі, ми потрапили під чотири окупації... Це приводило до розз'єднання великої української нації. Сьогодні нам потрібен період національної консолідації". Що стосується росіян, євреїв, білорусів та інших національностей, то їм політик надавав право на культурно-національну автономію [4, с.1]. Проте лідери УРП визнавали, що "проблеми Східної України мають стати центральними в нашій діяльності" [5, с.99].

Натомість Л.Лук'яненко вважав, що для удосконалення методів законотворчості більш відповідала б двопалатна структура побудови вищого законодавчого органу України. Водночас утворення у складі Верховної Ради України двох палат відповідало б давній українській традиції (козацтво скликало або "Велике коло", або "Мале коло") і сучасному досвіду демократичних держав. Проте політик виступав проти створення Верхньої палати (Малого кола) через призначення до неї людей обласними радами, що він не вважав демократичним процесом [6, с.3].

Ставлення до українсько-російських відносин і майбутнього державного устрою України УРП знайшло відображення в прийнятій на громадсько-політичній конференції "Українсько-російські взаємини в суверенній Україні" у Львові 4 січня 1991 р. спільній ухвалі разом з представниками Партії демократичного відродження України, Української селянської демократичної партії, Демократичної партії України (ДемПУ), Української християнсько-демократичної партії, Руху, Соціал-демократичної партії України, Російського товариства імені О.Пушкіна, Російського культурного товариства імені О.Сахарова, Товариства Лева, Демократичної спілки молоді Львівщини, Студентського братства м. Львова, Асоціації шанувальників української культури (м. Тернопіль) [7, с.2].

Учасники конференції вважали, що в незалежній Україні інтереси російської громади забезпечить національно-культурна автономія, яка базуватиметься на засадах самоврядування за сприяння держави та вільного розвитку зв'язків з історичною Батьківщиною – Росією. Стосовно Криму представники політичних партій і громадських організацій вважали доцільною формою забезпечення інтересів всіх національних громад територіально-адміністративну автономію в складі України. На їх думку, рівноправна участь росіян у політичному,

державному, господарському і культурному житті була необхідна для згуртування всіх творчих сил народу, для виведення із кризи і "подальшого розвитку нашої спільної Вітчизни – України". Визначальним фактором вважалось "почуття солідарності громадян України незалежно від походження і соціального становища" [8, арк.4].

Відзначимо, що для національно-просвітньої праці в східних і південних областях України рішенням Ради УРП від 17 листопада 1990 р. за галицькими організаціями навіть було закріплено кураторство за організаціями інших областей. Зокрема, активізацією українського відродження в Донецькій і Луганській областях опікувалися Червоноградська організація Львівської області, а за Кримом, Миколаївською, Одеською областями були закріплені організації Тернопільської області [9, арк.24].

Крім того, від самого початку шахтарських страйків українські політичні групи надсилали представників у Донбас, щоб схилити страйкарів до політичних вимог. Наприклад, Українська Гельсінська спілка і Народний Рух України (НРУ) діяли тут з перших днів страйку [10, с.472]. Серед іншого опозиційні структури прагнули завдяки страйку відволікти частину населення від участі у всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. і отримати більш сприятливі результати в цілому по Україні [11, арк.86].

Під час прес-конференції Української республіканської партії з приводу референдуму 17 березня 1991 р. Л.Лук'яненко підтвердив факт переговорів з шахтарями і зазначив: "З ними (шахтарями) побалакали, домовились і доповнили їх вимоги політичними питаннями" [12, арк.109]. Велика кількість страйкуючих шахтарів і робітників інших підприємств, які брали участь в страйку в Донбасі, навіть вступили кандидатами в члени УРП [13, арк.103].

Серед єдиних вимог, вироблених 17 березня 1991 р. на нараді підприємств Донбасу, що страйкували, були пункти про надання конституційного характеру Декларації про суверенітет України і створення ради конфедерації суверенних держав з повноваженнями координаційного органу [14, с.1]. Головною політичною вимогою страйкуючих було надання конституційної ваги Декларації про державний суверенітет України [15, с.11].

Донеччани погодилися включити в спільні вимоги питання негайного звільнення ув'язненого республіканця С.Хмару. Опозиційні діячі М.Горинь, Я.Кендзьор і М.Косів після зустрічі з представниками шахтарських колективів Донецького і Львівсько-Волинського вугільних басейнів зробили висновок, що "ковбасна філософія зараз не популярна й серед гірників" [16, с.1]. Пізніше, під час II з'їзду УРП 1–2 червня 1991 р., лідер Донецької обласної організації УРП М.Олійник навіть зазначала, що в результаті співпраці шахтарів і націонал-демократів "негативний образ бандерівця був знищений" [13, арк.256].

У відповідь на декларування шахтарськими колективами підтримки національно-державницької ідеї націонал-демократи намагались матеріальними і моральними засобами надати допомогу страйкарям. Так, члени Підволочиської організації УРП Тернопільської області привезли для страйкуючих гірників шахти "Соціалістичний Донбас" у Донецьку продукти харчування. У відповідь на це у страйкомі і над будівлею шахтоуправління за підтримки більшості шахтарів було встановлено національні прапори. Від імені 10-тисячного колективу заступник голови профкому О.Міщенко зазначив: "Перш за все ми висуваємо політичні вимоги, бо розуміємо – тільки господарі своєї землі можуть збудувати щасливе життя і достаток" [17, с.1].

У прийнятій програмі УРП чітко висловилися за створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного й культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу і розвитку громадянського суспільства, виведення з міжнародної ізоляції на гідне місце серед вільних народів світу [18, с.175].

У програмі УРП, яка була затверджена на III з'їзді партії 1–2 травня 1992 р., зазначалося, що "УРП виступає за неподільність Української держави, її територіальну цілісність та недоторканість кордонів. УРП вважає унітарну державу з широкими повноваженнями суб'єктів територіального самоврядування за найбільш досконалу форму державного устрою України" [19, арк.20].

Натомість у виборчій платформі "Програма дій Української республіканської партії" республіканці деталізували власне бачення адміністративно-територіального устрою і місцевого самоврядування. Зокрема, УРП виступала за конституційне закріплення територіальної цілісності та неподільності Української держави; вважала за доцільне вивчити питання про зміну в майбутньому адміністративно-територіального поділу України в напрямі укрупнення адміністративно-територіальних одиниць, зокрема, із метою зменшення їх кількості і утворення повітів, ліквідації районного поділу міст. Це мало призвести до значного скорочення управлінського апарату та вагомої економії коштів (у містах із населенням понад 1 млн. жителів та містах, які займають велику площу мерія могла б утворювати декілька префектур) [19, арк.24].

Місцеве самоврядування, згідно з планами республіканців, мало здійснюватися через муніципальні (міські, повітові) ради та інші органи (повітову управу, мерію, префектуру, старостат). Вищу посадову особу повіту (повітовий староста), міста (мер) мали б обирати шляхом прямих виборів населення відповідної території строком на 4 роки.

Наявність сільських і селищних рад республіканці вважали недоцільним, замість них пропонувалося запровадити посаду сільського старости, який би обирався мешканцями села на 2 роки. Найважливіші

питання місцевого значення мали б вирішуватися загальними зборами громади села.

Регіональне самоврядування мало б здійснюватися обласною (крайовою) Радою та органами, які вона б обирала, а також вищою посадовою особою області (краю). У свою чергу вища посадова особа області мала б обиратися прямими виборами і в межах своєї компетенції наділятися правом нормотворчої діяльності та правом тимчасового вето на нормативні акти обласної (крайової) ради.

Одночасно УРП визнавала доцільним для зміцнення виконавчої влади на перехідний період призначати уповноважених Президента України в областях, але за умови, що це здійснюватиметься тимчасово, на період до прийняття нової Конституції України і проведення нових виборів [19, арк.24].

У 1992 р. Провід УРП активно реагував на всі замахы російського імперіалізму на суверенітет України. Представники партії у Верховній Раді України виступали проти створення шовіністичною партократією Кримської територіальної автономії. Провід УРП виступав із принциповими заявами з приводу створення СНД, у справі Чорноморського флоту за вихід з СНД [20, с.20].

Політична позиція щодо національно-державного устрою України в умовах зближення УРП і ДемПУ була задекларована партіями 1 липня 1992 р. під час створення постійної коаліції між ДемПУ та УРП. Зокрема, націонал-демократи відстоювали "унітарний державний устрій України з широкими повноваженнями суб'єктів територіального самоврядування, неприпустимість федералізації Української держави, оскільки в сучасних умовах федеративний устрій не відповідає національним інтересам України, загрожує її територіальній цілісності" [21, арк.22].

У 1993–1994 рр. республіканці продовжували боротися з сепаратистськими тенденціями в Криму. Так, у липні 1993 р. УРП оприлюднила заяву, де засудила прийняття Верховною Радою Росії постанови про належність Севастополя Російській федерації. На позачерговому з'їзді партії у квітні 1994 р. було прийнято ухвалу, яка задекларувала ставлення партії до подій антидержавного характеру в Криму та створення групи відвернення політичної кризи на півострові [20, с.31, 36].

У керівництва партії існувало також розуміння необхідності наукового дослідження проблеми роз'єднаності регіонів України. Зокрема, у січні 1994 р. теоретико-ідеологічним центром УРП був проведений круглий стіл на тему "Східна та Західна Україна: ментальне відчуження та шляхи його подолання" [20, с.35].

У 1995 р. у Конституційну комісію був поданий розроблений УРП власний проект Конституції. У ньому насамперед проголошувалося, що Україна є державою, утвореною на основі самовизначення української нації, національного суверенітету, територіальної єдності,



верховенства права, демократичної загальнолюдської моралі. Парламент за проектом республіканців мав бути двопалатним (Національні Збори) і складатися з Народної палати і Сенату.

Місцеву владу, за проектом Конституції УРП, мала опосередковувати система органів місцевого самоврядування, яку складали б управи областей, повітів, сіл та мерій міст, а також представницькі органи – ради областей, повітів, міст і сіл [22, с.11].

Напередодні прийняття Конституції України УРП на чолі з М.Горинем поряд з ДемПУ, Українською християнсько-демократичною партією, Українською селянсько-демократичною партією, "Просвітою" та низкою інших політичних партій і об'єднань відстоювала принцип унітарності [23, с.77].

На виборах 1998 р. був утворений державницький націоналістичний та націонал-демократичний виборчий блок "Національний фронт", який складався з УРП, Конгресу Українських націоналістів, Української консервативної республіканської партії. У своїй передвиборчій програмі блок одночасно задекларував потребу проведення адміністративної реформи і прагнення "змінити структуру" та скоротити "чисельність управлінського апарату на всіх щаблях влади" [24, с.76].

Значну увагу пробудженню в українців почуття гордості за власну історію, глибинного усвідомлення ними ідеї соборності всіх українських земель, роз'ясненню ідеї європейського вибору України, сприянню розвитку місцевого самоврядування приділяла утворена в 1999 р. правоцентристська партія "Собор" (пізніше вона злилася з республіканцями і сформувала Українську республіканську партію "Собор") на чолі з А.Матвієнком. Партія в літні місяці протягом п'яти років популяризувала соборність України через спортивний туризм (Велопробіг гетьманськими столицями (1999 р.); Вітрильна регата "Собор-2000" (2000 р.); Історико-екологічна експедиція на Говерлу (2000 р.); Просвітницько-спортивна експедиція "Соборна Україна" (2001 р.); Просвітницько-спортивна експедиція "Соборна Україна – 2002" (2002 р.); Культурно-спортивна експедиція "Соборна Україна – 2003" (2003 р.); "Соборна Україна – 2004" (2004 р.)) [25, с.4].

В рамках парламентських виборчих кампаній 2002, 2006 і 2007 рр. республіканці в тій чи іншій формі співпрацювали з виборчим блоком "Наша Україна" і підтримували соборницькі позиції В.Ющенка.

Президентські вибори 2004 р., які загострили увагу на питанні статусу російської мови, а також спроби оточення В.Януковича розіграти сепаратистську карту під час Помаранчевої революції, призвели до реанімації федералістських ідей. У цих умовах члени УРП "Собор" становили кістяк протестного Майдану і своїми діями активно захищали соборність України.

У постпомаранчевий період окремі політичні сили спробували законодавчо закріпити статус російської мови як державної. Подібні

законопроекти викликали жорстку критику зі сторони української націонал-демократії. Так, лідер Соцпартії О.Мороз у 2005 р. вніс в парламент проект нового закону про мови, в якому передбачалося надати національним мовам статус офіційних в межах окремих територій і по усій Україні за рішенням Верховної Ради. Натомість, голова Київського благодійного фонду ім. Олекси Гірника "Українським дітям – українське слово" і міської організації УРП "Собор" Ю.Гнаткевич розцінив законопроект як спробу позбавити "українців бажання і потреби в своєму національно-мовному відродженні" [26. с.4].

Отже, УРП в умовах становлення незалежності України, дотримуючись засад націоналістичної ідеології, підтримувала унітарний статус України. Водночас партійні структури республіканців своєю практичною діяльністю активно сприяли втіленню в життя ідеї соборної України. Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні ролі українських політичних партій у процесі єднання країни і формування політичної нації через комплексний аналіз їх програмових засад і діяльності.

#### Література

1. **Бойко О.** Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – №1. – С.44–57.
2. **Гдичинський Б.П.** Державний устрій України: політико-історичний аспект. – Чернівці: Рута, 2007. – 167 с.
3. **Ейсмонт В.** Українська республіканська партія 1990–1994. Дати, події, факти. – К.: Укр. республіканська партія, 1994. – 40 с.
4. **Лук'яненко Л.** Не злоба, а любов рухає мною вперед // Молода Галичина. – 1991. – 12 листопада. – С.1.
5. **Гарань О.В.** Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с.
6. **Лук'яненко Л.** Здійснюють розумом та волею. Історичні традиції і нова конституція України // Літературна Україна. – 1991. – 30 травня. – С.3.
7. **Досягти** українсько-російського консенсусу. Ухвала громадсько-політичної конференції "Українсько-російські взаємини в суверенній Україні" // За вільну Україну. – 1991. – 10 січня. – С.2.
8. **Державний архів** Івано-Франківської області, ф.П-1, оп.1, спр. 5639, 165 арк.
9. **Центральний державний архів** громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.271, оп.1, спр.5, 24 арк.
10. **Куромія** Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське пограниччя, 1870–1990-і роки. – К.: В-во Соломії Павличко "Основи", 2002. – 510 с.
11. **ЦДАГО** України, ф.1, оп.32, спр.2907, 166 арк.
12. **ЦДАГО** України, ф.1, оп.32, спр.2905, 220 арк.
13. **ЦДАГО** України, ф.271, оп.1, спр.18, 265 арк.
14. **Єдині вимоги шахтарів** Донецька // За вільну Україну. – 1991. – 20 березня. – С.1.
15. **Бровченко Л.** Міна сповільненої дії // Голос України. – 1991. – 13 квітня. – С.11.
16. **Косів М.** Не все зразу здійснимо...// За вільну Україну. – 1991. – 22 березня. – С.1.
17. **За вільну Україну.** – 1991. – 13 квітня. – С.1.
18. **Бойко О.Д.** Україна в 1985–1991 рр.: основні

тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. – К.: ППІЕНД, 2002. – 306 с. 19. **ЦДАГО** України, ф.271, оп. 1, спр.34, 42 арк. 20. **Ейсмонт В.** Українська республіканська партія 1990–1994. Дати, події, факти. – К.: Укр. республіканська партія, 1994. – 40 с. 21. **ЦДАГО** України, ф.272, оп.1, спр. 8, 66 арк. 22. **Погорілко В.** Якого Основного Закону ми гідні // Голос України. – 1995. – 4 жовтня. – С.11. 23. **Телешун С.** Державний устрій України: проблеми політики теорії і практики. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ,2000. – 344 с. 24. **Право** вибору: політичні партії та виборчі блоки / Упоряд. Томенко М., Проценко О. – К.: Заповіт, 1998. – 128 с. 25. **Закревський М.** Україна соборна // Без цензури. – 2004. – 8-15 липня. – С.13. 26. **Равноправие** языков может консолидировать страну и примирить регионы // Вечерние Вести. – 2005. – 11–17 февраля. – С.4.

It has been analysed in the article programme basics and conciliaristic activity of the Ukrainian republican party. The author grounds down that the centre of the political programme and party's activity has been the uniting of the country and autbuilding of the Ukrainian state.

УДК 94(477.6)«192»

**Т.Ю. Анпілогова**

### **УКРАЇНІЗАЦІЯ ДОНБАСУ 20-Х РР. ХХ СТ.: ОСОБЛИВОСТІ Й ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ.**

Одним з найбільш важких і водночас важливих питань соціокультурної політики української влади є питання поширення вжитку української мови в ЗМІ, системі освіти, дозвілля та інших сферах суспільного життя. У силу специфіки окремих російськомовних регіонів України вказана політика наштовхується на протидію населення, неприйняття "українізації" згори і лише дестабілізує ситуацією в країні. У той же час Українська держава вже має подібний досвід українізації з усіма її вадами, проблемами й досягненнями, оскільки така політика, що здійснювалась у 20-х рр. ХХ ст. в УРСР радянською владою подібним чином наштовхувалась на цілу низку перешкод. Отже, ця стаття дає можливість провести певні історичні паралелі й запобігти повторення важливих історичних помилок радянської влади на шляху українізації. Метою статті є висвітлення особливостей політики "українізації" в Донбасі, виявлення проблем її здійснення.

Вказаний аспект проблеми українізації раніше не досліджувався вітчизняними й закордонними істориками, незважаючи на її надзвичайний інтерес до самої проблеми. У зв'язку з цим можна вказати

низку праць, в яких досліджувався той чи інший аспект проблеми. Серед них – роботи Г. Васильчука, Р. Дашкевича, В.Борисова, колективна монографія "Українізація" 1920–1930-х рр: передумови, здобутки, уроки" тощо [1]. Ця стаття ґрунтується на матеріалах як опублікованих раніше документів радянських державних установ, так і на основі матеріалів Державного архіву Луганської області, Державного архіву Донецької області, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, що раніше надруковані не були.

В УРСР впровадження українізації відбувалося в межах політики т. зв. "коренізації", що була розпочата радянською владою в першій половині 20-х рр. ХХ ст. Підстави для повороту до такої політики містила і написана В.Леніним резолюція "Про радянську владу на Україні", прийнята пленумом ЦК РКП(б) у листопаді 1919 р., постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920 р. "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською" та постанова Раднаркому України від 21 вересня 1920 р. про впровадження української мови у школах і радянських установах [2, с.32, 35]. Українізації підлягали усі сфери життя: державний і партійний апарат, система профспілок, сфера культури і народної освіти. Найбільшу увагу було приділено українізації сфери партійного апарату, що було зумовлено політикою самої радянської влади і пояснювалося нею таким чином: "Оскільки увага і енергія в галузі українізації були спрямовані, головним чином, на українізацію державного апарату, а вся громадсько-політична і культурна робота партії провадилась російською мовою, національна політика партії мала ухил в бік апаратної українізації. Відставання українізації партії загрожує ослабленням ролі партії, як керівника мас і їх самодіяльності, відривом радянського апарату від партії..." [3, с.283–284].

На квітневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. питання про українізацію партапарату, особливо в регіоні Донбасу, повстало дуже гостро. У результаті активних дискусій на пленумі було вирішено "прискорити українізацію партійного апарату усього партійно-громадського життя" [3, с.283–284]. Але незважаючи на постанови пленуму на місцях, зокрема в Донбасі, українізація партапарату впроваджувалася досить повільно і неохоче. Так у "Довідці про робітників пленуму Маріупольського ОК" за 1926 р. констатувався "надзвичайно низький відсоток членів партії, що володіють українською мовою", а в постанові одного з засідань бюро Сталінського окружного КП(б)У за 1928 р. зазначалось, що українізація парторганізації проводиться на місцях дуже слабо [4; 5].

Особливу увагу було приділено й українізації державних установ. На державну службу приймали лише тих, хто володів українською та російською мовами. Для осіб, що вже перебували на державній службі, але не володіли українською мовою необхідною умовою продовження служби визначався 6-місячний строк вивчення

української мови. Для таких держслужбовців організовувалися короткотермінові чи довгострокові курси [2, с.69]. Під тиском різноманітних вказівок зверху українізація мережі державних установ проводилася хаотично, поверхово і мала в більшості своїй формальний характер. Заходи по вивченню держслужбовцями української мови та їх перевірки часто відбувалися заради "галочки" в звіті, не враховуючи місцевих, об'єктивних особливостей і не даючи реальних результатів. Так нерідко траплялись випадки, коли на іспиті на курсах української мови несправедливо присвоювали I категорію людям, які знали мову набагато гірше, ніж ті, що знали її добре, але отримували II категорію [6].

Партійцям і держслужбовцям, що вільно володіли українською мовою надавалися широкі можливості кар'єрного зростання, що, звичайно, викликало обурення багатьох спеціалістів-росіян [2, с.82]. Не були випадком і втечі "спеців" з України. І все ж таки питома вага росіян і російськомовних спеціалістів залишалася в Донбасі високою впродовж усього періоду непу. Як зазначав на квітневому пленумі ЦК КП(б)У в 1925 р. секретар Артемівського окружного комітету Міхеєнко, "як би ви з усіх опитали, хто вміє читати і писати українською, то можливо їх було б 2–3%. У нас усі відповідні робітники перевантажені більше, ніж колись, і не можна було натискувати надто сильно, щоб проводити українізацію... Якщо ви візьмете усіх робітників Донбасу за 100, то знайдете, можливо, 2% таких, що трішки розуміються українською" [7].

Згідно з Декретом РНК УСРР від 27 липня 1923 р. та постановою РНК "Про введення української мови у школах і радянських установах" (1920 р.) були негайно розпочаті заходи по впровадженню українізації в шкільній справі.

У першу чергу був проведений облік педперсоналу, визначені працівники, що не володіли українською мовою, були розпочаті заходи по їх навчанню українській мові, а також з підготовки нових кадрів педперсоналу зі знанням української мови. Іншим заходом у справі поширення української мови в сфері освіти було переведення педагогів, що нею володіли, у місцевості, де спостерігалася нестача фахівців.

В усіх вищих освітніх закладах вводилося викладання українською мовою. При заміщенні вакантних кафедр і відповідальних адміністративних посад в установах профосвіти перевага віддавалася особам, що знають українську мову [3, с.240–241]. У "Заходах по українізації викладовців", затверджених заступником наркомату освіти Я.Ряппо, зазначалось: "Викладовці... мусять обов'язково ознайомитись з українською науковою термінологією відповідно їх фаху дисципліни" [8]. Складна ситуація з впровадженням української мови склалася у вузах, де велика кількість професорів, особливо у Східних регіонах України, були росіянами за походженням чи культурою. Так, слабка робота по українізації відмічалася в Гірничому інституті та інших технічних навчальних закладах, де працювало багато російських викладачів-інженерів [9]. Прагнучи до часткового розв'язання цієї

проблеми Наркомат освіти дав зобов'язання готувати кадри професорів з числа українців, але загалом проблема українізації вищих навчальних закладів вирішувалася традиційним шляхом змушення викладачів вивчати українську мову в разі її незнання, та по можливості переходу на українську мову викладання.

Українізація навчальних закладів у Донбасі просувалася не дуже успішно, через що навіть в середині 20-х рр. у резолюціях пленумів ЦК КП(б)У та постановах ВУЦВК постійною і актуальною залишається тема подальшого неухильного впровадження "послідовної планової українізації школи знизу до гори" [3, с.271]. Справі українізації системи освіти заважала відсутність підручників, методичної літератури українською мовою, кваліфікованих спеціалістів, що добре нею володіли б. Статистичні дані свідчать, що у Донецькій губернії в першій половині 20-х років школу практично не було українізовано. Відсоток українських шкіл Донецької губернії на 1 жовтня 1923 р. складав лише 0,4%. Щоб укомплектувати україномовні школи у Донбасі, сюди направляли вчителів із Правобережжя або з Полтавщини [2, с.85–86, 88]. Ці вчителі часто сприймалися місцевим русифікованим населенням негативно, що свідчить про деякі результати в справі "розколу інтелігенції" радянською владою. Член ЦК КП(б)У Радченко на квітневому пленумі ЦК КП(б)У 1925 р. говорячи про величезні проблеми українізації в Донбасі і повну відсутність українських вчителів в регіоні, досить емоційно зазначав: "Ви знаєте, що ми тільки в минулому році отримали з Полтави і Волині деяку кількість українських вчителів, які політично не з нами, і є явними петлюрівцями... А чи знаєте ви, що коли ми почали українізовуватися, то знайшли єдину людину в губвиконкомі, що знала українську мову. Це був колишній регент, що сидів у концтаборі, і це він навчав українській мові наших працівників. Ми, звичайно, не так ставимо питання, як у Києві, де виганяли тих, хто не знає української мови" [10].

Результати проведення українізації освітньої сфери в Донбасі в другій половині 20-х рр. не були задовільними. Вона впроваджувалася вибірково, місцеві, сільські та районні органи влади, дуже часто взагалі не реагували на вказівки зверху відносно українізації. Так у квітні 1928 р. на Луганському Окружному з'їзді спілки робітників освіти зазначалось, що в Сорокинському та деяких інших районах українізація зовсім не проводиться [11]. В інших округах робота по українізації шкільної справи, яка ще більше ускладнювалася національною строкатістю населення у деяких районах (німців, євреїв, греків тощо), була також незадовільною.

Ще гірше обстояла справа з українізацією мистецької сфери, якій між іншим влада приділяла велике значення, оскільки вважала, що "для того, щоб керувати на Україні українською культурою, необхідно просунути справу українізації в Донбасі" [12].

23 вересня 1926 р. на засіданні комісії політбюро по українізації було ухвалено: "доручити партійним, радянським, профспілковим

органам робітничих райкомів вжити всіх заходів до нормального існування й поліпшення українського радянського театру в робітничих масах. Особливо звернути на це увагу окремих робітничих районів, як Катеринослав, Миколаїв, Луганськ, Сталіне" [13]. У цьому ж році з приводу українізації Луганський окружний виконавчий комітет надіслав листа до управляючого міським театром, у якому повідомлялося: "Цим округова інспектура Наросвіти доводить до Вашого відому, що з 20/І–1926 р. всі афіші для театральних, циркових та кіноустанов обов'язково друкуються українською мовою. За невиконання цього адміністрація буде притягнена до відповідальності і взагалі ніякі постанови не будуть проводитися" [14]. Та незважаючи на досить суворі вказівки центральних і місцевих органів влади, великих успіхів у справі українізації театру, як і інших культурних закладів, в Донбасі так і не було досягнуто. Адже масштабне проведення українізації вимагало великих грошових дотацій в сферу культури, а їх, для даної мети у влади, звичайно, не було. Тому головний тягар по втіленню в життя політики українізації лягав на плечі членів профспілок, перш за все, на вчителів і науковців, які володіли українською мовою.

Запровадженню українізації з самого початку почали заважали регіональні особливості Донбасу, зокрема, національний склад населення (у деяких районах був великим відсоток, особливо у містах, – російського та російськомовного населення), а також низький кваліфікаційний рівень, не володіння українською мовою більшості працівників.

Мета "проведення українізації апарату" профспілок періодично декларувалася у резолюціях профспілкових з'їздів, але фактично здійснювалася дуже повільно та вибірково. Наприклад, на одному з засідань правління окружної спілки робітників мистецтв у 1928 р. було вирішено з 15 травня перевести діловодство спілки на українську мову, однак, діловодство, що стосувалося Руських драматичних колективів та деяких низових професійних осередків, залишити російською мовою [15]. Адже життя диктувало свої умови і реалії, що істотно розходилися з прогнозами і намірами.

Процес українізації культурно-освітніх закладів Донбасу здійснювався особливо повільно, що неодноразово констатувалося у протоколах засідань спілки робітників мистецтв та постійних рад при завідувачому губернським відділом народної освіти. І якщо робота по українізації партосвіти, ліквідації української неписьменності в краї згодом все таки давала певні результати, то клуби, хати-читальні, сільбуду не перейшли на українську мову [16].

У жовтні 1925 р. вийшла постанова ЦК КП(б)У "Про українізацію преси УСРР". В ній повідомлялося, що сітка місцевих газет "передбачає українізацію 7 газет на змішаній мові і відкриття нових селянських газет виключно на українській мові". На ці заходи виділялося два місяці. Переважна кількість газет дійсно була до 1926 р. переведена

на українську мову. У 1925 р. всі центральні робітничо-селянські, літературно-художні та бібліографічні журнали, крім "Знання" виходили українською мовою, а з 19 найменувань центральних часописів, які в 1926 р. розповсюджувалися в Донбасі, 11 одиниць назв видавалися українською мовою, 6 – російською, 2 – для євреїв та німців відповідно [3, с.299; 17]. Такі темпи українізації преси дозволили комісії політбюро вже у вересні 1926 р. на одному з засідань з українізації відмітити, "що сітка українізованих газет по всій Україні, виключаючи Донбас, дійшла свого рівня" [18]. На 1930 р. за підрахунками деяких вчених російською мовою з великих газет в Україні виходили лише "Вечерние известия" у Одесі, "Луганская правда" у Луганську, газети у Сталіному та Маріуполі [2, с.140].

З метою активізації кадрової роботи видавництв у справі українізації, ще у 1925 р. Державним Видавництвом України було запропоновано місцевим відділенням подати списки співробітників, поділені за трьома категоріями: "ті, що володіють українською мовою", "ті, що володіють незадовільно" та "ті, що зовсім не володіють українською мовою" [19]. Більше перспектив, звичайно, мали робітники, що добре володіли українською мовою.

Випадки негативного ставлення до українізації, і навіть її саботування місцевими представниками влади і партійцями, описані у "листі т. Погрібного, адресованому культвідділу ВУРПС про обстеження просунення української книжки в робітничі маси в Артемівській окрузі". Приклади, наведені у листі, заслуговують на те, щоб їх процитувати. "Чому гальмується справа українізації?" – на це питання, поставлене самим автором листа, далі надається така відповідь (наводимо мовою оригіналу зі збереженням його стилістики й орфографії): "Не тому, що умови не дозволяють розгорнути як слід роботу в галузі українізації, не тому що це "тяжелое дело" і не тому, що "никто не понимает украинского языка", а тому гальмується ця справа, що є певні шкідники на цій культурній ділянці, які свідомо чи не свідомо ставлять пальці в колеса. Наприклад: на пленумі завкому, де було присутніх кілька десятків робітників, культсекретар т.Дроженін читає українською мовою протоколи культкомісії, а член завкому – він же профуповноважений т.Щочкін підводиться з місця і висловлює свій протест проти вживання української мови, заявивши: "Брось бузить, говори по нашому". І так, як Щочкін, крім гучного голосу мав в кишені ще й партійний квиток, то це не змогло вплинути на деяких його товаришів по партії, які його підтримали, а непартійні члени пленуму (частково) теж "последовали примеру" партійця Щочкіна. Другий приклад. Це вже в робкорів. На зборах робкорів один робкор висловлюється українською мовою; голові редколегії Горбі це не подобається: він дуже виразно заявив: "Не бузи, говори, как следует"... Таким чином, на думку партійця Щочкіна і голови редколегії Горбі і всіх тих, хто їх підтримує – говорити



українською мовою це значить – "бузить", а українська мова для цих товаришів є нічим іншим, як звичайнісіньким "бузотерством"...." [20].

Цікаві приклади негативного сприйняття українізації широкими масами робітничого населення теж наводяться у листі С.Погрібного: "Ще дві-три рисочки "сприяння" українізації. Заява експедиторші, що просуває газети та журнали в маси: "как это раньше начали нажимать на украинизацию, я было взялась за украинский язык, а теперь что-то затихло, и я бросила его изучать", або "у нас по-украински говорят только в шутку, а если говорят о чем-либо серьезном, то только по-русски" [21].

Незважаючи на відставання Східної України в реалізації справи українізації в житті українського радянського суспільства, у резолюції Пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся 2–6 червня 1926 р., йшлося про наявність "величезних досягнень в галузі українізації". У документі були наведені підсумки українізації на 1926 р., які відбиваються у наступних кількісних показниках: державний апарат українізований на 65%, початкова школа – на 80%, преса – на 60%, партійний склад – на 47% [2, с.312]. Відсутність великих успіхів у справі українізації пояснювалась тим, що партія в Україні спирається на робітничий клас, більшість якого говорить російською мовою.

Отже, для Донбасу українізація державних, освітніх, мистецьких закладів та їх співробітників стала дуже важким і болісним процесом, доцільність якого викликала великі сумніви навіть у місцевих керівників. Негативне ставлення місцевої влади до політики українізації запозичувалося й широкими масами населення, які за тих умов не бачили доцільності у впровадженні даної політики в переважно російськомовному регіоні Донбасу, через що вдавалися до його саботажу, принаймні у своєму повсякденному житті. Відсутність великих успіхів у справі українізації пояснювалась тим, що партія в Донбасі спиралась на робітничий клас та більшовиків, більшість з яких говорила російською мовою.

#### Література

1. **Васильчук Г.** Від українізації до українізації // Освіта. – 1994. – 27 квітня – 3 травня. – С. 4; Дашкевич Р.Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – №8. – С.56–75; Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921–1932 рр. // Укр. іст. журн. – 1999. – №2. – С.77; "Українізація" 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В.А.Смоля. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 392 с. 2. **"Українізація"** 1920–30-х років... Вказана праця. 3. **Культурне** будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917 – 1959 рр. 3б. док. Т. I (1917 – червень 1941 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – 884 с. 4. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.2247, арк.

129. 5. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2875, арк.17. 6. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2631, арк. 122–123зв. 7. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.160, арк.67. 8. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1976, арк.172. 9. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. Р.349., оп.1, спр.19, арк.146. 10. ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.160, арк. 55зв.–56. 11. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф. Р-165, оп.1, спр.13, арк.55. 12. ДАЛО, ф. Р-207, оп.1, спр.26, арк.43. 13. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2247, арк.25. 14. ДАЛО, ф. Р-639, оп.1, спр.2, арк.4. 15. ДАЛО, ф. Р-207, оп.1, спр.26, арк. 17. 16. ДАЛО, ф. П-34, оп.1, спр.292, арк.20. 17. ДАЛО, ф. Р-584, оп.1, спр.5, арк.58. 18. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2247, арк.25. 19. ДАЛО, ф. Р-584, оп.1, спр.2, арк.18. 20. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2631, арк.117. 21. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.2631, арк.118.

The article is dedicated to the actual nowadays problem of holding the politics of "ukrainizacia" in Donbass in 20-s of 20 century. The peculiarities of this process are studied as well as obstacles that kept "ukrainizacia" from being holding in this region.

УДК 94(477)«1956/1964»

**А.В. Бадер**

### **ЖИТЛОВІ УМОВИ СТУДЕНТСТВА УРСР (1956–1964 РР.)**

З другої половини ХХ ст. у зв'язку з ростом розповсюженості та доступності вищої освіти із студентства починає формуватися осередок соціуму, який займає керівні позиції в розвитку кожної держави. Він стає більш відповідальним за управління суспільством, а отже – і за історичний процес. Крім того, виходячи з таких позицій, можна побачити причинно-наслідковий зв'язок між якістю студентства і розвитком країни. Тому дослідження питань, пов'язаних з цією соціальною групою, є актуальним. Цікавий і період з 1956 по 1964 рр. в історії СРСР, адже в цей час керівництво Радянського Союзу робить ставку на розвиток вищої освіти: гонка озброєнь, освоєння космосу та протистояння Заходу в інших сферах потребувало значних інтелектуальних ресурсів. Житлові умови, в свою чергу, колосально впливають на якість майбутньої інтелігенції. Відсутність місця і можливості для домашнього навчання, складні побутові умови, віддаленість від ВНЗ призводять до значної витрати часу та зменшують можливості для високого професіонального рівня підготовки спеціалістів. І, навпаки, сприятливі житлово-побутові умови підвищують шанси виховати фахівців високого класу.

Цей напрямок розроблено в науковій літературі досить фрагментарно. Проблеми молоді 1950–1960-х рр. здебільшого вивчалися в контексті історії вищих навчальних закладів, молодіжних та національних рухів. Зокрема, це роботи Т.С.Пашиніної "Молодіжний рух в Україні в II половині 50-х – 80-х рр. XX ст.", Р.Т.Ковалюка "Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст.", О.М.Сергійчука "Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953–1964 рр." [1, 2, 3]. Існує лише одна друкована праця, присвячена безпосередньо темі дослідження, – робота Н.М.Хоменко "Житлові проблеми студентської молоді УРСР (1950 – середина 1960-х рр.)" [4]. Однак вона, на нашу думку, не дає повного уявлення стосовно житлово-побутових умов студентства УРСР періоду, що розглядається. Важливими є також праці В.М.Даниленко, В.К.Баран, Л.В.Ковпак, В.Литвина [5, 6, 7, 8]. Ці роботи опосередковано торкаються теми розвідки, проте дають можливість вивчення проблеми в контексті історичного процесу.

Завданням цього дослідження є аналіз, на базі архівних джерел, розвитку житлово-побутового забезпечення студентів УРСР в контексті історичного процесу в період з 1956 по 1964 рр.

В середині 1950-х рр. житлове питання залишалося гострим. Після приходу до влади, М.С.Хрущов бере курс на вирішення цієї проблеми. Проте, незважаючи на високі обсяги житлового будівництва (найбільші в Європі на той час), проблема житла залишалася найбільш актуальною і невирішеною насамперед через постійний приплив сільської молоді до міст на навчання та роботу [7, с.47, 48]. Треба додати, що вступ колгоспника до ВНЗ, а потім продовження роботи за отриманим фахом був реальною можливістю виїхати з села. Пояснюється це тим, що в 50-ті рр. продовжується штучне стримування урбанізації за рахунок відсутності у колгоспників паспортів. Однак на початку 60-х років Хрущов проводить паспортизацію великої частини сільського населення, що призводить до значного зростання темпів переселення і ще більшого загострення житлової проблеми у містах.

Така ситуація призводила до того, що кількість студентів в УРСР стрімко зростала, а іногородня її частина становила абсолютну більшість [9, арк.29].

Вступивши до ВНЗ, студенти могли або орендувати житлову площу в приватній квартирі, або вселитися до гуртожитку. Однак забезпеченість студентів гуртожитками в УРСР на початок періоду, що розглядається, була дуже низькою. Наприклад, на кінець 1956 року студенти педагогічних ВНЗ України були забезпечені гуртожитками всього на 30–32%. Значна частина ВНЗ взагалі не мала гуртожитків [9, арк.11].

Таким чином, основна маса студентів в кінці 50-х рр. вимушена була винаймати невелику частину площі в приватних квартирах.

Існувала практика оплати кімнат. З цією метою вищі навчальні заклади видавали іногороднім студентам, не забезпеченим гуртожитками, по 30 крб., однак фактична вартість найму житла складала 100–150 крб. на місяць. На той час це була значна сума, яка стримувала молодь від вступу до ВНЗ. Крім того, ці кошти призначалися лише частині студентів. Так, у 1960 р. міністерство фінансів УРСР забезпечило оплату тільки 26,2% студентів, які проживали в орендованих приватних квартирах. Треба додати, що виселення із гуртожитку або зняття асигнування на оренду житла означали для багатьох студентів втрату можливості навчатися [10, арк.45; 11, арк.124].

Радянська влада з 1958 р. почала зменшувати асигнування на найом квартир у приватних осіб, а в 1962 році взагалі відмовилася від цієї практики. Пояснювалося це тим, що ВНЗ повинні були будувати гуртожитки за рахунок місцевих та республіканських бюджетів, та тим, що державні кошти не можна було передавати приватним особам. [10, арк.42]. На нашу думку, причиною цих дій був пошук керівництвом країни допоміжних коштів на будівництво гуртожитків. У зв'язку з тим, що забудова велася повільними темпами, а плани та терміни кожного року зривалися через нестачу грошей [12, арк. 50; 13, арк. 1]. Крім того, не останньою причиною відмови від оренди житла було те, що радянська влада намагалася проводити в гуртожитках виховну та пропагандистську роботу задля формування інтелігенції з потрібними поглядами та переконаннями.

На початок періоду, що розглядається, в середньому на одного іногороднього студента припадало 2,95 кв. м. гуртожитку при санітарній нормі в 6 кв. м. [9, арк.29; 10, арк.44]. Ситуація з наданням приміщень під гуртожитки вирішувалась за рахунок передачі будинків, які пізніше пристосовували під гуртожитки.

В 1959–1960 рр. реформи М.С.Хрущова в народному господарстві (освоєння цілини, висадка кукурудзи, підвищення норм здачі державі м'яса та молока, побудова нових підприємств та цілих галузей, перебудова системи управління промисловістю) спричинили позитивний економічний ефект. Держава отримує можливість вкладати більше коштів в соціальну сферу, що зумовило деякий сплеск будівництва студентських гуртожитків. В 1960 р. середня норма житлової площі становила вже 4,5 кв. м., проте навіть підвищені темпи будівництва не встигали за швидкістю збільшення контингенту студентів. Житлова площа все одно була нижчою від передбачених санітарними нормами 6 кв. м. [10, арк.44].

Однак нововведення М.С.Хрущова, які ґрунтувалися на екстенсивних принципах, хоч і дали спочатку позитивний результат, поступово призвели до занепаду сільського господарства та кризи промисловості, у зв'язку з чим надалі темпи будівництва гуртожитків зменшуються.

Уявімо житлові умови більшості студентів, які були вимушені тулитися в приватних квартирах. Ми стоїмо біля старої будівлі на околиці міста. Не дивлячись на пізню годину, двоє студентів сидять біля дому, чекають власника квартири, який зазвичай пізно повертається та ще й напідпитку. Зайшовши в будинок ми побачимо, що помешкання в якому змушені жити студенти, знаходиться в напівпідвальному приміщенні. Квартира складається з однієї маленької кімнати, в якій проживає власник із своєю сім'єю, через що студентів доводиться спати прямо на підлозі. На стінах висять старі ікони, профспілкові рейди неодноразово звертали на це увагу та рекомендували студентів змінити місце проживання, однак знайти квартиру в місті дуже важко. Перевірки також розгледіли в бесідах з власниками квартир на політичні теми та читанні господарського самвидаву, нав'язування студентам ворожих, націоналістичних поглядів щодо радянського суспільства [11, арк.125, 127, 128].

В іншій подібній квартирі ми побачили розкреслену крейдою кімнату. Студент другого курсу пояснив, що це зробив господар, який дозволив ходити тільки по певним секторам, та ще й електричним світлом можна користуватися тільки до одинадцятої години вечора. По сусідству живе колишня студентка, яку відрахували із ВНЗ за те, що власник квартири, людина похилого віку, понудив її до співжиття [11, арк.125, 128].

Поглянемо на типові житлові умови іншої частини студентів. В пристосований під гуртожиток будинок, який потребує капітального ремонту, завітати досить легко, треба лише пройти через буфет, на полицях якого, крім голландського сиру та цигарок, нічого немає [11, арк. 124; 14, арк.25; 15, арк.18]

На виході з буфету нас ніхто не спинить, оскільки пропускна система не налагоджена. Якщо чергові існують, то це самі ж студенти, з якими домовитися досить легко. Так само як ми в гуртожиток може проникнути будь-хто [11, арк.124].

На першому поверсі висить стінна преса. В ній висвітлено матеріали по самообслуговуванню, трохи далі бачимо гумористичну газету. Піднявшись поверхом вище, на стіні можна побачити нецензурні написи. Кухні, де студенти готували їжу, виявилися дуже брудними, в багатьох навіть побутового столу не було [15, арк.77; 14, арк.3].

Зазираючи в декілька кімнат, можна зробити висновок, що студенти живуть по 5–6 чоловік. В одній з кімнат студент вчив лекції або готував семінарські заняття прямо на ліжку, бо письмового столу, як і в більшості кімнат, не було, а спеціального приміщення для навчання не передбачалося. Багато житлових кімнат здивували прикрашенням стін вирізками із закордонних журналів та фотографіями напівголених жінок [10, арк.44; 14, арк.3; 16, с.285].

В коридорі ми зустріли студентів, які займалися прибиранням. Вони пояснили, що згідно указу Міністерства освіти УРСР від 1958 р. всі

гуртожитки переведено на самообслуговування [17, арк.5]. На нашу думку, це призвело до швидко погіршення санітарного стану приміщень, бо студенти не мали ані бажання, ані, за великим рахунком, часу займатися прибиранням та ремонтом.

З розмови зі студентами можна було дізнатися, що є гуртожитки з ще гіршими житловими умовами, де кімнати прохідні, а санітарний вузол знаходиться в підвалі. Було наведено приклад Луцького педагогічного інституту, студенти якого вимушені були жити в приміщенні старого монастиря, де через вологість мала місце висока захворюваність [11, арк.127, 129].

Втішало мешканців гуртожитку тільки те, що плата за проживання була значно нижчою, ніж за оренду кімнати і складала всього 15 крб. на місяць [18, арк.31].

На початку 60-х рр. підвищується фінансування вищої освіти, у зв'язку з чим ситуація в побутовому плані за рахунок капітальних ремонтів та, в основному, будівництва гуртожитків дещо покращується. Кімнати вже мали стандартне облаштування: кожна була розрахована на чотириох осіб. В них стояли металеві ліжка з м'яким інвентарем (матраци, ковдри, пір'яні подушки, білизна), біля кожного ліжка були тумби, або приліжкові столики, біля вікна обов'язково був стіл з настільною лампою, крім того надавалися рушник, чайник, репродуктор, шафа для одягу та вішалка. Дівчата свої кімнати оформлювали різними листівками, статуетками, кольоровими етикетками від консервних бляшанок [16, с.285].

В новозбудованих та реконструйованих гуртожитках існували кімнати для відпочинку, де можна було подивитися телевізор, послухати радіо, пограти в шахи, шашки, настільний теніс, почитати газети. Для навчання також передбачалася спеціальна кімната з 10 маленькими столиками, з настільними лампами, 20 стільцями, класною дошкою, географічною мапою тощо. Крім того, студентські гуртожитки вже мали приміщення для прання [16, с.285].

Нові гуртожитки в першу чергу заселялися іноземними та ретельно відібраними місцевими студентами. Робилося це заради створення ілюзії високої якості та матеріальної забезпеченості радянської вищої школи. Ці дії повинні були переконувати майбутню іноземну інтелігенцію в перевазі соціалістичного шляху розвитку суспільства. Проте, незважаючи на жорсткий контроль, порушення дисципліни та псування майна гуртожитку як з боку іноземних, так і з боку студентів УРСР траплялися досить часто [14, арк.3, 33].

Однак дуже швидко виявилось, що більшість гуртожитків було зведено неякісно, оскільки основну масу будівельних робіт проводили не професіонали, а самі студенти. Існувала також проблема з інвентарем, тому що він не поповнювався і його запаси дуже швидко закінчилися. Завдяки цьому та через жваві темпи урбанізації і зниження фінансування

студентського будівництва з середини 60-х рр. житлово-побутові умови майбутньої інтелігенції почали поступово погіршуватися [14, арк.21, 22].

Таким чином, житлові умови студентів на початок "хрущовської" доби залишалися важкими. Гуртожитків на всіх не вистачало і студентам доводилося тулитися за великі гроші на невеличкій частині площі в приватних квартирах. Крім того переважна більшість гуртожитків знаходилася в аварійному та антисанітарному стані. Слід сказати, що в кінці 50-х – на початку 60-х рр. у радянського керівництва з'явилась нагальна потреба щодо великої кількості кваліфікованих спеціалістів. Це стимулювало вкладення грошей в розвиток вищої освіти. Така політика радянського уряду призвела до того, що вже в 1959–1960 рр. побутові умови майбутніх спеціалістів дещо покращилися за рахунок реконструкції старих та побудови нових гуртожитків. Однак не вдалося вирішити проблему перенаселення, бо будівництво велося недостатньо швидкими темпами і не встигало за потоком молоді із села. Не вдалося досягти і належної якості новозбудованих приміщень, бо їх найчастіше будували самі студенти.

Отже в період з 1956 по 1964 р найсприятливіші житлово-побутові умови студентства були зафіксовані в кінці 50-х – на початку 60-х рр. Дана ситуація повинна була сприяти підвищенню рівня підготовки майбутньої інтелігенції. На нашу думку, необхідно детально дослідити якість отриманих знань студентством УРСР за період найгіршого і найкращого житлового забезпечення заради виведення закономірностей в даному питанні, оскільки це може мати неоціненне значення для розвитку сучасної педагогіки вищої школи.

#### Література

1. **Пашаніна Т.С.** Молодіжний рух в Україні в II половині 50-х – 80-х рр. XX ст. – К., 2004. – 223. с.
2. **Ковалюк Р.Т.** Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. – Л., 2001 – 420 с.
3. **Сергійчик О.М.** Вища школа України в умовах лібералізації суспільного життя в 1953–1964 рр. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 229 с.
4. **Хоменко Н.М.** Житлові проблеми студентської молоді УРСР (1950–середина 1960-х рр.) // Наукові записки Вінницького педагогічного ун-ту. – Серія Історія. – Вип. XI. – 2006. – С. 283-286.
5. **Даниленко В.М., Баран В.К.** Україна в умовах системної кризи (1946–1980 роки). // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – 374 с.
6. **Баран В.К.** Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – 447с.
7. **Ковпак Л.В.** Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). – К., 2003. – 250 с.
8. **Литвин В.** Історія України. Новітній час (1914–2004). – К., 2005. – Т.3. – Кн.2. – 639 с.
9. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф. Р. 1, оп. 31, ч I, спр. 689.
10. **ЦДАГОУ**, ф. Р. 1, оп. 71, спр. 246.
11. **ЦДАГОУ**, ф. Р. 1, оп. 71, спр. 255.
12. **ЦДАГОУ**, ф. Р. 1, оп. 71, спр. 207.
13. **Центральний** державний архів вищих органів влади

й управління України (далі – ЦДАВОВУ), ф. Р. 4621, оп. 1, спр. 62. 14. ЦДАВОВУ, ф. Р. 2605, оп. 8, спр. 3495. 15. ЦДАВОВУ, ф. Р. 2605, оп. 8, спр. 2694. 16. **Хоменко Н.М.** Житлові проблеми студентської молоді УРСР (1950 – середина 1960-х рр.) // Наукові записки Вінницького педагогічного ун-ту. – Серія Історія. – Вип. XI. – 2006. – С. 283–286. 17. ЦДАГОУ, ф. Р. 7, оп. 17, спр. 565. 18. **Державний архів** Луганської області, ф. Р. 416, оп. 2, спр. 187.

The purpose of the article is an analysis of development of the providing with accommodations of students USSR in a historical user structure in a period from 1956 to 1964

УДК 9(477)«197»

**М.П.Бернацький**

### **УЧАСТЬ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ У ВИБОРНИХ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНАХ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 70-І РР. ХХ СТ.**

На сучасному етапі розвитку державотворення в Україні велике значення має вивчення й критичне осмислення досвіду участі різних верств населення у суспільному житті. Узагальнення досвіду участі молодих робітників у економічній, політичній і соціальній сферах життя в 70-і роки ХХ ст. сприятиме створенню наукової бази для аналізу сучасної ситуації щодо соціальної активності молоді. Це робить дану тему важливою і актуальною.

Участь молодих робітників у діяльності комсомольських організацій була об'єктом дослідження українських учених у 70–80-і рр. ХХ ст. Питанням представництва й участі молодих робітників у виборних комсомольських органах приділялась увага у працях С.В.Глазунова, Л.А.Попової, Н.А.Гревцова, А.В.Єфременко, В.Г.Франка та інших. Матеріали з багатьох напрямків участі робітників-комсомольців у виборних органах комсомолу республіки висвітлюється в "Истории Ленинского Коммунистического Союза Молодежи Украины" (одинадцятий та дванадцятий розділи). Дослідники вивчали різні форми участі молодих робітників у діяльності виборних органів комсомолу. Зібраний і узагальнений ними матеріал дає можливість простежити методика аналізу даної проблематики на основі застосування специфічних форм залучення робітничої молоді до виборних органів комсомолу. Однак участь робітників у діяльності виборних органів комсомолу у працях 70–80-х рр. розглядається без критичного осмислення. Домінуючими у викладі матеріалу є позитивні моменти



участі робітничої молоді у діяльності виборних органів комсомолу. Серед праць, що вийшли друком наприкінці 80-х і в 90-і рр. ХХ ст. заслуговує на увагу колективна монографія "Соціальна активність робітничого класу Української РСР (70–80-і рр.)". У ній уперше розкриваються причини негативних явищ, які гальмували реалізацію потенційних можливостей робітників у політичній, громадській та виробничій діяльності. Наприкінці 90-х років ХХ ст. і на початку ХХІ ст. виходять дослідження українських учених, які на основі нових підходів вивчають суспільну активність молоді. Заслуговують на увагу дослідження П.П.Панченка, А.О.Климова. Дослідники вводять до наукового обігу нові архівні джерела, що при відповідному об'єктивному аналізі документів дозволяє критично переглянути старі концептуальні підходи щодо участі робітників у різних напрямках діяльності комсомолу у досліджуваний період.

У прояві ініціативи молодих робітників у різних аспектах суспільно-політичного життя республіки в 70-ті роки значну роль відіграв комсомол. Як і в попередні роки, комсомол вважався помічником партії в ідейно-політичному, трудовому й моральному вихованні юнацтва. Перебуваючи під опікою партії, він повинен був виконувати партійні вимоги щодо посилення впливу на неспілкувану молодь. ЦК Компартії України прийняв кілька постанов у справі комуністичного виховання молоді, підвищення її політичної та трудової активності. Самостійність комсомольських організацій надзвичайно обмежувалася такою партійною опікою, постійним контролем, що негативно позначалося на результатах роботи молодіжного об'єднання.

У 70-і рр. збереглася тенденція щодо зростання чисельності комсомольців у республіці, а в їх складі робітничої молоді. У 1970 р. робітники склали 29,6% від загальної кількості комсомольців, у 1975 р. – 33,6, а в 1980 р. – 34,4% [1, с.14, 17; 2, с.13; 3, арк.57]. Значна частина робітників-комсомольців зосереджувалася в провідних галузях народного господарства, перш за все – у промисловості, на підприємствах транспорту, зв'язку й будівництві. У досліджуваний період збільшується кількість первинних організацій і кількість комсомольців у названих галузях економіки. За десять років кількість комсомольців у них зросла з 1,6 млн. до 2 млн. чоловік, що становило близько третини загального складу ЛКСМУ [1, с.38]. Молоді робітники були основою комсомольських організацій підприємств, і ці обставини розцінювались як великі досягнення в роботі з молоддю.

Зростання чисельності комсомольців у республіці було визначальною тенденцією порівняно з іншими громадськими об'єднаннями. Однак, якщо кількісні показники мали тенденцію зростання, то якісні показники не завжди відповідали бажаному. Між тим у справі прийому до комсомолу мав місце значний формалізм, паперотворчість, захоплення кількісними показниками. Через неухильність до процесу поповнення комсомолу не поодинокими були

випадки, коли молодь вступала в його ряди двічі. Наприклад, робітницю Івано-Франківського меблевого комбінату Шепік прийняли до комсомолу у 8-річній школі № 7, а робітниць швейної фабрики Логозу й Данелюк – у середній школі №2. Та вони змушені були вступати до комсомолу вдруге, працюючи вже на виробництві [4, арк.33].

За цих обставин одні ті самі молоді люди в статистиці прийнятих первинними організаціями рахувались двічі. Отже, чисельність поповнення зростала, чого насправді не відбувалося, бо існувала звичайна бухгалтерія, а точніше – приписки.

Серйозною вадю було те, що комітети комсомолу первинних організацій не завжди домагалися піднесення відповідальності рекомендуючих. Як правило, їх функції зводилися тільки до самого акту надання рекомендації. Так, робітники паровозоремонтного заводу м.Івано-Франківська Запоретюк та Іванчук рекомендували до вступу в комсомол слюсаря Бабієва, не поцікавившись тим, що він після закінчення профтехучилища самовільно залишив місце роботи, навіть не розрахувався. Працюючи на заводі рекомендований допускав прогули, порушував трудову дисципліну [4, арк.33]. Такі обставини були й в Одеській, Харківській та інших областях [4, арк.33]. Нерідко рекомендації давали одні й ті самі особи, які часом не знали рекомендованого за спільною виробничою і громадською роботою, внаслідок чого молодь з перших же кроків перебування в комсомолі не звикала до вимогливості, а рекомендуючи – до відповідальності за рекомендованого.

У роботі комсомольських організацій з новим поповненням бракувало чіткої системи, конкретності, уміння працювати з кожним новим членом Спілки. Багато з них після прийому до комсомолу випадали з поля зору комітетів комсомолу, їм не допомагали в громадянському становленні. Три роки на паровозоремонтному заводі працював різноробочим Я.Овчар, якого було прийнято до ЛКСМУ. Але комсомольський квиток йому вручили лише через п'ять місяців після прийому. Він не виконував ніяких громадських доручень. Проте ніхто з комсомольського активу не цікавився юнаком, не допомагав оволодіти спеціальністю, ураховуючи, що в нього важкими були ще й матеріальні умови [5, арк.29]. Ці та інші подібного роду недоліки призводили до виключення з комсомолу значної частини молоді. Тільки за 1975 р. з комсомольських організацій м.Лисичанська на Ворошиловградщині виключено з різних причин 113 молодих робітників, з яких за порушення Статуту ВЛКСМ – 53 робітники; за притягнення до кримінальної відповідальності – 32. У Ворошиловградській області з 1975 р. з різних причин з комсомолу вибуло 1489 чол. – на 446 чоловік більше, ніж у 1974 р. Серед них за порушення Статуту ВЛКСМ – 525, за порушення трудової дисципліни – 63, до карної відповідальності притягнуто 661 чол. [6, арк.4]. Аналогічні факти були й в інших областях республіки

Свідченням вияву суспільно-політичної активності комсомольської робітничої молоді була її участь у звітно-виборчих кампаніях комсомольських організацій. Іноді звітно-виборчі збори розпочиналися мітингами чи маніфестаціями. На збори запрошувались організатори перших комсомольських осередків, ветерани війни, що надавало зборам певної емоційності, історичного романтизму.

Виступаючи на звітно-виборчих зборах, комсомольці-робітники вносили пропозиції щодо поліпшення умов праці, піднесення відповідальності членів ЛКСМУ за виконання статутних вимог, звертали увагу на застосування більш суворих заходів до порушників трудової дисципліни, критикували райкоми, міськкоми, комітети комсомолу за незадовільний стан їх роботи, за формальний підхід до справи. Деякі обкоми, міськкоми, райкоми комсомолу не здійснювали належного контролю за проведенням звітів і виборів, внаслідок чого в ряді організацій Закарпатської, Львівської, Сумської, Чернівецької областей збори проходили з низькою активністю комсомольців. У частині комсомольських організацій Волинської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Кримської та деяких інших областей збори часто без поважних причин переносились [7, арк.163]. Такі недоліки були при проведенні звітів і виборів у Славутському районі на Хмельниччині. Працівники міськкому вдалися до завищення показників про хід зборів, явку й активність комсомольців. Іншими словами, займалися приписками та фальсифікаціями. На звітно-виборчі збори в комсомольській організації будівельників Хмельницької атомної електростанції з'явилося тільки 200 із 550 комсомольців, збори оголосили конференцією, а присутніх – делегатами [8, арк.33–34]. Недоліки в підготовці й проведенні звітно-виборчих зборів негативно позначалися на діяльності комсомольських організацій.

Характерним показником участі робітничої молоді в суспільно-політичному житті республіки в досліджуваний період була причетність її до діяльності виборчих комсомольських органів. Значна частина молодих робітників (близько 25%) обиралася секретарями первинних комсомольських організацій [9, арк.38]. На Харківщині їх відсоток становив 28,6% [10, арк.48]. Однак, не зважаючи на це, обкоми, райкоми, міськкоми партії вдавалися до надмірної опіки діяльністю ЛКСМУ, зокрема в доборі й розстановці комсомольських кадрів. У результаті всі секретарі обкомів, райкомів, міськкомів і близько 69% секретарів первинних комсомольських організацій були членами або кандидатами в члени КПРС [11, с.460; 12, арк.162; 13 арк.9]. Однак не завжди комуністи, які очолювали комсомольські колективи, позитивно впливали на суспільно-політичну й трудову активність робітничої молоді. Другому секретареві Івано-Франківського обкому комсомолу молоді робітники ряду підприємств заявили, що коли комсомольськими організаціями керували комсомольці, робота в них була поставлена краще. А члени комітету комсомолу тресту "Хімметалургбуд" вказували, що раніше

комсомольський актив систематично заходив до комітету комсомолу за порадами – як краще організувати роботу. Коли ж секретарями цехових організацій стали комуністи, до комітету вони припинили заходити, а прислали своїх заступників [14, арк.73]. Таке ставлення до справи комуністів, які були обрані до керівництва в комсомолі, підривало не тільки їх авторитет, а й авторитет парторганізацій, партії в цілому.

Одним із напрямків причетності молодих робітників до життя комсомолу була їх участь у роботі конференцій, пленумів, зборів комсомольських активів. Аналізуючи виступи робітників-делегатів, зазначимо, що в них найбільше зверталась увага на проблеми виробництва, різні аспекти трудової активності молоді. На пленумі Ворошиловградського обкому комсомолу в 1970 р. штукатур тресту "Комунарськбуд" Л.Анипанова у своєму виступі критично оцінювала роботу деяких бригад, які працювали нерентабельно, не виконували виробничі норми, виробляли продукцію низької якості [15, арк.90]. Робітники-делегати критично ставились до тих комітетів комсомолу, у роботі яких був наявний формалізм, відсутні тісні зв'язки з первинними цеховими організаціями й не надавалась необхідна допомога в їх різносторонній діяльності.

У виступах також порушувалися питання проведення культурного дозвілля молоді, поліпшення умов проживання в гуртожитках тощо. Однак, вирішення чималої кількості проблем в житті комсомольських організацій, про які говорили комсомольці, в багатьох випадках залишалось тільки на папері, тобто в рішеннях і постановах комсомольських зборів, конференцій і пленумів.

Значний інтерес становлять питання участі робітників у з'їздах ЛКСМ України. Аналіз свідчить, що серед делегатів з'їздів комсомолу робітнича молодь складала досить значну частину. Так, у 1974 р. на XXII з'їзді ЛКСМ України робітників серед делегатів було 30, а на наступному XXIII з'їзді ЛКСМ України у 1978 р. – 28 [16, арк.201–202; 17, арк.203–204]. На з'їздах були представлені делегати від робітників різних професій. Серед них сталевар мартенівського цеху заводу "Азовсталь" ім.Жданова, кавалер ордена Трудового Червоного Прапора, член ЦК ЛКСМ України П.Голуб, слюсар-монтажник Харківського електромеханічного заводу Т.Барабаш та інші [16, арк.201–202; 18, арк.18].

Певна частина робітників-делегатів обиралась до робочих органів з'їздів. У ревізійній комісії зазначених вище з'їздів ЛКСМ України вони склали відповідно близько 18%, а в мандатній комісії – від 16 до 23%. Близько 22% молодих робітників було обрано до складу ЦК ЛКСМ України [19, арк. 24–27; 20, арк. 14–16].

Особливість складу делегатів з'їздів ЛКСМ України виявлялась і в тому, що більша частина їх була представлена не комсомольцями, а членами і кандидатами в члени КПРС. Так, у 1970 р. серед делегатів з'їзду комсомолу республіки члени і кандидати в члени КПРС становили

70%, а в 1978 р. їх кількість збільшилася на з'їзді до 73% [21, с.647]. Тобто вказані з'їзди за складом делегатів більше скидались на партійно-комсомольські акції. Вони відбувалися за традиційними сценаріями, на них більше йшла мова про досягнення комсомолу під "мудрим" керівництвом КПРС, накреслювалися широкомасштабні за змістом плани діяльності. Однак у частині виступів робітників-делегатів піддавався критиці стиль роботи комсомольських організацій, порушувались проблеми діяльності виробничих колективів, які непокоїли комсомольців.

Делегат ХХІІ з'їзду ЛКСМ України Супрун – бригадир комсомольсько-молодіжної бригади вибійників шахти ім. Ізотова комбінату "Артемвугілля" м. Горлівки, звернув увагу на слабку дисципліну в трудових колективах, недостатню виховну роботу серед молоді комсомольської організації [22, арк.247]. Зазначимо, що критика на адресу керівних органів комсомолу республіки на з'їздах ЛКСМ України у виступах делегатів була відсутня.

Аналіз участі робітничої молоді в 70-і рр. ХХ ст. в УРСР в діяльності комсомолу дозволяє стверджувати, що вона мала різносторонній характер. Найбільш активні робітники-комсомольці залучались до виборних органів комсомолу. Комсомольські органи ставили за мету підвищення громадської і трудової активності молодих робітників і широкої участі їх у суспільно-політичному житті. Однак закостенілість форм і методів роботи комітетів комсомолу, бюрократизм і формалізм, "показушність" відвертали від активної діяльності в комсомолі значну частину молодих робітників-комсомольців, звужували їх громадську активність, що нерідко призводило до пасивного спостереження за життям комсомольських організацій.

#### Література

1. ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник. – К.: Політвидав України, 1982. – 320 с.
2. ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник. – К.: Політвидав України, 1987. – 342 с.
3. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.7, оп.18, спр.783, арк.57.
4. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.414, арк.33.
5. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.414, арк.29.
6. **Державний** архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф.311, оп.30, спр.35, арк.4.
7. ЦДАГОУ, ф.1, оп.54, спр.415, арк.163.
8. ЦДАГОУ, ф.8, оп.18, спр.1223, арк.34.
9. ЦДАГОУ, ф.8, оп.18, спр.783, арк.38.
10. ЦДАГОУ, ф.8, оп.18, спр.1668, арк.48.
11. **История** Украинской ССР: в 10 т. – Т.10. – К.: Наукова думка, 1985. – 775 с.
12. ЦДАГОУ, ф.1, оп.54, спр.415, арк.162.
13. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.1222, арк.9.
14. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.763, арк.77.
15. ДАЛО, ф.311, оп.5, спр.3, арк.90.
16. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.678, арк.201–202.
17. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.985, арк.203–204.
18. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.985, арк.18.
19. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.678, арк.24–27.
20. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.985, арк.14–16.
21. **История** Ленинского

Коммунистического Союза Молодежи Украины. – К.: Молодь, 1978. – 776 с. 22. ЦДАГОУ, ф.7, оп.18, спр.678, арк.247.

In article are considered problems of participation of young workers in the elective Komsomol organisations in 70th years of the XX-th century in soviet Ukrainian. Shown forms of involving of youth in activity of elective Komsomol bodies. Article deals with problems of productivity of activity of young workers in Komsomol bodies.

УДК 94 (477+470)

**С.О.Вовк**

### **ЕКОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМОК СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИКОРДОННИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ І РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Проблеми охорони та раціонального використання навколишнього середовища належать до низки тих проблем, які стосуються не лише однієї країни, але і її сусідів, що мають безпосередньо спільний з нею кордон. Прикордонна територія як фрагмент географічного простору має визначне положення, певні просторові розміри та індивідуальні фізико-географічні характеристики і властивий лише даній території потенціал (земельні, водні, лісові, агрокліматичні, мінеральні та рекреаційні ресурси), на основі якого формується господарський комплекс даної території, що обумовлює актуальність висвітлення проблеми екологічного співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації.

Окремим аспектам зазначеної проблеми присвячені праці А.Кирюхіна, Л.Струтинської, О.Відоменко [1, 9, 11]. Але цілісного підходу до розгляду екологічного співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації в досліджуваний період сформовано не було. Вивчаючи проблему, вчені не звернули увагу на: особливості екологічної проблематики українсько-російського прикордоння в зазначений період; співпрацю зі збереження малих річок; заходи, які були спрямовані на розробку механізмів захисту цивільного населення під час надзвичайних ситуацій; нормативно-правову базу співробітництва в цьому напрямку, що й стало предметом нашого дослідження.

З точки зору екологічної проблематики стосовно українсько-російських прикордонних територій можна відзначити кілька особливостей:

– по-перше: межі екосистем – річкові системи (р. Сіверський Донець, р. Десна), озера, лісові масиви – найчастіше не збігаються із кордонами державного рівня (наприклад, р. Сіверський Донець протікає по території трьох українських областей (Донецької, Луганської і Харківської) і по території двох російських областей (Белгородської і Ростовської), а тому в разі екологічної катастрофи чи стихійного лиха збитки мають значне територіальне поширення, у тому числі й на території інших держав (особливо це правомірно стосовно забруднення річкового басейну) транскордонне перенесення повітряних мас (хімічне, радіаційне забруднення); масові пожежі (ураховуючи те, що територія Донбасу – це степові масиви);

– по-друге, це території, на яких не лише можлива, але й необхідна безпосередня співпраця, особливо з екологічних питань;

– по-третє, перетинання пластів покладів корисних копалин (поклади вугілля в Донецькій, Луганській і Ростовській областях).

Те, що самотужки вирішити проблему охорони навколишнього середовища й забезпечення природно-техногенної безпеки без взаємодопомоги неможливо, важко заперечити. Вирішення цієї проблеми стало одним з першочергових завдань, оскільки аварійні забруднення завдають великих збитків економіці. Тільки у 2000 р. збитки у прикордонних регіонах України склали 1249,9 тис. гривень, а в 1999 р. 708,9 тис. гривень.

Аналізуючи прикордонне співробітництво у сфері забезпечення природно-техногенної безпеки, можна виділити кілька основних аспектів співпраці суміжних областей України та Російської Федерації у досліджуваний період.

Це – співробітництво у сфері охорони й використання водних ресурсів. Воно було спрямоване на розробку фундаментальних наукових теорій аварій і катастроф; прогноз розвитку таких катастрофічних природних явищ, як повінь та оцінку їх впливу на складні технічні системи; розробку норм та вимог щодо забезпечення безпеки населення та об'єктів економіки; створення уніфікованої системи моніторингу; по-друге, розробка карт природних та природно-техногенних небезпек і ризиків (на основі геоінформаційних технологій) [1, с. 40].

Прикладом тісної співпраці прикордонних регіонів Російської Федерації та України є взаємодія з охорони й використання вод басейну річки Сіверський Донець [2]. Сіверський Донець є однією з багатьох транскордонних річок Європи, але в цьому ряду, внаслідок українських складних і гострих ситуацій, може зрівнятися тільки що з такими екологічно неблагополучними річками, як Дніпро або Дунай.

У населених пунктах басейну річки Сіверський Донець мешкає близько 11 млн. чол., у тому числі 85 % у містах і селищах міського типу; щільність населення складає близько 200 чол/км<sup>2</sup>. У басейні річки розташовано близько 500 тільки великих підприємств, в тому числі більше сотні водоємних і небезпечних у екологічному відношенні

(наприклад, Сіверськодонецьке ВО "Азот"). Водні об'єкти басейну ріки Сіверський Донець є головними джерелами водопостачання Донецької, Луганської й Харківської областей України. У Белгородській і Ростовській областях Російської Федерації води Сіверського Дінця використовують для комунального, промислового, сільськогосподарського водопостачання і рибного господарства [3, с.6].

Унаслідок економічної кризи істотно знизився рівень фінансування природоохоронної діяльності, майже припинилося будівництво природоохоронних об'єктів, регресувала система моніторингу на водних об'єктах басейну. Стало недостатнім фінансування наукових досліджень, спрямованих на відпрацювання раціональних і скоординованих рішень. І, як наслідок, склалася загрозлива ситуація, коли покращення екологічного стану басейну річки Сіверський Донець стало пріоритетною проблемою не тільки прикордонних областей України і Російської Федерації, а й обох країн у цілому [3, с. 8].

16 лютого 2001 р. в Харкові керівники Белгородської, Харківської, Донецької, Луганської і Ростовської областей (Є.Савченко, Є.Кушнар'ов, В.Янукович, О.Єфремов, Р.Усачов) підписали Меморандум про спільні дії з охорони й використання вод басейну річки Сіверський Донець. Меморандум передбачав об'єднання зусиль вищезгаданих областей з метою оздоровлення природних комплексів і обмеження транскордонного забруднення водних ресурсів басейну річки Сіверський Донець [4, с.3].

Згідно з Меморандумом, професором А.Гриценком і професором Г.А.Сухоруковим (Український науково-дослідницький інститут екологічних проблем, м. Харків) була розроблена Концепція міжрегіонально-екологічної програми з охорони й використання вод басейну річки Сіверський Донець [5, с. 36]. Головною метою програми стало покращення екологічного стану екосистем басейну річки і створення умов для їх подальшого стійкого функціонування, що повинно було забезпечити неперервне водопостачання населення, підприємств промисловості й сільського господарства, а також можливість повноцінного використання водних об'єктів для рибогосподарської діяльності та рекреації. Програма передбачала розв'язання кількох першочергових завдань: 1) гармонізація природоохоронного законодавства України і Російської Федерації, розробка єдиної природоохоронної стратегії; створення взаємопов'язаної нормативно-методичної бази оцінки стану підземних і поверхневих водних ресурсів басейну; 2) створення єдиної геоінформаційної системи басейну й бази інформації про стан і джерела забруднення водного середовища; 3) розробка інтегрованої міжрегіональної системи моніторингу водних об'єктів з метою своєчасного отримання інформації про екологічний стан, оперативного прийняття рішень з ліквідації надзвичайних ситуацій; 4) реконструкція, модернізація і технічне переозброєння очисних споруд



населених пунктів і промислових підприємств; 5) модернізація об'єктів агропромислового комплексу з метою виключення забруднення поверхневих і підземних вод стічними водами, а також поверхневим стоком зі сільськогосподарських територій; 6) запобігання підтоплення територій.

Згідно з концепцією передбачалася тісна співпраця між закладами суміжних областей з метою управління міжрегіональною економічною програмою з охорони і використання вод басейну річки Сіверський Донець [5, с. 37].

Відбувалося прикордонне співробітництво з Донським БВУ згідно з Програмою й Положеннями в рамках Угоди про спільне використання і охорону транскордонних водних об'єктів між Україною і Російською Федерацією. Кожного кварталу відбувалися спільні відбори проб у прикордонних створах на транскордонних водних об'єктах річок Сіверський Донець, Міус, Кринка [6].

З певною періодичністю відповідно до пір року відбувався обмін інформацією й домовленість стосовно заходів, що проводилися, з пропуску повені й підтримання певного рівня води у період літа та восени.

Згідно з режимом праці основних водогосподарських систем басейну річки Сіверський Донець і річок Приазов'я на період повені, тобто не менше, ніж один раз на рік, проводилися міжвідомчі наради, у яких брали участь представники організацій, які експлуатували водосховища, канал Сіверський Донець – Донбас, великі водокористувачі, контролюючі організації Харківської, Донецької й Луганської областей і Донецьке БВУ.

В рішеннях міжвідомчих нарад встановлювалися режими, які задовольняли потреби учасників водогосподарського комплексу з обов'язковим дотриманням прикордонних вимог як з якісних, так і кількісних показників.

Як досвід співробітництва в рамках угоди зі спільного використання й охорони транскордонних водних об'єктів з Донським БВУ виступав проведений у квітні 2000 р. тренінг по взаємодії сторін в умовах надзвичайних ситуацій. Унаслідок тренінгу управлінням прикордонних областей були напрацьовані сценарії дій управлінь під час імовірної аварії і ліквідації її наслідків, модель розвитку ситуації під час аварії, руху плями забруднення по річці й узгодження спільних заходів, спрямованих на зменшення негативного впливу аварії на стан водного об'єкта, у даному випадку річки Сіверський Донець [7, с. 64].

Сіверський Донець – не єдина річка, що потребувала вирішення екологічних проблем і вимагала спільних зусиль керівництва суміжних областей України і Російської Федерації. Річка Десна збирає води з території кількох областей Російської Федерації доки вступає на територію України. Саме тому й виникли транскордонні екологічні проблеми. Управління з охорони водних ресурсів Брянської, Сумської й

Чернігівської областей спільними зусиллями аналізували дані комплексного моніторингу з обсягу екологічних робіт за два останніх десятиріччя, оцінювали екологічний стан і вживали заходів щодо управління та впорядкування природокористування й водоспоживання, обмеження скидання забруднених вод у річки [8]. Проводилася спільна робота зі збереження біорізномаяття, рибовідтворення, по організації заповідних територій і використання річки для рекреації.

У рамках спільних дій проводилися гідрологічні й гідрохімічні дослідження та обмін інформацією. З цією метою були створені змішані робочі групи, до складу яких увійшли представники Деснянського басейнового управління та Брянського комітету природних ресурсів. Для проведення виробничих нарад зустрічі відбуваються у с. Каміне Новгород-Сіверського району. У прикордонних річках – Десні, а також Судості, Снові, Урпі бралися проби води на гідрохімічний контроль. Кожного року розроблялися заходи щодо пропуску весняної повені, план дій управлінь з надзвичайних ситуацій на випадок забруднення водних ресурсів аварійними скидами [8].

Таким чином, прикордонне співробітництво з охорони й оздоровлення водних ресурсів мало кілька позитивних моментів, але для більш ефективної співпраці й реалізації необхідних проектів уряду України і Російської Федерації повинні були збільшити фінансове забезпечення.

Якщо на проблему охорони й використання водних ресурсів було звернено відповідну увагу, то проблеми природоохоронної діяльності в паливно-енергетичному комплексі прикордонних областей України і Російської Федерації (перш за все Луганської й Ростовської області) потребували вирішення, але відповідні заходи не були проведені.

Враховуючи специфіку паливно-енергетичного комплексу, можна виділити заходи природоохоронної діяльності, що не були застосовані у досліджуваній період: 1) раціональне використання земельних ресурсів у місцях видобутку кам'яного вугілля (скорочення площ земельних угод, відведених під споруди, під'їзні шляхи, місця підземної розробки родовищ; скорочення термінів знаходження земель у стані порушеності; оперативне проведення рекультиваційних робіт у місцях накопичення відходів, просідання земної поверхні на виведених з експлуатації шахтах); 2) нейтралізація негативного впливу накопичених твердих відходів вуглевидобутку (териконів) на довкілля та їх ліквідація (гасіння тліючих породних відвалів; складування добутої з шахт породи й породи збагачувальної фабрики в групі плоскі породні відвали з їх подальшою рекультивацією; утилізація відходів, залучення та комплексне їх використання у виробництві, як вторинного ресурсу, та інше); 3) запобігання порушенню гравітаційної рівноваги (просідання, обвали) шляхом оперативного заповнення пустот (тією же пустою породою) після припинення розробок; 4) нейтралізація та забруднення

шахтних вод (зниження забруднення шахтних вод безпосередньо в шахті; максимальне використання попутних вод для технічного водозабезпечення шахт, збагачувальної фабрики; підвищення ефективності роботи очисних споруд та додаткове будівництво; широке впровадження систем замкнутого водозабезпечення); 5) запобігання виникненню аварійно небезпечних ситуацій (залпових викидів забруднюючих речовин, пожеж) шляхом впровадження і дотримання правил техніки безпеки, уживання запобіжних заходів.

Аспектом співробітництва у цьому напрямку повинні бути стати обмін досвідом і застосування згаданих заходів, координація діяльності відповідних органів. На жаль, у досліджуваний період цей вид співпраці залишився "білою плямою".

Інший аспект прикордонного екологічного співробітництва пов'язаний з розташуванням на території суміжних областей України і Російської Федерації небезпечних промислових об'єктів. На території України і суміжних з нею областей Російської Федерації розташовані об'єкти, імовірна аварія на яких створить загрозу в межах прикордонних територій. До підприємств, надзвичайні ситуації на яких можуть мати транскордонний характер, переважно належать об'єкти радіаційної та хімічної небезпеки, а також гідродинамічно небезпечні об'єкти.

Для території України загрозу радіаційної небезпеки становлять атомні електростанції, розташовані у Російській Федерації. Так, під час аварії на Курській АЕС з викидом до 10 % радіоактивних компонентів у зону радіоактивного зараження з дозою опромінення понад 5 бер/рік можуть потрапити території Сумської, Харківської та Чернігівської областей загальною площею близько 10 тисяч км<sup>2</sup> і населенням 4 млн. осіб; у випадку аварії на Смоленській АЕС в зоні радіоактивного опромінення з дозою 5 бер/рік можуть опинитися території Чернігівської та Сумської областей загальною площею понад 5 тис. км<sup>2</sup> і населенням до 500 тис. осіб [9, с. 163]. А аварія на Чорнобильській АЕС, яка сталася у 1986 р., призвела до забруднення прикордонних областей Білорусі і Російської Федерації. Наслідки аварії потребують ліквідації і сьогодні, тому обласні адміністрації Чернігівської і Брянської областей розробили заходи щодо об'єднання зусиль у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС на території басейну річки Десна [10, с.450].

Згідно з планом спільних заходів Міністерств з надзвичайних ситуацій Російської Федерації та України був розроблений і здійснювався план взаємодії державних адміністрацій Луганської та Воронежської областей з ліквідації надзвичайних ситуацій. У червні 2000 р. було проведено спільне командно-штабне тренування Головних управлінь ГОНС Воронежської та Луганської областей з питань організації взаємодії на випадок аварії на Нововоронезькій АЕС (інформація управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Луганської обласної адміністрації. – С.В.) [6].

Співробітництво у сфері захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій здійснювалося шляхом проведення спеціальних наукових досліджень; створення спільних робочих груп управління екологічними проектами; розроблення і реалізація програм; здійснення взаємного обміну інформацією (наприклад, семінар "Екологізація та безпека землеробства у Воронежській і Луганській областях") [6].

Враховуючи викладене вище, помітно, що проекти розвитку господарства прикордонних територій не враховували регіональну та локальну специфіку, особливості структури територіальних господарських систем територій, ґрунтувалися на екологічно орієнтованих пріоритетах і цілях функціонування таких систем, узгоджувалися з іншими галузевими та міжгалузевими соціально-економічними механізмами розвитку господарства територій та охоплювали всю сукупність форм виробничої й невиробничої діяльності на цій території [10, с. 47].

Екологічне співробітництво прикордонних областей України і Російської Федерації відбувалося відповідно до нормативно-правової бази, прийнятої в Україні у період з 1991 р. В останній з питань надзвичайних ситуацій окремою статтею виділено питання міжнародного співробітництва, у яких зазначено, що участь України в міжнародному співробітництві у сфері захисту населення й територій від надзвичайних ситуацій здійснюється шляхом проведення спеціальних досліджень; створення спільних робочих груп; управління спільними проектами; розробки та реалізації міжнародних програм, договорів, меморандумів тощо; здійснення взаємного обміну інформацією та вивчення міжнародного досвіду.

Розглянувши основні моменти екологічного співробітництва прикордонних областей України і Російської Федерації в досліджуваній період, можна зробити наступні висновки: по-перше, беззаперечним досягненням стала співпраця у сфері охорони й використання водних ресурсів (перш за все р. Сіверський Донець); по-друге, позитивним моментом стала розробка спільних заходів і проведення тренувань з надзвичайних ситуацій (перш за все на випадок аварій на небезпечних промислових об'єктах); по-третє, вирішення проблем техногенно-природної небезпеки прикордонних територій неможливе поза розв'язанням наріжних питань цієї проблеми на рівні обох держав.

Подальше дослідження екологічного напрямку співробітництва прикордонних областей України та Російської Федерації вимагає розгляду такої проблеми, як співпраця освітніх закладів щодо екологічного виховання.

### Література

1. **Кирюхин А.** Региональный формат российско-украинских отношений // Бизнесинформ. – 2000. – № 9–10. – С. 39–47.
2. **Рада керівників прикордонних областей** вирішує екологічні проблеми //

Криниця. – 1994. – 20 жовт. 3. **Концепция** межрегиональной экономической программы по охране и использованию вод бассейна реки Сев. Донец // Регион. – 2001. – нояб. – С. 5–10. 4. **Меморандум** про спільні дії охорони і використання вод басейну р. Сіверський Донець // Регион. – Спец.вып. – 2001. – нояб. – С. 3. 5. **Сухоруков Г.А.** Гармонизация оценки и качества воды в р. Северский Донец // Регион. – спец. вып. – 2001. – Ноябрь. – С. 36–39. 6. **Інформація** управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Луганської обласної адміністрації // Поточний архів управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності Луганської обласної адміністрації. 7. **Кириухин А.М.** Сотрудничество территорий российско-украинского пограничья в области охраны окружающей среды // Регион. – 2001. – Спец. выпуск. – С. 64–65. 8. **Тютюнник С.** Десна на всіх одна // Деснянська правда. – 1999. – 10 травня. 9. **Струтинська Л.** Соціальні та правові аспекти охорони довкілля від радіоактивного забруднення в регіонах прикордоння // Соціально-економічні дослідження в перехідний період: Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. – Вип.29. – Луцьк, 2001. – Т.2. – С.162–166. 10. **Доклад** о состоянии окружающей природной среды Белгородской области в 1995 г. – Белгород. обл. издат., 1996. – 48 с. 11. **Відоменко О.І.** Напрями транскордонного співробітництва в сфері забезпечення природно-техногенної безпеки // Соціально-економічні дослідження в перехідний період : Проблеми європейської інтеграції і транскордонної співпраці. – Вип. 29. – Луцьк, 2001. – Т.2. – С. 411–414.

The article is devoted to the analysis of the ecological direction border relations between Ukraine and Russian Federation at the end of XX – in the beginning of XXI century.

УДК 94(477)+069

**Н.І. Заставецька**

### **ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ІДЕЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ ПОЛЬСЬКИМИ МУЗЕЯМИ (1920–1930-І РР.)**

Історично визначений рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, виражений у створюваних нею матеріальних і духовних цінностях, акумулюють у собі пам'ятки історії та культури. Вони виступають зв'язковою ланкою між народом та його героїчним минулим, впливають на формування історичної пам'яті і, як наслідок, свідомості та світогляду носіїв тієї чи іншої культури. Тож цілком закономірно, що збереження пам'яток є запорукою існування здорової

нації та міцної держави. Аналіз історії пам'яткоохоронної діяльності сприяє удосконаленню діючої в Україні системи збереження історико-культурної спадщини. Враховуючи відмінності історичного розвитку окремих областей нашої держави, особливої актуальності набувають дослідження регіональних аспектів проблематики, зокрема питання охорони пам'яток у Західній Україні в момент високого ідейного поступу, здобуття і швидкої втрати державності, а також збереження самобутності в умовах іноземного панування (1920–1930-і рр.). З іншого боку, досліджувана нами проблематика зачіпає етнополітику Польської держави, а тому може розглядатись крізь призму українсько-польських стосунків, що також посилює її актуальність.

Аналіз окремих аспектів збереження історико-культурної спадщини на західноукраїнських землях у зазначений період різною мірою здійснений рядом дослідників. Однак питання пам'яткоохоронної діяльності польських музейних інституцій у краї висвітлено фрагментарно. Серед доробків польських науковців варто виділити дослідження К.Пшемиського, Л.Савицького, Я.Чарноцького, Я.Фітцке [1, 2, 3, 4]. Вони вивчали польське музейне питання крізь призму становлення Другої Речі Посполитої і, втілюючи основні тогочасні внутрішньополітичні ідеї, нерідко нівелювали український характер пам'яток "східних кресів".

Переоцінку діяльності із збереження пам'яток на західноукраїнських землях польськими музейними інституціями роблять сучасні українські історики. Намагаючись відійти від діаметральних характеристик, вони, тим не менше, узагальнюють тенденції польського музейництва, виходячи з аналізу окремих його осередків. Увагу науковців привертають відомі музейні установи краю, а дрібні повітові залишаються непоміченими. Серед такого роду наукових пошуків виділимо роботи А.Крутоус, В.Лавренюка, М.Паньківа, С.Терського [5-11]. Цікавою для аналізу є задекларована А.Крутоус теза про рівнозначне фінансування повоєнною державною владою як польських музеїв у Львові, так і українських [6, с.11]. Вона провокує формування цілого ряду логічних питань, які, у свою чергу, доповнюють коло нез'ясованих моментів і визначають характер досліджуваної проблематики. Виходячи з цього, ми поставили за мету проаналізувати діяльність польських музейних інституцій у 1920–1930-і рр. у контексті збереження пам'яток західноукраїнського краю. А, відтак, виконати ряд завдань, зокрема: теоретично обґрунтувати основні закономірності діяльності польських музеїв Західної України у досліджуваній період; визначити вплив Другої Речі Посполитої на продержавний музейний рух у "східних кресах" крізь призму пам'яткоохоронної діяльності у регіоні; дати цілісну оцінку польського музейництва, а також визначити його роль у збереженні історико-культурної спадщини краю.

Галичина стала природним осередком музейництва уже з кінця 20-х рр. XIX ст., з того часу, як австрійський уряд делегував владні

повноваження у краї польським аристократичним колам [12, с.30]. У тій же частині західноукраїнських земель, що перебували під владою Російської імперії, музейний рух хоч і не набрав широкого розмаху, все ж відіграв роль консолідуючого чинника. Дрібні провінційні музеї відкривались за підтримки польської громадськості з метою збереження самобутності, індивідуалізму та об'єднання провінцій єдиною польською національною ідеєю, а також нівелювання української культури та українців як корінного населення краю [3, с.231].

Творцями довоєнних польських музеїв були окремі особистості, меценати, що з краєзнавчою чи колекціонерською метою займалися збиранням старовини. Працюючи без конкретного плану та належних організаційних засад, їх дітищам – своєрідним протомузеям – все ж вдалось врятувати значну кількість цінних пам'яток історії та культури західноукраїнських земель [13, с.279].

Після відновлення Другої Речі Посполитої у 1919 р. для польського музейництва краю розпочався новий етап розвитку. У наявних історичних умовах постала гостра потреба формування належних духовних основ для консолідації народу. Значення цього питання у процесі зміцнення державності піднесло культурний та ідейний розвиток суспільства у ранг першочергових завдань повоєнної влади [14, с.195; 15]. Ряд урядових кроків охопив практично усі галузі гуманітарно-культурної сфери, у тому числі і музейництво. Останньому відводилась роль культурного світила, ідейного натхненника народу, як посередника між матеріальними свідками славного історичного минулого та їх відображенням у загальносуспільній свідомості. Принагідно зауважимо, що більшість поляків розуміли націю не тільки як культурно-духовний феномен, але й політичний, тому до складу власної нації включали й ті народи, що зазнали політичного і культурно-цивілізаційного впливу поляків і Польської держави [16, с.494]. Відповідно, пам'ятки історії та культури на підвладних Другій Речі Посполиті територіях, зокрема і західноукраїнських, трактувались як історико-культурна спадщина польського народу. Власне ця ідея й пронизувала діяльність польських музейних інституцій "східних кресів".

Державно-громадська основа розвитку польського музейництва у 1920–1930-х рр. дала йому змогу завчасно вступити на шлях широкої організаційно-видавничої діяльності та природної спеціалізації [12, с.31]. У країні склалась своєрідна музейна мережа, очолювана центральними фаховими установами державного значення [17]. Аналогом цієї системи виступала модель організації польських музейних інституцій у Західній Україні з урахуванням особливостей розвитку краю та пріоритетами етнополітики Другої Речі Посполитої. Провідна роль належала найбільшим польським музеям своєрідного культурного, політичного і адміністративного центру краю – міста Львова. Серед них доцільно виділити Національний та Історичний музеї.

Фондовий матеріал Національного музею ім. Яна III Собеського станом на 1924 р. нараховував близько 20 тис. експонатів (всього за досліджуваний період ця цифра зросла вдвічі) і постійно поповнювався [18, арк.17; 19, с.112]. Його 24 виставкових зали ілюстрували два великих періоди розвитку держави: старожитності з часу незалежності Польщі до 1795 р. і пам'ятки століть боротьби за неї (1795–1920 рр.) [19, с.112–113]. Документи свідчать, що за перших кілька років повоєнної історії музею його відвідали понад 55 тис. осіб [18, арк.19].

Не меншим за розмахом був Історичний музей міста Львова. У 18-ти ґрунтовно реконструйованих залах "Чорної кам'яниці" (приміщення Історичного музею з 1929 р.) на огляд громадськості виставлявся багатий археологічний матеріал, фрагменти давньої архітектури і скульптури, портрети історичних осіб, графіка, фотографії, пам'ятки муніципальної влади та ремісничих цехів, зброя і військові мундири, монети львівського монетного двору, медалі, печатки, стародруки тощо [19, с.113].

Завдяки активній пам'яткоохоронній діяльності директора, дослідника історії Львова, Галичини, військового історика, архівіста та історіографа О.Чоловського, музейників та охоронців К.Бадецького, Л.Харевич, Р.Менкіцького обидва музеї стали провідними польськими культурними осередками у Західній Україні [5–6].

На роль основи польського музейництва у Тернопільському воєводстві претендував Подільський музей Товариства "Школа народна", офіційно відкритий ще у 1913 р. [8, с.60]. Пограбований та сплюндрований російськими військами під час Першої світової війни, він зумів відновити діяльність і з 1930 р. став доступним для громадськості [7; 20]. Організатори хотіли бачити музей у майбутньому потужним культурно-освітнім та пам'яткоохоронним центром краю, який сприятиме "реорганізації духу і думки польської" для поглиблення і збагачення у майбутніх поколіннях [21].

Незважаючи на стратегічний характер поставлених цілей, музей діяв на громадських засадах, так і не отримавши належної державної підтримки [8, с.60]. Адміністративне фінансування було несистематичним і мізерним, що змушувало музейників шукати різних шляхів для забезпечення належного розвитку інституції. Так, наприклад, у 1926 р. вони звернулись за допомогою безпосередньо до Міністерства віросповідань та освіти народної, щоправда, безрезультатно. Втрутившись у справу, Львівський окружний консерватор, відомий пам'яткоохоронець Б.Януш констатував початки кризи польського музейництва через відсутність державного інтересу до даної галузі [22]. Політичні події витіснили гуманітарно-культурні проблеми на другий план. Владні структури не відреагували навіть на повідомлення про загрозу закриття музею у Перемишлі. Відтак, історик неофіційно рекомендував вплинути на урядові рішення через громадськість краю, зацікавивши останню належним рівнем організації та діяльності. Широка



пропагандистська робота із залученням до музейного розвитку меценатів, відомих науковців Другої Речі Посполитої, як от Є.Ремера, Л.Фінкеля, Ф.Бісядецького, на думку Б.Януша, була б вагомим показником зростання музею і його ваги для держави [23]. Зрештою, Подільському музею вдалось налагодити співпрацю з окремими представниками елітного прошарку польського суспільства. Його фонди збагатились цінною бібліотекою професора Л.Фінкеля [24–25].

Завдяки старанням Сніславівського Воєводського Комітету на початку 1920-х рр. відновив свою діяльність Покутський музей Старжинського у Коломиї [26]. Сформований переважно з українських пам'яток Гуцульщини (подібно як Тернопільський з українських пам'яток Поділля), він переслідував ту ж мету, що майже всі польські музейні інституції: довести, що пам'ятки Західної України є історико-культурною спадщиною польського народу [7; 9, с.223; 10; 12, с.31; 27, с.148].

Доволі багатою на археологічні пам'ятки, а, отже, цінною для Другої Речі Посполитої, була Волинь. Проте їх збереженням займались нечисленні польські музеї. Помітна слабкість науково-культурної основи розвитку краю спричинила потребу формування кваліфікованого музейного центру. Рух за творення "верстатів наукової праці у провінції" мав на меті сприяти належному розвитку науки через відкриття регіональних музеїв. Передбачалось, що Природничо-краєзнавчий музей на Волині перебуватиме у комунальній власності повітових сеймів і міського самоврядування. А з метою належного фінансового забезпечення науковці пропонували Волинському воєводському уряду запровадити відповідне оподаткування, наприклад, спеціальні марки. Розповсюдження останніх дозволяло б щороку зібрати на потреби музейництва близько 100 тис. злотих [2, с.73]. Організатори також розраховували на підтримку меценатів і місцевих краєзнавців [2, с.74]. Зрештою, відкриття серйозної наукової установи, як-от музею на Волині, на думку музейників, сприяло б, по-перше, розвитку краю, по-друге – збагаченню польської науки, а по-третє, засвідчило б позитивну роль держави у культурному зростанні східних прикордонних земель [2, с.75].

Таким чином, у 1929 р. було відкрито воєводський музей Волинського Товариства Приятелів наук у Луцьку [28, с.185]. Останній, очолюваний професором І.Мосціцьким, перебував у власності Волинського Товариства краєзнавчого і Товариства опіки над пам'ятками минулого [4, с.276]. Добре поставлена робота з пропаганди збереження пам'яток старовини сприяла передачі у його фонди випадкових, але часто дуже цінних археологічних знахідок: монетних скарбів, предметів побуту та озброєння Х–XVIII ст. [29]. Значну кількість експонатів музей отримав за посередництва археолога К.Пшемиського, який здійснював розвідку та розкопки у краї [11, с.162].

Пожвавленням польського музейного руху на Волині характеризуються 1930-і рр. Завдяки наполегливості священника

Ю.Шумовського – делегата від Варшавського археологічного музею на Волинське воєводство – у 1934 р. відкрився музей у м. Дубно [11, с.170]. Згодом інституції подібного характеру виникли у Рівному (1936 р.) та Кременці (1937 р.) [11, с.168].

Польські провінційні музеї на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. входили у єдину загальнопольську музейну мережу. Частиною останньої були також інституції краєзнавчого спрямування, утворені з ініціативи Польського товариства краєзнавчого із численними філіями, у тому числі і в Західній Україні. Товариство прагло стати індикатором суспільних потреб, а організовані ним музеї перетворити на джерело їх задоволення. Установи були покликані збирати краєзнавчий матеріал і на його основі популяризувати край не тільки серед населення даної місцевості, але й інших регіонів, сприяти збереженню історико-культурної спадщини, розвитку туризму та поширенню польської національної ідеї. Музеї товариства (від центрального (столичного) до регіонального (воєводського) і, зрештою, провінційного (повітового) значення) склали своєрідну краєзнавчу систему, чільне місце в якій відводилось питанню охорони пам'яток.

Для централізації краєзнавчого музейного руху у 1927 р. при Головній Раді Польського товариства краєзнавчого почала діяти спеціально створена Музейна Комісія. Її головою було обрано професора В.Антоновича, а секретарем – професора О.Патковського. Дана структурна одиниця передбачала вивчення діяльності усіх музеїв товариства, інвентаризацію та формування загального каталогу експонатів, надання практичних рекомендацій з питань організації музейної діяльності, збирання та консервації пам'яток [30]. Було розроблено єдиний зразок інвентаризаційної книги, чим зобов'язано задокументувати якнайповнішу інформацію про наявні у фондах пам'ятки і ті, що періодично надходили до музейних збірок. Спеціальна інструкція вимагала повного опису зовнішнього вигляду пам'ятки, її розмірів, ваги, ціни та вартості, походження, стану і місця збереження [31].

Перші кроки діяльності Комісії концентрувалися у виданому Уставі музеїв Польського товариства краєзнавчого. Даним документом стверджувалась приналежність краєзнавчих музеїв товариству, декларуючи їх науковими та освітніми осередками регіонального характеру. Передбачалося створення при товаристві музеїв загального значення, покликаних вивчати історико-культурний та суспільно-політичний розвиток Польської держави в цілому. Було визначено провідні завдання музеїв: збирати, зберігати, виставляти на публічний огляд опрацьовані історичні, етнографічні, природничі та промислові матеріали [32]. Однак, слід наголосити, що відсутність належного приміщення та кваліфікованих кадрів унеможлилювали повноцінне застосування уставу на практиці, що робило його швидше зразком

музейної організації для тих інституцій, які прагнули "відіграти поважну роль у польській науці" [33].

Отож, фахова комісія стала засобом контролю краєзнавчого музейництва, забезпечуючи його злагодженість та централізацію. З другої половини 1930-х рр. частково налагодилася співпраця з державними органами влади [34–35; 38, с.186]. Відділи товариства, займаючись пам'яткоохоронною діяльністю, передавали зібраний матеріал у місцеві регіональні музеї. І тільки якщо у краї таких не було, збірки ставали підставою для заснування окремих музейних установ при товаристві [36, с.190].

Більшість музейних інституцій не перебувала під прямим державним контролем. Остання здійснювала швидше нагляд за подібними установами в краї через провадження відповідної державної політики. Перебуваючи у прямій залежності від політичного життя країни, музейна політика відбивала провідні тенденції розвитку Другої Речі Посполитої, а вже у кінці другого десятиліття ХХ ст. констатувала наростаючу кризу польського музейництва [37, с.166]. Спад громадського зацікавлення музейництвом відчували навіть найбільші польські музеї, зокрема Національний музей ім. Яна III Собеського у Львові [18; 38]. Кризові явища підтвердив і Перший загальнопольський Краєзнавчий Конгрес, проведений 12–13 липня 1929 р. у Познані. У прийнятій постанові краєзнавці просили державу посприяти налагодженню співпраці між владними структурами, освітніми закладами, органами місцевого самоврядування та краєзнавчими товариствами з метою забезпечення музеїв фінансовою, фаховою та організаційною підтримкою [39, с.272].

Однією з причин кризових явищ були недоліки організаційних засад польського музейництва. Зорієнтовані на збір якомога більшої кількості експонатів, музейники нерідко забували про ціннісне значення пам'яток. Безмірне нагромадження експонатів перетворювало їх на "мертвий баласт", що гальмував розвиток установи. Відповідно до даних статистики, більшість відвідувачів складала шкільна молодь, а серед незначної кількості дорослих – туристи та науковці. Склалася ситуація, коли провінційні музеї, працюючи на науку, не мали для неї ваги, а маючи можливість відіграти вагому роль для громадськості, дистанціювалися від неї, чим практично позбавляли себе майбутнього. Вимирання провінційного музейництва, на думку краєзнавця Я.Чарноцького, завдавало непоправної шкоди для держави та суспільства, а тому було неприпустимим. Дослідник пропонував реорганізувати музеї відповідно до загальнокультурної ідеології Польської держави, акцентуючи увагу на широку популяризацію та індивідуалізацію регіональної наукової праці. Констатуючи стан "духовного маразму" польського суспільства на провінції, автор бачив нагальну потребу ініціювання "зверху", подекуди навіть радикальними методами, самостійної акції з метою реформування провінційних музеїв.

Керівну роль у ній краєзнавець відводив Міністерству віросповідань та народної освіти, водночас покладаючи на нього функції нагляду і фінансування. Фінансові обов'язки Я.Чернецький вважав також за доцільне розділити із комунальними службами. Планувалось, що нові регіональні інституції постануть на ґрунті вже існуючих музеїв Польського товариства краєзнавчого і перетворять їх на "виховні осередки нарівні з навчальними закладами", на своєрідні "регіональні університети" [3].

Подібної думки дотримувався і краєзнавець К.Пшемиський, однак додавав, що серед завдань музею найменше місце повинно відводитись консерваторству та охороні пам'яток. Він пропонував організувати музей так, щоб суспільство відчувало користь з отримання конкретної інформації для повсякденного життя та боротьби за вищий ступінь культури. Це стало б реальністю після постановки перед музеями дидактичних завдань, реалізацію яких науковець вбачав в організації виставок і показів, комплектування відповідним чином матеріалу, способі розміщення експонатів, характері плакатів і таблиць тощо. На думку К.Пшемиського, регіональний музей мав носити характер періодично повторюваних виставок, згуртованих навколо певного сталого ядра. При цьому пам'яткоохоронна діяльність музейного товариства повинна була здійснюватись виключно з крайньої необхідності. Дослідник вважав недоцільним розпорошувати сили і без того слабкого провінційного музейництва, коли у краї вже функціонували спеціально створені державою структури з охорони пам'яток [1].

Потреба консолідації польського суспільства та бажання протидіяти зростаючій ролі українського музейного руху на "східних кресах" в останній третині 1930-х рр. змусили до перегляду ролі музейних інституцій у збереженні історико-культурної спадщини. Для виходу з чергової кризи було розроблено нову програму діяльності польських провінційних музеїв [40, с.279]. Передбачалось, що останні повинні, найперше, служити потребам науки, і лише потім – потребам освіти і життя. При цьому наголошувалось на першочерговості пам'яткоохоронних завдань у діяльності музеїв, щоб перетворити їх на нові "верстати консерваторської праці" [13, с.279].

Особливістю польського музейництва у Західній Україні у 1920–1939 рр. була концентрація значної частини пам'яток у приватних колекціях. Було їх не мало і при так званих дрібних музейних осередках – польських школах, культурно-освітніх товариствах. Слід зазначити, що пропаганда ідеї збереження пам'яток мала негативні моменти. Так, нерідко окремі вчителі, бажаючи мати власну збірку експонатів, змушували школярів збирати предмети старовини і приносити їх до школи. Музейники скаржилися, що така заповзятість призводить до втрати цінності пам'яток, а інколи – до знищення предметів історико-культурної спадщини [41, с.271]. Для протидії цьому Польське

товариство краєзнавче навіть сформулювало пояснення визначення поняття "музей", пояснивши, які установи можуть підпадати під цю категорію [36, с.190]. Тим не менше, дроблення пам'яток, пошкодження через неналежне збирання та зберігання, вивіз їх поляками за кордон у приватні колекції [1, с.150] негативно позначились на українській історико-культурній спадщині.

Таким чином, відповідно до фондового забезпечення та значенні для суспільства і держави польське музейництво досліджуваного періоду можна поділити на три категорії. Першу склали музеї державного рівня, що користувались урядовою підтримкою і були безпосереднім засобом реалізації провідних векторів внутрішньої політики. Виразником другої була мережа краєзнавчих, від центрального столичного до провінційного повітового, музеїв Польського товариства краєзнавчого. Вони, хоч і мали громадську основу, нерідко співпрацювали з владними структурами і перебували під їх наглядом. Такі музеї у багатьох випадках були просто сховищем пам'яток, так і не ставши культурно-освітніми центрами регіону. Поряд з тим, значна частина пам'яток історії та культури західноукраїнського краю перебувала у руках приватних колекціонерів (подекуди – провінційних аматорів), шкільних учителів, харцежів, заповзятих "краєзнавців", що збирали артефакти безсистемно, не зазначивши вихідні дані, позбавляючи пам'ятки істотко-культурного навантаження. Організовані без належного рівня фахової підготовки, з недотриманням вимог до збору матеріалів та комплектування фонів міні-музеї формували третю категорію польських музейних інституцій у Західній Україні.

Отож, у 1920–1930-х рр. у Західній Україні діяла низка польських музейних інституцій, що, реалізуючи провідні завдання державної політики у культурно-освітній, національній та етнічній сфері, займались збереженням та популяризацією старовини. При цьому корінне населення західноукраїнських земель було позбавлене законного права на власні пам'ятки. Останні трактувалися як історико-культурна спадщина польського народу.

Маніпуляція історико-культурною спадщиною з метою вирішення основних завдань етнополітики Польської держави, організація музейної діяльності та реалізація у ній ідеї збереження пам'яток західноукраїнських земель в історичному зрізі пам'яткоохоронної проблематики дозволяє з'ясувати причини напруження в україно-польських відносинах у 1920 – 1930-х рр. та уникнути їх загострення як на сьогоднішньому етапі взаємовідносин між державами, так і у майбутньому, обґрунтовує необхідність активної діяльності сучасних музеїв в Україні у напрямку збереження пам'яток історії та культури, що репрезентують наше минуле наступним поколінням.

## Література

1. **Przemyski K.** W sprawie muzeów powiatowych // Ziemia. – 1928. – № 10. – S.149–152. 2. **Sawicki L.** W sprawie utworzenia "Muzeum przyrodniczo-krajoznawczego" na Wołyniu // Ziemia. – 1928. – № 5. – S.71–75. 3. **Czarnocki J.** Kilka uwag ogólnych w sprawie tworzenia muzeów regionalnych w Polsce // Ziemia. – 1929. – №14. – S.231–235. 4. **Fitzke J.** Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku // Ziemia. – 1937. – №11–12. – S.276–279. 5. **Крутоус А.** До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у XIX – першій третині XX ст. // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1998. – Вип. VII. – С.3–13. 6. **Крутоус А.** З минулого Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1996. – Вип.V (Ч.1). – С.3–19. 7. **Лавренюк В.А.** Музей товариства "Народна школа" в Тернополі // Музеї України XIX – початку XX століть. Збірник наукових праць / Під. ред. Н.Ващенко, Т.Зубрицької, К.Ковтун, Л.Мокрицької, О.Щербак. – К.: Асоціація етнологів, 2005. – С.194–200. 8. **Лавренюк В.** Розвиток краєзнавства на Тернопільщині // Наукові записки Тернопільського обласного краєзнавчого музею. – 1993. – С.57–65. 9. **Паньків М.** Намітки з історії Івано-Франківського краєзнавчого музею // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 2001. – Вип. 5–6. – С.223–230. 10. **Паньків М.** Покутський музей в Станіславі (1928–1939 рр.) // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 2003. – Вип. 7–8. – С.240–242. 11. **Терський С.** Розвиток археології та історичного краєзнавства Волині у міжвоєнний період (1919–1945) // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1998. – Вип.VII. – С.158–79. 12. **Свенціцький І.** Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. – Львів: Друкарня "Діла", 1920. – 80 с. 13. **Ber W.** Program prac Muzeów krajoznawczych // Ziemia. – 1937. – №11–12. – S.279–280. 14. **Алексієвець Л.М.** Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с. 15. **Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie do Pana Wojewody we Lwowie (12.05.1927)** // Державний архів Івано-Франківської області, ф.2, оп.6, спр.543, арк.2. 16. **Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г.** Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с. 17. **W.A. Państwowe Muzeum Archeologiczne a Muzea Krajoznawcze w Polsce** // Ziemia. – 1932. – № 8–9. – S.246–247. 18. **Muzeum Narodowy im. kr. Jana III we Lwowie do P. T. Lwowskiej Okregowej Rady Muzealnej (22.04.1924)** // Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІА у м. Львові), ф.55, оп.1, спр.4, арк.17–19. 19. **Історія Львова.** У трьох томах / Редкол. Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Т. 3. – Львів: Центр Європи, 2007. – 575 с. 20. **Otwarcie Muzeum Podolskiego** // Głos Polski. – 1930. – 16 listopada. – S.6. 21. **List Wojewody Srokowskiego** // Głos Polski. – 1930. – 16 listopada. – S.6. 22. **Сварник І.** Богдан Януш – історик, консерватор доісторичних пам'яток Східної Галичини // Пам'ятки України. – 1996. – №3–4. – С.110–113. 23. **Konserwator B.Janusz do P.T.Zarządu "Muzeum**

Podolskiego" w Tarnopolu (Lwów, 17.06.1926) // Тернопільський краєзнавчий музей (далі – ТКМ). – РД-ХVI-4827. 24. **Лист** професора Людвіка Фінкеля до Стефанії Садовської (30.08.1928) // ТКМ. – РД-6611. 25. **Zgon** Profesora Ludwika Finkela i zapis dla Muzeum Podolskiego // Głos Polski. – 1930. – 2 listopada. – S.8. 26. **Zborowski J.** Przegląd muzealny // Ziemia. – 1929. – №8. – S.123–124. 27. **Арсенич П.** З історії музеїв Галичини // Наукові записки Івано-Франківського краєзнавчого музею. – 1993. – Вип.1. – С.143–149. 28. **Zborowski J.** Przegląd muzealny // Ziemia. – 1929. – №11. – S.184–185. 29. **Muzeum** Wołyńskie w Łucku (Zamek Lubarta, w r. 1931) // Ziemia. – 1932. – №10, 11, 12. – S.279–282. 30. **Komisja** Muzealna // Ziemia. – 1927. – № 3. – S.48. 31. **Sprawy** muzealne // Ziemia. – 1928. – №4. – S.61–62. 32. **Regulamin** Muzeów P. T. K. // Ziemia. – 1927. – №16. – S.264–266. 33. **Komisja** Muzealna // Ziemia. – 1927. – №5. – S.80. 34. **Urząd** wojewódski Lwowski. Oddział Stuki i Kultury do zarządu Muzeum Podolskiego T.S.L. w Tarnopolu (18.03.1929) // Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф.231, оп.4, спр.791, арк.2–2 об. 35. **Urząd** wojewódski Lwowski. Oddział Stuki i Kultury do Urząd wojewódzkiego w Tarnopolu (22.03.1929) // ДАТО, ф.231, оп.4, спр.791, арк.6–6 зв. 36. **Sprawozdanie** z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // Ziemia. – 1939. – №5–6. – S.181–199. 37. **Скрипник Г.А.** Етнографічні музеї України: становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с. 38. **Wykaz** frekwencji w Muzeum Narodowym im. kr. Jana III i Zbiorach B. Orzechowiczaw miesiącach od 01.09.1927 – 31.12.1927 // ЦДІА, ф.55, оп.1, спр.28, арк.2. 39. **Uchwały** Pierwszego Ogólnopolskiego Kongresu Krajoznawczego w Poznaniu // Ziemia. – 1929. – №15 i 16. – S.272. 40. **Sprawozdanie** z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r. // Ziemia. – 1936. – №6. – S.275–284. 41. **Chętnik A.** W sprawie grabieży materiału muzealnego // Ziemia. – 1929. – №15 i 16. – S.270–271.

In this article is analyzed activity of polish museum establishments during the period between wars in context of remarkable sights preservation in West-Ukrainian region; is determined the role of state factor in museum sphere; is substantiated the meaning of polish museum movement for preservation of historical and cultural heritage.

**А.О. Климов**

## **МОЛОДЬ ЛУГАНЩИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Молодь радянських часів. Ця проблема в радянський період досліджувалася лише під кутом зору доведення ролі єдиної політичної молодіжної організації СРСР – комсомолу – як відданого помічника та резерву комуністичної партії у здійсненні планів побудови комуністичного суспільства. Саме це обґрунтовувалося в численних працях з історії комсомолу, його діяльності в усіх сферах економіки, суспільно-політичному житті, в узагальнюючих роботах з історії ВЛКСМ, комсомолу України, обласних комсомольських організацій [1; 2; 3; 4].

У пострадянську добу історія комсомолу стала нецікавою для істориків. На наш погляд, назріла потреба дослідити всі аспекти використання комуністичною партією молоді та створеного нею комсомолу, який дозволив більшовикам структурувати молодіжне середовище, став досить дієвим інструментом політичного впливу партії на молодь.

Створений у 1919 р. під безумовним і безпосереднім ідеологічним впливом та контролем партії як невід'ємна частина ВЛКСМ, комсомол України беззаперечно реалізовував ідеї партії, підкоряючись волі партійного керівництва. Не були винятком і передвоєнні роки, коли молодь налаштовувалася комсомольськими організаціями на звитяжну працю для збільшення економічного потенціалу, на боротьбу з внутрішніми і зовнішніми ворогами, на "завершення будівництва безкласового соціалістичного суспільства і поступовий перехід від соціалізму до комунізму" [5, с.332–333].

Після поділу 3 червня 1938 р. Донецької області, до якої входила Луганщина, на Сталінську і Ворошиловградську було створено тоді Ворошиловградську обласну комсомольську організацію (у 1935–1958 рр. Луганськ був Ворошиловградом). Вона нараховувала 2384 первинних організацій, 79,5 тис. членів [6]. Очолив її Тимофій Голофєєвський, який не мав навіть середньої освіти, але був членом ВКП(б) і слухняно виконував усі настанови партії. Щоправда, керівники тоді на своїх посадах довго не затримувалися, і з вересня 1940 р. обласною організацією вже керував член ВКП(б) Григорій Ємченко [7].

Працюючи під пильним контролем партії, комсомольські організації перебували під повсякденним наглядом її членів. У 1939 р. усі секретарі міськкомів і райкомів комсомолу області, 20 % секретарів первинних комсомольських організацій були комуністами [8, с.131–132]. Партійні комітети постійно втручалися в будь-які комсомольські справи:



вони відстежували питання прийому молоді в комсомол, проведення звітно-виборчих кампаній, підбору комсомольських керівників, політичної освіти молоді тощо. Зокрема, для посилення ідеологічного впливу через комсомол на молодь робилося все для залучення в комсомольські лави якомога більшої кількості юнаків і дівчат. У 1938–1940 рр. до комсомолу області було прийнято понад 76 тис. осіб, значно більше, ніж будь-коли раніше. Освітній рівень комсомольців був не занадто високим: тільки половина з них мала середню (навіть неповну) або вищу освіту [9].

Ця молодь підпала під систему комсомольської політосвіти. У 1938 р. діяло 6 тис. шкіл та гуртків вивчення основ політичної грамоти, основних етапів історії партії та питань ленінізму. І хоча пропагандистів потребувала відповідна мережа партійної освіти, партійні комітети в першу чергу пильнували за комсомольцями: у Краснолуцькому районі з 167 комсомольських пропагандистів 71 був комуністом, 67 комуністів затвердив для керівництва комсомольськими гуртками Рубіжанський райком партії [10]. У 1939 р. систему пропаганди дещо перебудували – при скороченні кількості гуртків доповнили лекціями, бесідами, теоретичними конференціями, консультаціями. Ще більш заідеологізованими стали часописи, в тому числі обласна комсомольська газета "Комсомольское плем'я", що почала видаватися з січня 1939 р. Обов'язковим для самостійного вивчення став сталінський "Короткий курс історії ВКП(б)", який вийшов друком у 1938 р.

Різноманітними пропагандистськими заходами комсомол усіляко налаштовував молодь на самовіддану працю в народному господарстві. 1938–1941 рр. були не найкращими в роботі всіх галузей промисловості Донбасу. Особливо поганими були справи у вугільній та металургійній промисловості. Попри нескінченні партійні постанови, якими зобов'язувалося поліпшити їх роботу (двічі, у квітні 1937 р. та березні 1940 р., ЦК ВКП(б) та Раднарком СРСР приймали спільні постанови "Про роботу вугільної промисловості Донбасу", у жовтні 1939 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про партійно-масову роботу на шахтах вугільної промисловості Донбасу", в листопаді – "Про партійне керівництво підприємствами чорної металургії Донбасу і Челябінської області", у червні 1940 р. з'явилася постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркому СРСР "Про заходи, що забезпечують виконання встановленого плану виплавки чавуну, сталі та виробництва прокату"), державні плани видобутку вугілля, виплавки сталі постійно не виконувалися.

Важкі умови праці у вугільній та металургійній промисловості та не досить висока заробітна плата не приваблювали робітників. Тільки за 1937 р. з підземних робіт у Донбасі пішло 30 тис. молодих гірників [11]. Брак робочої сили ліквідувався, зокрема, комсомольськими мобілізаціями. За другу половину 1938 р. завдяки мобілізації міської та сільської молоді Луганщини шахти поповнилися 650 комсомольцями [12]. У цьому ж році шахтарями стали ще 1,1 тис. комсомольців,

мобілізованих у РРФСР, Вінницькій, Житомирській та Дніпропетровській областях. Наступного року ЦК ВЛКСМ мобілізував на шахти Донбасу вже 11 тис. молоді з Росії, Білорусії, Татарії [13].

Не менш важливим було, щоб молодь працювала на вирішальних ділянках вуглевидобутку – підземних роботах. Цьому питанню приділялась особлива увага. Як наслідок, 7 тис. комсомольців області в 1940 р. були вибійниками, наваловідбійниками, кріпильниками, машиністами врубових машин тощо. До нелегкої шахтарської праці активно залучали й дівчат. Восени 1939 р. було організовано рух комсомолок за оволодіння професією машиніста підземного транспорту. До середини 1940 р. цю професію опанували й почали працювати під землею 160 дівчат [14].

Ще один дієвий мобілізаційний захід – організація комсомольсько-молодіжних виробничих колективів, на які покладалося завдання бути позитивним прикладом у роботі для всієї молоді. У 1937 р. у вугільній промисловості Донбасу було 183 таких колективи, наприкінці 1940 р. тільки на шахтах Луганщини нараховувалося 27 комсомольсько-молодіжних дільниць, 18 змін, 114 бригад [15].

Але щоб бути прикладом, ефективно працювати, потрібно мати відповідну кваліфікацію. Для цього робітничу молодь навчали у створених на підприємствах стахановських школах, на курсах майстрів соціалістичної праці (1940 р. в області навчалось понад 4,5 тис. комсомольців [16]). У 1941 р. організовано черговий рух – за підвищення протягом року кожним молодим робітником своєї виробничої кваліфікації на один розряд. Крім того, за 1939–1940 рр. в системі фабрично-заводського учнівства і в гірничопромислових училищах підготовані 7 тис. робітників різних професій, а з жовтня 1940 р., здебільшого за мобілізацією, почалася підготовка 14 тис. молодих робітників у створюваній системі державних трудових резервів [17].

Подібна картина спостерігалася в сільському господарстві. У 1939 р. на колгоспних ланах трудилося 350 комсомольсько-молодіжних рільничих бригад, комсомольці працювали на 153 комбайнах, 86 жниварках. Коли в 1939 р. з метою демонстрації "історичних досягнень у сільському господарстві" в Москві було відкрито постійно діючу Всесоюзну сільськогосподарську виставку, її учасниками стали 35 комсомольців, у 1940 р. – 39. Дехто з них – Ганна Сечна, Катерина Калиниченко, Валентина Карпенко – були нагороджені золотими та срібними медалями ВСГВ [18].

Як і в промисловості, у сільському господарстві було розгорнуто рух дівчат за оволодіння технікою, а саме трактором. Тодішня недосконала техніка з її великою вібрацією згубно впливала на молодий дівочий організм, працювати важко було й чоловікам-трактористам. Але уваги на це ніхто не звертав: комсомол організовував усе нові молодіжні тракторні жіночі бригади (у 1939 р., наприклад, у Верхньо-Галівському

районі у двох таких бригадах працювало 45 дівчат), у 1940 р. без відриву від виробництва професію трактористки опановували 2856 дівчат [19].

Невід'ємною частиною боротьби за побудову "світлого майбутнього", починаючи з 1929 р., було соціалістичне змагання. Комсомол у передвоєнні роки мав завдання охопити змаганням усю працюючу молодь. У 1938 р. це робилося під гаслом "гідної зустрічі двадцятиріччя ВЛКСМ", яке відзначалося в жовтні 1938 р. Тоді в змаганні взяли участь 125 шахтних, 263 заводських і транспортних комсомольських організацій – 65 тис. осіб [20]. Стимулом для них було занесення на "Дошки пошани", відкриті на шпальтах "Комсомольской правды", республіканських молодіжних газет "Комсомолец України", "Сталинское плем'я". Наступним було змагання "за гідну зустріч XVIII з'їзду ВКП(б)", що відбувався у березні 1939 р. У цьому змаганні пропагувалося прийняття зобов'язань перевиконувати місячні плани. Такі зобов'язання виконали 13 тис. комсомольців [21].

Після з'їзду було оголошено змагання "імені третьої п'ятирічки", під час якого розповсюджувалися рухи багатOVERстатників, швидкісників, за суміщення професій. Така робота була ще більш виснажливою, негативно впливала на якість продукції, але в умовах мілітаризації економіки, значного збільшення чисельності армії давала змогу певним чином долати брак робочої сили. На заводах було, зокрема, створено комплексні бригади з метою переведення комсомольців і молоді на обслуговування кількох верстатів. У 1940 р. на підприємствах обласного центру нараховувалося вже понад 350 комсомольців-багатOVERстатників [22].

Набуло поширення змагання за професіями: у 1940 р. молоді машиністи врубових машин змагалися за видобуток щомісячно 10 тис. т вугілля, наваловідбійники – за щомісячну продуктивність у 500 т вугілля, вибійники – за видобуток відбійним молотком 1 тис. т вугілля.

Напруга в роботі в передвоєнні часи, коли постійно нагадувалося про небезпеку капіталістичного оточення, й особливо після початку Другої світової війни, доповнювалася всілякими оборонними заходами, які були характерною рисою тих років. Серед них – шефство комсомольських організацій над кораблями Чорноморського флоту, вивчення військової справи і засобів протиповітряної та протихімічної оборони, змагання за отримання значків "Ворошиловський стрілок", "Будь готов к труду и обороне", "Готов к труду и обороне", "Готов к санитарной обороне". У 1939–1940 рр. з числа комсомольців було підготовано 8 тис. "ворошиловських стрільців", 4 тис. кулеметників, 20 тис. значківців "ГТО" I ступеня, 363 значківці "ГТО" вищого, II ступеня, 7 тис. значківців "БГТО". 920 чоловік проходило підготовку в Луганському, Кадіївському, Краснолуцькому, Лисичанському, Ровеньківському аероклубах, над якими також здійснювали шефство місцеві комсомольські організації [23]. Крім того, проводилися

молодіжні легкоатлетичні й лижні кроси, воєнізовані походи, різні військово-тактичні навчання.

Отже, в комсомолі молодь проходила ретельну ідеологічну обробку, перевірку на відданість комуністичним ідеям, партії та її керівній верхівці, готовність за будь-яких умов працювати задля побудови комуністичного суспільства і за будь-яку ціну захищати соціалізм.

#### Література

1. **Славний** путь Ленинского комсомола. В 2 т. – М.: Молодая гвардия, 1974. – Т.1. – 576 с.; Т.2. – 784 с.
2. **Історія** Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Вид. 2-е., доп. – К.: Молодь, 1971. – 676 с.
3. **Очерки** истории Донецкой областной комсомольской организации. – К.: Молодь, 1987. – 296 с.
4. **Нариси** історії Київських міської та обласної комсомольських організацій. – К.: Молодь, 1986. – 528 с.
5. **КПРС** в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.5. – К.: Політвидав України, 1980. – 471с.
6. **Державний** архів Луганської області (ДАЛО), ф. П-311, оп.1, спр.3, арк.7, 8.
7. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф.7, оп.14, спр.15, арк.1; спр.23, арк.97.
8. **Климов А.** Використання комуністами української молоді в тоталітарній радянській державі 20–30-х років ХХ ст. // Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. Ч. 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С.129–132.
9. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.3, арк.8, 23; спр.7, арк.178, 179; спр.9, арк.37; спр.15, арк.62, 314; спр.21, арк.2 (підраховано автором).
10. **ДАЛО**, ф.П-5335, оп.1, спр.65, арк.12; Ф.П-1, оп.2, спр.384, арк.15, 17.
11. **Російський** центр хранения, изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), ф.17, оп.21, спр.5203, арк.53.
12. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.3, арк.139.
13. **ЦДАГО** України, ф.1, оп.13, спр.602, арк.39; Комсомолец Донбасса. – 1938. – 30 июня, 14 июля.
14. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, д.7, лл.140, 141, 142; д.10, л.68.
15. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.4, арк.76–77; спр.7, арк.141; Державний архів Донецької області, ф.П-12, оп.1, спр.312, арк.55.
16. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.1, арк.72.
17. **Російський** государственный архив экономики (РГАЭ), ф.9507, оп.1, д.1, л.2, 3.
18. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.7, арк.55, 87, 150–151.
19. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.10, арк.62; спр.11, арк.41.
20. **Ворошиловградская** правда. – 1938. – 30 июля.
21. **Комсомольское** племя. – 1939. – 12 февр., 2, 12 апр.
22. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.8, арк.23.
23. **ДАЛО**, ф.П-311, оп.1, спр.7, арк.173; спр.10, арк.68.

Thus article is regarding the questions of youth movement in Luhansk region in 1938–1941 years: to organize young people through Komsomol, working in national economy and taking part in a social political life.

**О.В. Михайличенко**

**РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Дослідження історії розвитку українських земель минулого займає одне з найважливіших напрямків вітчизняної історичної науки. В Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського містяться майже 1000 фундаментальних наукових праць, присвячених висвітленню історичних процесів, що проходили на українських землях у минулому, і які сприяли відродженню української нації [20]. А праці видатних українських діячів М.Грушевського, М.Драгоманова, Д.Антоновича, Ст.Сірополка, ін. увійшли в скарбницю найвидатніших наукових досягнень української історичної науки.

Проте, актуальними проблемами до цього часу є вивчення особливостей суспільного розвитку на українських територіях ХІХ – початку ХХ ст. з урахуванням регіонально-географічних особливостей

**Метою** нашої статті є висвітлення розвитку соціально-економічного та політичного устрою українських земель другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з точки зору географічних регіональних характеристик. Особлива увага звернена на особливості соціального розвитку української нації.

*Східна Україна.* Упродовж майже 150 років від кінця ХVІІІ до початку ХХ століття українці жили в двох імперіях: 80 % із них під владою російських імператорів, решта в імперії Габсбургів. Як усі імперії, Російська Романових та Австрійська Габсбургів являли собою величезні територіальні конгломерати, численне населення яких складалося із етнічно й культурно різних народів. В управлінні підданими, розкиданими на великій території, імператори спиралися насамперед на армію та бюрократію. Армія боронила, а при нагоді і розширяла кордони імперії. Вона також забезпечувала внутрішній порядок. Бюрократія збирала податки (більша частина яких йшла на утримання її самої й армії), а також прагнула організувати суспільство у такий спосіб, що найкраще відповідав би інтересам імперії. І хоч місцева верхівка постійно зберігала своє значення, проте важливі рішення, що визначали життя українців, дедалі частіше приймали імперські міністри у далеких столицях [1, с.113]. Російська імперія була однією з найбільших у світі. Окрім величезних розмірів вона помітно відрізнялася від інших європейських держав своїм політичним устроєм. У жодній країні континенту правителі не мали такої необмеженої влади, якою користувалися царі-імператори. Ніде бюрократія не була такою

деспотичною, поліція такою жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії.

У середині XIX ст. імперський устрій Росії, як і Австрії, зазнав дошкульного удару, який породив сумніви в його ефективності та могутності. Суворим випробуванням режиму стала Кримська війна 1854–1855 рр. Почалася вона як типовий конфлікт великих держав, у якому Росія виступила проти союзу Англії, Франції, Сардинії та Оттоманської імперії. Цей союз прагнув перешкодити давнім спробам Росії поширити свій вплив на Балкани й заволодіти Босфором і торговими шляхами в Середземному морі, що було особливо важливо з огляду на зростання в той час торгівлі збіжжям через причорноморські порти.

Окупований союзними державами Крим став головним центром воєнних дій, тому цей конфлікт справляв на сусідню Україну більший вплив, ніж на будь-яку іншу частину імперії. Українські губернії були основним джерелом постачання царської армії, а з їхнього населення у великих кількостях набиралися солдати – або для служби на передовій, або для охорони кордонів, або для роботи візниками чи на будівництві фортифікацій. Про напруження, що починало відчуватися на Україні, свідчить так звана Київська козаччина 1855 р. Коли цього року царський уряд оголосив про утворення ополчення з добровольців, українські селяни, сприйнявши це за відновлення козаччини, яка в їхній свідомості асоціювалася з свободою від кріпацьких повинностей, тисячами кинулися формувати "козацькі" загони, відмовляючися служити своїм панам. Становище стало критичним у Київській губернії, де понад 180 тис. селян 400 сіл оголосили себе козаками й почали вимагати скасування кріпацтва. Порядок відновили війська, але цей випадок виразно продемонстрував одну з внутрішніх хвороб, що підточувала імперію. Ще очевиднішими ці недуги були на фронті, де попри весь героїзм захисників Севастополя російські війська врешті-решт зазнали поразки. Крім цього, ця поразка значно підірвала престиж Росії, вона переконливо засвідчила, як далеко позаду модернізованих промислових країн Заходу залишилася Росія. У 1855 р. Микола I помер. Його син Олександр II зійшов на трон, цілком усвідомлюючи нагальну необхідність реформ.

У 1855 р. у промові перед московськими дворянами новий цар заявив: "Краще скасувати кріпацтво згори, ніж чекати, доки кріпаки скасують його знизу". Розуміючи, яку потенційну небезпеку приховувало в собі звільнення кріпаків, Олександр II діяв обережно. Хоч багато дворян не проймалися радістю з приводу звільнення селян, але вони розуміли неухильність цього кроку. 19 лютого 1861 р. Олександр II видав маніфест, що скасовував кріпосне право. Цей епохальний за значенням документ являв собою незграбну й заплутану за своєю суттю заяву, яка створювала у селян враження, що жадане звільнення прийде ще не скоро й не задовольнить усіх їхніх сподівань [2, с.35]. Селян і особливо колишніх кріпаків реформа розчарувала. Вони сподівалися дістати право на володіння своїми наділами – натомість наділи урізались, а селянам

нав'язувався обтяжливий фінансовий тягар. По селах прокотилася хвиля заворушень, щоправда, неоднакових за силою у різних регіонах. На Лівобережжі та Південній Україні повстань було відносно небагато [3, с.54]. Проте на Правобережжі, де ще жила пам'ять про гайдамаків і ворожнеча між православним українським селянством та католицькою польською шляхтою, становище посилювалася релігійними, етнічними та соціально-економічними розбіжностями, дрібні конфлікти набули значного поширення. Але їх завжди швидко придушували, й селяни продовжували в поті чола добувати свій щоденний хліб, хоч і за помітно змінених умов [4, с.26]. Скасування кріпосного права вело за собою інші реформи. Окремим аспектом імперського устрою, що вимагав негайного вдосконалення, було місцеве управління. Ще гострішою була необхідність вдосконалення системи судочинства. Проблема значною мірою полягала в нерозвинутості у росіян почуття законності. Імперські чиновники, які відповідали за багато юридичних рішень, вважали, що правосуддя – це сфера держави, а суди, на їхню думку, існували для того, щоб вирішувати, що відповідає інтересам держави. Права особи не мали до цього ніякого відношення чи в кращому разі вважалися другорядними.

Важливі зміни також відбувалися в інших суспільних сферах імперії. Реформи в системі освіти 1860-х рр. відкрили для нижчих верств більший доступ до неї на всіх рівнях, включаючи університетський. Вони також удосконалювали програму навчання й надали університетам більшу автономію. Водночас було послаблено цензурні утиски, хоч усе ще неясним залишалося те, до якої міри дозволялося обстоювати "підривні" погляди. У 1874 р. було введено зміни до суворих правил військової служби, згідно з якими військова повинність поширювалася на всі верстви суспільства. Скорочувалася також з 25 до 6 років тривалість служби і вводився ряд правил звільнення від військової повинності.

Хоч ці "великі реформи" і не революціонізували умов життя українців та інших підданих Російської імперії, вони, однак, спричинилися до важливих змін. Західні вчені часто підкреслюють те, що реформи принесли кріпакам особисту свободу, сприяли розвитку земської системи місцевого врядування та піднесенню ролі закону і права. Зрозуміло, реформи мали серйозні недоліки, але існує загальна згода, що без них подальша соціально-економічна модернізація імперії була б неможливою. На Україні, де кріпаки складали близько 42% населення порівняно з 35% в середньому по імперії, звільнення селян мало ще більші наслідки. Вдосконалення системи освіти, поширення юридичного захисту, зміцнення й поглиблення місцевого самоврядування – все це примножувало можливості вираження національних особливостей і місцевих інтересів. Звісно, що віднині різноманітні ідейні течії, включаючи ідеологію української національної ідентичності, легше могли знайти шлях до широких кіл громадськості.

У 1870-і рр. стало очевидним, що попри скасування кріпацтва економічне становище селян не поліпшилося й самодержавство не виявляє ніяких ознак готовності до подальшого компромісу. Назріли сприятливі обставини для появи революціонерів.

У Росії розвиток соціал-демократичного руху відбувався повільно. Більшовики на чолі з В.Ульяновим виступили за створення дисциплінованої компактної організації професійних революціонерів, що стала б авангардом пролетаріату. До 1905 р. український політичний рух значно зріс. У ньому з'явився цілий ряд партій, що пропонували широкий діапазон способів вирішення національних, політичних та соціально-економічних проблем України. Перша російська революція 1905 р. привела до зростаючих хвиль страйків. Загальний гнів проти уряду швидко перетворювався на симпатію до революціонерів, на готовність до протесту. В умовах наростаючого тиску цар Микола II неохоче погодився на поступки. Кульмінаційним моментом став знаменитий Маніфест 17 жовтня, за яким цар дарував своїм підданам усі громадянські права, пообіцявши скликати Думу [5, с.211].

Післяреволюційна реакція посилила антиукраїнський характер політики уряду. Політичні партії були змушені піти в підпілля. Один за одним розпускались українські клуби, суворо заборонялися всі демонстрації. Українські періодичні видання практично зникли, а будь-які розмови про розвиток української освіти викликали з боку властей відкрите глузування [6, с.44]. Перша світова війна стала для Європи першим жахливим досвідом сучасного ведення воєнних дій [7, с.24]. Першою під тиском війни розвалилася Російська імперія. Наслідки війни для українців, змушених битися з обох сторін, були тяжкими. Поряд із фізичними втратами війна ще більше погіршила долю українців, які не мали власної держави, що захищала б їхні конкретні інтереси. Величезна кількість українців боролася і вмирала за імперії, що не лише ігнорували їхні національні інтереси, але й активно намагалися знищити їхній національний рух. За наказом царських властей було закрито всі українські культурні установи, кооперативні й періодичні видання. Вводилися обмеження на вживання української мови. Особливо масових атак зазнала греко-католицька церква [8, с.24]. У 1917 р. воюючі сторони опинилися на межі виснаження. Та особливої гостроти досягла напруженість у Росії. У 1917 р. відбулися дві російські революції, що привели до падіння царського режиму і захоплення влади більшовиками. Центральна Рада виступила основним політичним чинником на Україні. Як і більшість росіян, більшовики вороже поставились до українського руху. Після більшовицького перевороту революція переросла у громадянську війну. IV-им Універсалом Центральної Ради 22-го січня 1918 р. було проголошено повну самостійність Української Народної Республіки, яку визнали й держави Антанти. В квітні цього ж року дійшло до державного перевороту і встановлення в Україні гетьманату Павла Скоропадського під назвою Українська Держава. Під тиском



внутрішніх і зовнішніх подій в листопаді 1918 р. гетьман Скоропадський капітулював, проголосивши федерацію з Росією та виїхав за кордон. Нову владу в Україні очолила директорія УНР, яка рішенням Трудового Конгресу проголосила 22 січня 1919 р. акт соборності, тобто об'єднання УНР із ЗУНР. В 1920 р. більшовицька влада проголосила на території України Українську Радянську Соціалістичну Республіку, а в 1921 р. Польща підписала з Москвою Ризький договір, який санкціонував поділ українських земель між Польщею і СРСР. Збройна боротьба українського народу за свою державність у 1917–1921 рр. закінчилася новою історичною драмою. Центральні та східні українські землі опинилися під більшовицькою окупацією, західноукраїнські землі – під польською, Буковина і Бесарабія – під Румунією, а Закарпаття відійшло до новоствореної Чехо-Словацької Республіки. В таких умовах довелося українському народові вести свою національно-культурну роботу, а можливості для цього були або дуже обмежені або залежні від різних обставин даного регіону.

Соціально-економічні зміни цього періоду, яких зазнала Україна, теж сприяли розвитку самосвідомості українського народу. Хоч скасування кріпаччини у 1861 р. звільнило селян Російської імперії від поміщиків, воно не поліпшило їхнього економічного становища. Основною причиною стало обкладання селян занадто великим фінансовим тягарем за умов кричущої обмалі землі. Відсутність достатньої кількості грошей ослаблювала внутрішній ринок України й перешкоджала розвитку торгівлі, промисловості та міст, перетворюючи країну на застійну калюжу в економіці імперії [9, с.76]. Проте з точки зору селянина основною причиною його недолі був брак орної землі. Один із способів її отримання полягав в обробці великої ділянки поміщицької землі без усякої плати взамін за право господарювати на меншому наділі. І хоч такий стан речей надто вже нагадував кріпацтво, багато селян не мали іншого вибору, як погоджуватися з ним. Радикальнішим виходом із ситуації була еміграція. Але на відміну від західних українців, яким у пошуках землі та роботи доводилося плити за океан, східним українцям не треба було виїжджати за межі Російської імперії. Вони могли суходолом дістатися незайманих земель російського Далекого Сходу, особливо в басейні Амуру, у Приморському краї. Між 1896 і 1906 рр. після спорудження Транссибірської залізниці на Схід переселилося близько 1,6 млн. українців. Суворі умови змусили багатьох повернутися додому. І все ж, незважаючи на це, у 1914 р. на Далекому Сході постійно проживало близько 2 млн. українців. До того ж на Схід у пошуках земель переселилося вдвоє більше українців, ніж росіян [10, с.87]. Таким чином, саме коли прерії Західної Канади освоювали західні українці з Габсбурзької імперії, східні українці орали землі Тихоокеанського узбережжя Росії.

У період після 1861 р., попри щедрі земельні наділи, фінансову підтримку уряду й цілий ряд переваг та привілеїв стрімко занепадало

також дворянство. Причиною було те, що поміщики не вміли перетворити свої маєтки на прибуткові комерційні підприємства. Доля дворянства свідчила про те, що традиційна еліта в Україні, як і у всій імперії, відходила у небуття. Продаючи свої землі, дворяни переїздили до міст, де ставали чиновниками, офіцерами чи представниками інтелігентних професій. Втім, вони і надалі користувалися великими суспільними перевагами, в їхніх руках аж до 1917 р. перебувала більшість орних земель. Але дні дворянства як класу, що вже не мав влади над селянством і поступово втрачав контроль над землею, були полічені.

Зі скасуванням кріпацтва нарешті відкрився шлях до модернізації та індустріалізації господарства. Ознаки наступаючого буму з'явилися у вугільній промисловості Донбасу, а також у розвитку металургії, зосередженої в районі Кривого Рогу. Але якщо базові видобувні галузі в Україні розвивалися, то інші перебували на місці. Це, зокрема, стосувалося виробництва готової продукції. Тут Україна залежала повністю від Росії. Відтак, хоч несподіваний і потужний вибух промислової активності в Україні справляв приголомшуюче враження, він приховував однобічний характер цього розвитку.

З прискоренням економічного розвитку відбувалися значні соціальні зміни. Найважливішою з них була поява нового й ще відносно нечисленного класу – пролетаріату. На відміну від селян пролетарі (або промислові робітники) не мали засобів виробництва. Умови праці в промисловості України, як і у всій Російській імперії, були, за європейськими стандартами, жахливими, дедалі частішими ставали страйки та сутички між робітниками і підприємцями.

Великі зрушення відбулися і в середовищі інтелігенції – ще однієї новосформованої групи. Промисловий розвиток, зміни в суспільному устрої, модернізація юридичних установ, поява земств викликали гостру потребу в освічених кадрах. Уряд реагував на це, засновуючи більше професійних і технічних шкіл. В Україні число студентів зросло з 1200 у 1865 р. до 4 тис. в середині 1890-х рр. На 1897 р. налічувалося близько 24 тис. осіб, що мали ту чи іншу форму вищої освіти, змінилося також соціальне походження інтелігенції. На початку століття величезну її більшість становили дворяни. Але у 1900 р. лише 20–25% походило з дворян чи найбагатших верств; решту переважно складала сини міщан, священників і різночинців. Проте вихідці з селян і робітників усе ще рідко траплялися в університетах, в основному через брак належної підготовки. З відкриттям вищих учбових закладів для жінок останні також почали вливатися в середовище інтелігенції. Швидко зростало число таких фахівців, як інженери, лікарі, юристи, вчителі. Спираючись на дедалі ширшу соціальну базу, інтелігенція виходила в авангард модернізації.

Проте українці брали мізерну участь у всіх цих перетвореннях. У 1897 р. лише 16 % юристів, 25% учителів і 10% письменників і

художників в Україні були українцями. З 127 тис. осіб, зайнятих "розумовою працею", українці становили третину. У 1917 р. лише 11% студентів Київського університету були українцями за походженням. Врешта відсутність українців у містах. На зламі століть вони склали менше третини всього міського населення; решта припадала на росіян та євреїв. Як правило: чим більше було місто, тим менше жило в ньому українців. У 1897 р. лише 5,6% мешканців Одеси були українцями, а у 1920 р. їхня частка впала до 2,9%. У Києві в 1874 р. українську мову вважали рідною 60% населення, у 1897 р. цей показник зменшився до 22 %, а в 1917 р. – до 16%. Модернізація явно залишила українців осторонь [11, с.27].

Соціально-економічний розвиток Східної України наприкінці XIX ст. характеризують три основні риси: економічний застій у більшості сільських районів; швидка індустріалізація в Кривому Розі та Донбасі; зростаюча присутність в Україні неукраїнців (росіян та євреїв). Саме вони були найбільш причетними до промислового розвитку та зростання міст, а українці залишалися на селі. Внаслідок цього розвинулася соціально-економічна двополюсність: українців у ще більшій мірі, ніж доти, ототожнювали із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися.

Західноукраїнські землі за розвитком економіки залишалися позаду інших провінцій австрійської імперії, були одними з найубогіших в Європі країв [12, с.112]. Імператорський уряд не тільки виявляв мало зацікавленості в тому, щоб поліпшити ситуацію в Галичині, але й надавав перевагу своїм західним провінціям, запровадивши незбалансовані тарифи. Землі, населені західними українцями, навіть більшою мірою, ніж Російська Україна, були внутрішньою колонією Австрійської імперії. Галичина, Буковина й захоплене мадярами Закарпаття залишалися аграрним суспільством із незначним нагромадженням капіталу, слабкорозвиненою внутрішньою торгівлею, низьким рівнем урбанізації, майже непомітною промисловістю, найнижчими заробітками й найвищим відсотком дешевої робочої сили.

В етнічному складі Галичини відбулися великі зміни. Якщо в 1849 р. українці склали половину жителів провінції, то на 1910 р. було зареєстровано понад 58% населення польської національності й лише 40% українців. Навіть у Східній Галичині частка українців скоротилася до 62%. Певною мірою ці зміни пояснювалися переселенням поляків із західної в східну частину провінції, а також полонізацією непольського населення, особливо німців.

У фахових заняттях населення провінції відбулися незначні зміни. Українці залишалися народом переважно аграрним. У 1900 р. близько 95% із них займалися сільським господарством. Лише близько 1% працювало в промисловості і якихось 0,2% – в торгівлі. Українська інтелігенція, включаючи священників, являла собою невелику групу, що

налічувала десь від 12 до 15 тис. осіб. Для порівняння: 80 % польського населення Галичини займалося сільським господарством, 6,5% працювало в промисловості й 2% вели торгівлю. У 1914 р. в провінції було 300 високопоставлених урядових чиновників – поляків, а українців – лише 25.

*Галичина.* Повстання, що навесні 1848 р. охопили більшу частину Європи, визначили собою корінні зміни у майбутньому імперії Габсбургів. Ці повстання, спричинені не лише вимогами політичних і соціально-економічних реформ, але також – і це особливо стосувалося Центральної Європи – прагненням національного суверенітету, завдали нищівного удару консервативній багатонаціональній імперії. Під час цієї "весни народів", коли питання про національну незалежність стало основним політичним питанням, німецькі та італійські піддані Габсбургів піднялися за возз'єднання зі своїми братами поза межами імперії. Одночасно розпочали війну за національну незалежність мадяри, а поляки знову виступили за відновлення втраченої держави. Під впливом цих подій свої національні вимоги стали висувати інші народи імперії. Запанував хаос, і, здавалося, імперія опинилася на грані розвалу.

Перед українцями у 1848 р. стояло два першочергових і тісно переплетених питання. Одне за своєю суттю було соціально-економічним і торкалося традиційної проблеми селянства, зокрема нестерпно тяжких феодальних повинностей. Інше пов'язувалося з новою концепцією національної належності, і в тому числі зі співіснуванням в одній провінції двох народів – поляків та українців, які до недавнього часу завжди вважали себе просто селянами чи шляхтою, греко- чи римокатоликами, а тепер починали визначати себе за окремі етнокультурні спільності, або нації, з різними національними прагненнями [13]. Революція 1848 р. дала невеликому прошаркові західноукраїнського суспільства, що переважно складався з представників духовенства та інтелігенції, поштовх і нагоду до формального самовизначення своєї нації як окремої та до заснування національних установ. Полохливу західноукраїнську еліту всіляко заохочував і підтримував габсбургський губернатор Стадіон, який відкрито сприяв українцям впродовж усього 1848 р., сподіваючися використати їх на противагу агресивнішим полякам. Тим-то поляки згодом довго звинувачуватимуть Габсбургів у "винайденні русинів" (тобто українців), маючи на увазі, що українці, мовляв, – лише побічний продукт австрійських махінацій, а не справжня нація. Однак українці, яких тішила така увага з боку уряду й водночас обурювало невдоволення поляків, уперше вирішили вийти на політичну арену.

19 квітня замовлена Стадіоном група греко-католицьких священників, пов'язаних із собором Св.Юра у Львові, на чолі з єпископом Григорієм Яхимовичем звернулася до імператора з петицією. На відміну від раніше поданої польської петиції, це було неспівмірне й лояльне звернення. У передмові до нього подавався історичний огляд, в

якому підкреслювались особність українців Східної Галичини, давня слава середньовічного Галицького князівства, його наступне поневолення та пригноблення поляками й той факт, що населення належить до великої руської (української) нації, всі 15 млн членів якої, з них 2,5 млн галичан, розмовляють однією мовою.

Петиція містила прохання ввести у школах та адміністративних закладах Східної Галичини українську мову, удоступнити для українців урядові посади й реально зрівняти в правах греко- й римо-католицьке духовенство. Через два тижні, 2 травня 1848 р., у Львові було засновано Головну Руську Раду – першу українську політичну організацію. Очолена єпископом Яхимовичем, вона налічувала 66 членів, майже половину яких становили духовенство й студенти-богослови, а другу половину – світська інтелігенція. В наступні кілька тижнів священники, що виступили основними організаторами Головної Руської Ради, заснували по всій Східній Галичині 50 місцевих і 13 регіональних філій. Іншою нечуваною подією став вихід 15 травня першого українського тижневика "Зоря Галицька". Одночасно були налагоджені контакти з українцями Буковини й Закарпаття.

На західноукраїнських землях революційні події 1848 р. були спресовані у 277 днів. У цей переламний період українці вперше у своїй історії дістали нагоду самовиразитися як нація. Проте цей самовияв мав неоднозначні наслідки. Поза всяким сумнівом, найбільшими досягненнями 1848 р. для українців стали скасування панщини та впровадження конституційного правління. Але ці здобутки не належали виключно українцям, оскільки завдяки тимчасовій слабості габсбургського режиму аналогічних поступок домоглися й інші народи. Найвидатнішим серед суто українських досягнень цього періоду стала діяльність Головної Руської Ради. З огляду на цілковиту відсутність в українців будь-якого досвіду політичної боротьби, успіхи Головної Руської Ради, яка змогла мобілізувати ще вчора пасивних українців на досягнення чітко окресленої мети, були просто вражаючими. Заснувавши установи, що систематично сприяли культурному розвитку, Головна Руська Рада зробила перші кроки до перетворення Галичини на організаційну твердиню українства. "Пробудження почуття своєї народності разом з історичною традицією стало джерелом українського національного відродження" [14, с.196]. Проте в цілому 1848 р., без сумніву, знаменував переломний момент в історії західних українців. Він покінчив з їхньою віковою інертністю, бездіяльністю та ізоляцією й поклав початок довгій запеклій боротьбі за національне та соціальне визволення.

Після придушення повстання 1848 р. Габсбурги зробили спробу ліквідувати революційні реформи й відновити абсолютну владу цісаря. Вони розпустили парламент і скасували конституцію – це стало початком десятиліття задушливого неоабсолютизму. В Галичині, де українське духовенство повернулося до церковних справ, у 1851 р.

добровільно саморозпустилася Головна Руська Рада. Одним із небагатьох починань українців, яке пожвавило життя провінції в сонні 1850-і роки, було спорудження у Львові Руського Народного – культурного осередку, що будувався на внески громади. У 1859 р. відбувся ще один вирішальний перелом в історії габсбургської імперії, коли французи й сардинці завдали їй жорстокої поразки в Італії. Ослаблені зовні Габсбурги були змушені піти й на внутрішні поступки. Внаслідок цього було ліквідовано неоабсолютистський режим і відновлено конституційне правління, цього разу надовго. Зазнавши поразки у війні з Пруссією, Габсбурги надали далекосяжні поступки мадярам – найбільшому народіві імперії. Результатом цього став австро-угорський компроміс 1867 р., за яким у пряму підлеглість угорців перейшли близько половини імперії, включаючи Закарпаття. Габсбурзька імперія тепер стала Австро-Угорською імперією. Успіх угорців спонукав поляків домагатися повного контролю над Галичиною. Формально відмовившись задовольнити ці вимоги, Відень, проте, погодився на неофіційний політичний компроміс. За підтримку, що поляки надаватимуть Габсбургам, він обіцяв не втручатися в політику поляків у Галичині. Фактично Галичина мала перетворитися на польську "державу в державі" [15, с.34].

Несподіване посилення впливу поляків на галицькі справи зайшло значно далі тих можливостей, які їм гарантувала більшість у сеймі. До 1916 р. лише поляки могли обіймати посаду намісника. Коли в центральному уряді призначався міністр у справах Галичини, то це також завжди був поляк. Швидко звільнявся від німців і полонізувався чиновницький апарат. Шкільна справа майже цілком перебувала в руках поляків, і з 1869 р. польська мова стала офіційною в освіті та адміністрації провінції. На соціально-економічному і культурному рівні поляки були значно сильнішими, ніж українці. Їхні аристократи володіли великими землями, їхня інтелігенція була чисельнішою, освіченішою і різнобічнішою. Її частина в міському населенні швидко зростала, а культурні досягнення ще до 1867 р. вражали. Не дивно, що поляки сподівалися прокласти собі шлях до влади в Галичині.

Дискримінація українців здійснювалася на всіх рівнях. Так, у 1907 р. польські культурні заклади отримали вдесятеро більшу фінансову підтримку, ніж українські. Інвестиції, звичайно, спрямовувалися в західну, польську частину провінції. На кожному кроці українці стикалися не лише з байдужістю, а й з активним опором уряду. Вони були змушені вести гостру вперту боротьбу за кожен установа, кожен посаду, кожне призначення й, по суті, за кожне українське слово.

Українців Російської імперії, що відвідували Галичину в перші роки ХХ ст., незмінно вражав той поступ, який зробили їхні західні співвітчизники. В Києві все ще заборонялося публікувати книжки українською мовою, а у Львові існували українські наукові товариства, школи, масові організації та кооперативи, газети, політичні партії,

парламентські представництва. В Російській Україні національна інтелігенція все ще гуртувалась у невеликі, зосереджені в містах, громади, реалізуючи свої часто туманні проекти, а в Галичині та на Буковині вона, спираючися на велику частину недавніх вихідців із селянського середовища, працювала в тісному контакті з селянством у товариствах "Просвіта", кооперативах, політичних партіях. У діяльності західних українців чи не найбільший оптимізм вселяло те, що вони довели: сподівання щодо піднесення українського національного руху були не ілюзією ідеалістично настроєних інтелігентів, а чимось цілком здійсненним.

У жовтні 1918 р. розвалилась австро-угорська держава (монархія) і владу в Галичині взяла в свої руки Українська Національна Рада, яка 1-го листопада 1918 р. проголосила Західноукраїнську Народну Республіку. В зв'язку з проголошенням акту державності на західноукраїнських землях, почалася польсько-українська війна, яка закінчилася відходом української галицької армії за Збруч [16, с.76]. Західноукраїнські землі — Галичина, Волинь, Полісся і Підляшшя захопила Польща.

*Буковина та Закарпаття.* 1848 рік позначений зростанням активності й в інших західноукраїнських землях, хоча в значно менших масштабах, ніж у Галичині. В невеликій Буковині відбулося лише кілька більш-менш значних подій: проти румунських панів вибухнуло кілька селянських повстань під проводом відважного Лук'яна Кобилиці; до парламенту було обрано п'ять українських делегатів; в 1849 р. цей край відокремлено від Галичини й перетворено на окрему провінцію Корони [17, с.13]. У зайнятому мадярами Закарпатті спостерігалось незначне пожвавлення активності, головним чином пов'язане з діяльністю талановитого й енергійного Адольфа Добрянського [18, с.34–40]. Коли мадяри повстали проти Габсбургів, вони, як і поляки в Галичині, сподівалися дістати підтримку немадярського населення, яке вони роками гнобили. Проте Добрянський, будучи чимось на зразок Головної Руської Ради в одній особі, переконав своїх земляків відкинути улещування мадярів і присягнути на вірність Відню. Переконаний у тому, що слов'янський люд Закарпаття належить до єдиної з українцями Галичини етнічної родини, Добрянський також домагався, щоб Головна Руська Рада у Львові проголосила приєднання Закарпаття до Галичини. Ці погляди не перешкоджали Добрянському й невеликому колу його прибічників плекати проросійські симпатії, які посилювалися присутністю російських військ, що йшли через Закарпаття на придушення ненависних мадярів. Русофільські тенденції й надалі підігріватимуть суперечки про національну належність населення цієї найбільш ізольованої з усіх українських земель.

На Буковині та в Закарпатті проживало 20% західних українців, решта 80% проживало в Галичині. До певної міри їхнє життя було схожим. Серед українців Буковини та Закарпаття переважали селяни, а

маєтну еліту становили – румуни на Буковині та мадяри у Закарпатті. Небагато українців мешкало у напівсонних містечках, де переважали німці та євреї, промисловості там практично не існувало. Аналогічно Галичині, Буковина і Закарпаття являли собою внутрішні колонії австрійського центру. Проте в іншому ситуація помітно відрізнялася. На Буковині, яку в 1861 р. відділили від Галичини, створивши окрему провінцію, близько 300 тис. українців (або 40% загальної кількості населення) проживало в її північній частині. Решту населення становили румуни (34%), євреї (13%), німці (8%) та інші меншості. Серед усіх західноукраїнських селян буковинці були найзаможнішими, в основному завдяки тому, що великі румунські землевласники не мали такого величезного впливу у Відні, як поляки та мадяри. Оскільки політика уряду зводилася до використання українців як протизваги румунам, то перші й справді мали певні політичні важелі. На кінець XIX ст. наслідками цього впливу була добре організована система освіти, можливість навчання у Чернівецькому університеті та відносно сприятливі політичні вигоди. Однак існували і перешкоди на шляху національного і політичного розвитку. Буковинці, як і румуни, були православними, а церковна ієрархія була в основному румунською. Тому, на відміну від Галичини, церква не грала та й не могла відігравати помітної ролі в розвитку почуття національної ідентичності на Буковині, і процес національного будівництва в краї значно сповільнився.

Коли у 1870-х та 80-х роках цей процес почався, великий вплив на нього справили сусідство з Галичиною й приплив сюди галицької інтелігенції. В 1869 р. для сприяння рідній культурі в Чернівцях було засноване товариство "Руська бесіда". Через рік виникла Руська Рада – політична група, що мала представляти українців на виборах. Спочатку в цих організаціях переважали русофіли, але вони ніколи не мали великої сили на Буковині. До 1880-х років провід над буковинськими українцями перейшов до таких українофілів, як галичанин Степан Смаль-Стоцький (професор української мови і літератури в Чернівецькому університеті) та Микола Василько (багатий місцевий землевласник). Незабаром у краї з'явилися місцеві відділення галицьких націонал-демократів, радикалів та соціал-демократів. До 1914 р. "Руська бесіда", що орієнтувалася на "Просвіту", залучила до свого складу близько 13 тис. чоловік.

У Закарпатті, на відміну від Буковини, мадяри цілком підпорядкували собі край, особливо після 1867 р. Їхні аристократи свавільно експлуатували селянство, а угорські націоналісти всіляко душили місцевий патріотизм. Таким чином, близько 400 тис. закарпатців, які становили майже 70 % всього населення краю, були найбезправнішими з усіх західних українців [19, с.35–45].

Національний розвиток закарпатців також зазнав серйозних невдач. Зразу ж після 1848 р. під проводом Адольфа Добрянського та Олександра Духновича вони добилися ряду впливових посад в адміністрації та відкриття шкіл із рідною мовою навчання. Але зростання



русифікаторських настроїв, спричинене приходом до Угорщини в 1848 р. російських військ для придушення гнобителів-мадярів, оволоділо чисельно невеликою інтелігенцією й греко-католицьким духовенством, створивши культурний розрив між ними і селянством. Після 1867 р. під впливом посиленої мадяризації значна частина освічених людей, не маючи широкої опори на народ, піддалася тискові й асимілювалася, ставши так званими "мадяронами". Греко-католицька церква, що мала єпископства у Пряшеві та Мукачевому, не лише не зупинила цей процес, а й прискорила його. Оскільки Закарпаття відділяв від Галичини австро-угорський кордон, що пильно охоронявся, а контакти між ними були традиційно слабкими, тут, на відміну від Буковини, не могли розвинути українськомовні течії. Відтак, в останні десятиріччя XIX ст. в краї зникнув один слов'янський часопис за одним, число шкіл з викладанням на місцевій мові з 479 у 1874 р. зійшло на нуль в 1907 р., а Товариство Св.Василія, що дбало про розвиток культури, ледве вижило. Й лише жменька молодих народолюбів, таких, як Юрій Жаткович та Августин Волошин, намагалася чинити опір мадяризації.

### Література

1. **Аркас М.** Історія України-Русі. – Одеса, 1994. – 345 с.
2. **Отмена** крепостного права на Украине: Сб. документов и материалов / Ред.колл. Барабой А.З. и др. – К., 1961. – 112 с.
3. **Дубровський В.** Селянські рухи на Україні після 1861 р. – Харків, 1928. – 68 с.
4. **Лещенко М.** Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – М., 1959. – 134 с.
5. **Кондратюк К.К.** Історія України: від другої половини XIX століття до 1917 року. – Тернопіль, 1994. – 228 с.
6. **Стебницький П.** Поміж двох революцій: Нариси політичного життя в рр. 1907–1918. – К.: Н, 1918. – 144 с.
7. **Грушевський М.** Новий період історії України. За роки від 1914 до 1919. – К.: Наукова думка, 1992. – 124 с.
8. **Полонська-Василенко Н.** Історія України. Т.2. – К.: Наукова думка, 1992. – 260 с.
9. **Теплицький В.П.** Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-і роки XIX ст.) – К., 1959. – 176 с.
10. **Величковський М.** Сільське господарство України і економічна політика Росії. – Нью-Йорк, 1957. – 145 с.
11. **Нестеренко О.** Розвиток промисловості на Україні. Ч.1. – К.: Політвидав Укаїни, 1959. – 456 с.
12. **Злупко С.М.** Економіка Галичини в другій половині XIX – на поч. XX ст. – Текст лекцій. – Львів, 1992. – 142 с.
13. **Левицький К.** Історія політичної думки галицьких українців (1848–1914). – Львів, 1926. – 89 с.
14. **Дорошенко Д.І.** Нарис історії України. – Львів, 1991. – 496 с.
15. **Кугутяк М.** Галичина: Сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – 224 с.
16. **Ярославин С.** Визвольна боротьба на Західно-Українських землях у 1918–1923 роках. Філадельфія, 1956. – 85 с.
17. **Кордуба М.** Ілюстрована історія Буковини. – Чернівці, 1901. – 77 с.
18. **Пачовський В.** Історія Закарпаття. – Мюнхен, 1946. – 249 с.
19. **Буковина**, її минуле і

сучасне / Ред. Д.Квітковський, та ін. – Париж; Філадельфія; Детройт, 1956. – 146 с. 20. <http://www.nbu.gov.ua/db/opac.html> (Історія. Історичні науки)

In the article the question is about development of socio-economic and political arrangement of Ukrainian territories in the second half of XIX – at the beginning of XX centuries. This process is characterized from point of geographical regional features. The special attention is spared to the social features of development of Ukrainian nation.

УДК 339.56 (477:53)

**Н.С.Остряніна**

### **ПЕРСПЕКТИВИ СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖ УКРАЇНОЮ ТА КРАЇНАМИ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ У НАФТОВІЙ ГАЛУЗІ**

Україна однаково зацікавлена в активізації економічних відносин з країнами всіх регіонів світу, зокрема з членами політико-економічного регіонального об'єднання – Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, до складу якої входять Королівство Саудівська Аравія, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Катар і Бахрейн.

Актуальність дослідження полягає у наступному: на сучасному етапі офіційні контакти найвищого керівництва України та країн Перської затоки засвідчили, що країни Перської затоки вважають Україну впливовою європейською державою, здатною проводити самостійну та незалежну зовнішню політику, а також важливим економічним партнером у регіоні Центральної та Східної Європи. Окрім того, на сьогоднішній день проблеми енергетичного забезпечення набувають особливого значення, і тому розробка проектів нових транспортних коридорів для надходження в Україну і до країн ЄС нафти та газу з Середньої Азії та Близького Сходу є досить актуальною. Це надає можливість використати нафтопровід Одеса-Броди та нафтотермінал "Південний" в якості одного з основних елементів енергетичного транспортного коридору Європа – Азія [1, с.1].

Для України, завдяки її вигідному географічному положенню та історичним каналам поставки енергоносіїв з Азії до Європи, такий споживач є необхідним для підтримання та розвитку транзитних можливостей. В переважній більшості офіційних документів Європейського Союзу відзначається велика роль України, як транзитної держави.

Диверсифікація сприятиме зниженню залежності України від імпорتنих поставань нафти з однієї держави, підвищить надійність

постачань, створить умови для рівноправної співпраці з Російською Федерацією, що, у свою чергу, дозволить підвищити не лише енергетичну, але й економічну та політичну безпеку України.

На даний час активно вивчаються варіанти надходження нафти та газу з Казахстану, Азербайджану, Туркменістану та Ірану, які вже підтвердили свою зацікавленість у здійсненні відповідних поставок до України та країн Європи. Необхідно також ретельно проаналізувати можливості поставки нафти з інших країн Близького Сходу та Перської затоки [1, с.2].

Нафтопровід Одеса-Броди повинен стати одним із елементів диверсифікації енергетичного забезпечення України та маршруту транспортування нафти з Каспійського регіону в Європу. Першим з них є нафтопровід Баку – Тбілісі – Джейхан. Цей трубопровід пролягає територією країн Південного Кавказу, Азії та Туреччини. На черзі реалізація нафтопроводу Джейхан – Самсун. Це дасть можливість переправляти нафту з Каспійського регіону та Перської затоки танкерами в українські та європейські порти. [1, с.2].

На сьогоднішній день перед європейськими компаніями відкриваються досить ефективні перспективи інвестування в добудову нафтопроводу Одеса – Броди до Плоцька та подальшу розбудову енергетичного транспортного коридору Європа – Азія – Близький Схід. Враховуючи масштабність проекту та важливість поставлених питань у вирішенні проблеми енергетичної безпеки, як України так і країн Євросоюзу, його реалізація буде більш успішною за активної участі державних інституцій всіх зацікавлених країн [1, с.3].

Європейський Союз проводить активну політику диверсифікації джерел енергоресурсів і не зупиняється виключно на їх імпорті зі Сходу, тобто з Росії. В ході Конференції "ЄС – Африка – Близький Схід" європейський комісар із зовнішніх справ та європейської політики сусідства Беніта Ферреро-Вальднер сказала: "Коли ЄС думає про енергетичну безпеку, він звертає свої погляди не тільки на Схід, але й на Південь". Метою Конференції для ЄС було підняти рівень постачання енергоресурсів з Близького Сходу і Африки до європейських країн за рахунок поглиблення співробітництва в енергетичній сфері з країнами цих регіонів на противагу енергетичній залежності від Росії [2, с.2].

За умов, коли більшість арабських родовищ, які Україна має намір освоїти, розташована далеко від наших кордонів, що робить прямі поставки нафти в країну нерентабельними, альтернативою є схема заміщення. Нафту і газ продаватимуть "на місці", а натомість покупці мають поставляти в Україну таку ж кількість ресурсів на українських кордонах. Усі проекти транспортування нафти та газу в Україну і транзитом в Європу потребують значних капіталовкладень і не можуть бути реалізовані без серйозних інвестицій з боку європейських держав і потужних зарубіжних нафтогазових компаній, які також зацікавлені у диверсифікації постачання вуглеводнів. В цьому контексті Україні

потрібно значно активізувати своє співробітництво з ЄС у рамках програми INOGATE, основною метою якої є сприяння регіональній інтеграції систем нафто- і газопроводів та транспортуванню вуглеводнів у напрямку європейських ринків.

Енергетична стратегія України до 2030 р. передбачає диверсифікацію джерел нафтопостачання, зокрема передбачається збільшення щорічної завантаженості системи існуючих нафтопроводів до 2010 р. – до 65 млн. тонн, до 2015 р. – 70 млн. тонн та збереження такого обсягу транспортування нафти у подальші роки. Крім цього, збільшення обсягів транспортування нафти планується здійснити за рахунок, зокрема, поетапної реалізації проекту Євро-Азійського нафтотранспортного коридору для забезпечення транспортування нафти з країн каспійського регіону (Казахстан, Азербайджан), та країн Перської затоки (Іран, Ірак та інші) до 2010 р. – до 10 млн. тонн, до 2015 р. – 20 млн. тонн. Тобто маються на увазі саме країни регіону Перської затоки окрім Іраку та Ірану [3, с.7].

У аналітичній записці для Секретаріату Президента України, підготовленої завідувачем відділу Одеської філії НІСД зазначається, що вітчизняні підприємства нафтогазового комплексу беруть участь у міжнародних тендерах, здійснюють виробничу діяльність за кордоном. Україна має певний досвід виходу на ринки ОАЕ, Саудівської Аравії, Іраку, Сирії, Єгипту, Алжиру, Лівії. До найбільш перспективних слід віднести країни Перської затоки, а також Лівію та Єгипет. Закріплення України на нафтових ринках Арабського Сходу передбачає комплекс заходів довгострокового характеру щодо активізації підтримки державою вітчизняних нафтовидобувних компаній і проведення політичного діалогу з арабськими державами на найвищому рівні.

Доставка видобутої на Арабському Сході нафти до України є найскладнішим питанням, але можливим за умови вжиття заходів, спрямованих на завантаження власної мережі терміналів у портах Чорноморського узбережжя, їх ефективне використання та відновлення танкерного флоту. Більшість арабських родовищ, які Україна могла б освоїти, розташовані далеко від її кордонів, що робить прямі поставки нафти та газу в країну не завжди доцільними. Тому альтернативою прямим поставкам може стати схема заміщення (SWAP).

Економічно рентабельним є продаж видобутої на Арабському Сході вітчизняними компаніями сировини на світових ринках і закупівля енергоносіїв в сусідніх країнах без витрат на транспортування. Це може стати допоміжним чинником диверсифікації джерел надходження нафти [4, с.1].

Окрім того, Аналітична записка поділяє арабські країни, з точки зору можливого співробітництва з ними у енергетичній галузі, на три групи і відносить країни Аравійського півострова до країн з найменшим ризиком.

Аналіз таких документів, як Енергетична стратегія України на період до 2030 р. (затверджена розпорядженням КМУ 15.03.2006 р.), Програма диверсифікації джерел постачання нафти в Україну на період до 2015 р. (затверджена постановами Кабміну і ВРУ 8.11.2006 р.), План заходів на 2006–2010 рр. щодо реалізації Енергетичної стратегії України на період до 2030 р. (затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України 27.07.2006 р.) та інших, дозволяє зробити висновок, що в них проглядається розуміння важливості роботи в арабських країнах, але назвати це стратегією поки що не можна. Згаданий План заходів на 2006–2010 рр. щодо реалізації Енергетичної стратегії України нічого конкретного, крім загальних завдань з розробки програм підтримки участі українських нафтовиків у зарубіжних проектах, не містить.

Постачання нафти з ОАЕ до України видається принципово можливим, але водночас економічно менш вигідним, ніж постачання з Саудівської Аравії, Іраку та Північної Африки. Це зумовлюється вищою якістю еміратської нафти і, відповідно, її вищою ціною, а також більшою географічною віддаленістю ОАЕ від України, порівняно з вищезгаданими країнами. На першому етапі більша частина видобутої нафти скоріш за все буде продана її традиційним покупцям. У той же час доцільно переробляти цю нафту на місці, відправляючи до України готові високоякісні нафтопродукти. У подальшому, після врегулювання політичної ситуації в Іраку та іракському Курдистані, може бути реалізований варіант доставки нафти через Ірак і Туреччину до нафтоterminalів Одеси або транспортування морським шляхом до турецького Джейхану із заміщенням її на Півночі Туреччини [4, с.5–6].

Протягом 2005–2007 рр. зв'язки українських енергетичних компаній з арабськими значно активізувалися. Створено спільне українсько-еміратське підприємство "Naftogaz Middle East" з компанією "Al Jazirah Enterprise for Projects Development & Trading". Перший спільний проект передбачає здійснення масштабної економічної програми освоєння родовища в еміраті Аль-Фуджейра, реконструкцію нафтопереробного заводу і будівництво нафтопроводу. У січні 2005 р. "Naftogaz Middle East" отримала ліцензію на розвідку та видобуток енергоносіїв на території Аль-Фуджейри. Перспективні запаси родовища оцінюються в 1,7 млрд. т. нафти, які містяться на двох відведених для СП морських ліцензійних блоках, а також 87,4 млн. т. конденсату і 190 млрд. куб.м. природного газу, які виявлені арабськими геологами в надрах чотирьох сухопутних блоків.

"Naftogaz Middle East" стало другим великим підприємством вітчизняного капіталу на нафтогазовому ринку ОАЕ. Першим в його освоєнні можна вважати зареєстровану в м. Дубаї компанію "Petro Gas", засновану низкою приватних українських інвесторів. Разом із крупною еміратською нафтовидобувною компанією "Dragon Oil", "Petro Gas" займається видобутком нафти і будівництвом берегової нафтової інфраструктури в Туркменістані. Кооперація двох українських компаній

може перетворитися на потужний альянс, який, на думку фахівців, сприятиме просуванню українських інтересів на арабському нафтогазовому ринку [4, с.6].

Є також інші проекти, в яких готується взяти участь Україна. В Саудівській Аравії проводяться переговори "Нафтогазу України" з компанією "Jamjoom Company for Commerce & Industry Ltd." щодо створення спільного українсько-саудівського підприємства. Згадана компанія, головою правління якої є почесний консул України в Саудівській Аравії, виявляє стійку зацікавленість щодо створення такого підприємства. Проте, щоб здійснювати роботи в нафтогазовій сфері на території Саудівської Аравії необхідно, згідно з місцевим законодавством, мати агента-резидента, який представлятиме іноземну компанію у відносинах з діловими і політичними колами Королівства Саудівська Аравія, а також у відносинах з державною компанією-монополістом в нафтогазовій галузі – компанією "Saudi Aramco" [4, с.8].

Таким чином, для реалізації завдань щодо зниження рівня енергетичної залежності, Україні необхідна послідовна та активна державна політика із забезпечення енергетичної безпеки. Необхідно розробити перспективну програму участі України на енергетичних ринках Близького Сходу і визначити заходи державної підтримки вітчизняних компаній в розробках нафтогазових родовищ, в транспортуванні та реалізації енергоносіїв в інтересах України.

The article analyses the perspectives of cooperation between Ukraine and Persian Gulf states in the field of energy as well as the possibilities of oil deliveries from those countries to Ukraine. Was researched the current state of cooperation in the field of energy, including advantages and disadvantages of such cooperation. The article proposes the results of evaluation according to historical development of economic cooperation between Ukraine and Arabic Persian Gulf states.

#### Література:

1. **Пасічник А.,** Кравчук С. Перспективи диверсифікації енергетичного забезпечення України та країн ЄС [Електронний ресурс] / А.Пасічник, С.Кравчук // Академія митної служби України, м. Дніпропетровськ. – 2007. – Режим доступу: [http://www.rusnauka.com/5.\\_NTSB\\_2007/Tecnic/20032.doc.htm](http://www.rusnauka.com/5._NTSB_2007/Tecnic/20032.doc.htm) – вільний.
2. **Мартинюк В.** Україна поступово втрачає енергетичні транзитні можливості [Електронний ресурс] / В.Мартинюк // Громадянське суспільство (Український незалежний центр політичних досліджень). – 2007. – №2. – Режим доступу: <http://www.uscpr.kiev.ua/> – вільний.
3. **Енергетична стратегія України до 2030 року** [Електронний ресурс]: Підготовлено Міністерством палива та енергетики від 23 березня 2006 р. Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/> – вільний.
4. **Сєров Д.**

Перспективи отримання Україною нафти і газу з Близького Сходу в рамках диверсифікації джерел енергоносіїв [Електронний ресурс] / Д.Серов (Аналітична записка для Секретаріату Президента України від 14 червня 2007 р.). – 2007. – Режим доступу: <http://www.niss.od.ua/publications/> – вільний.

УДК 94(477.61)«12/16»

**И.Ю.Савенкова**

**ИСТОРИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В СТЕПЯХ ПОДОНЦОВЬЯ В  
XIII–XVII ВВ. КАК ОСНОВА ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ  
ПРОСТРАНСТВЕННОГО И ЭТНОКУЛЬТУРНОГО ОБРАЗА  
РЕГИОНА (К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКОМ НАПОЛНЕНИИ  
ПОНЯТИЯ "ДИКОЕ ПОЛЕ")**

Исследование проблем, связанных с формированием пространственного и этнокультурного образа Северного Причерноморья является актуальным, поскольку историческое развитие указанного региона с древнейших времен характеризовалось активным взаимодействием различных народов, государств, цивилизаций. Значительный интерес в этом отношении представляет степное Подонцовье, являвшееся причерноморским вариантом "коридора народов" – еще с эпохи меди-бронзы, в данном регионе возникла и развилась кочевая этносоциальная система. Последнее обстоятельство, наряду с логикой развития кочевых обществ, значительным образом определяло как характер освоения региона, так и особенности жизнедеятельности его обитателей: ни один из кочевых народов не смог закрепиться здесь надолго, что и обусловило перемежающийся характер освоения этих земель.

Следует отметить, что историография указанной темы немногочисленна. Ученых XIX ст., которые заложили первые камни в фундамент краевой историографии как таковой, интересовали, прежде всего, проблемы создания Российского государства и расширения его территории за счет колонизационных процессов [1]. Их последователи – советские и современные исследователи истории края, – не ограничиваясь критическим переосмыслением уже имеющегося материала, сосредоточили основное внимание на крестьянской колонизации юга. Именно поэтому в советский и постсоветский период было введено в научный оборот и проанализировано значительное число архивных документов. Однако различные процессы, происходившие на землях исторического "дикого поля", освещались либо в контексте миграционных потоков, когда вопросы хронологии, особенностей

возникновения тех или иных этнокультурных образований рассматривались походя, либо в рамках конкретно-прикладных исследований, существенным недостатком которых была "местечковость", отсутствие масштабности взгляда на предмет исследования [2]. В некоторых случаях имеет место просто слабая аргументация выкладок тех или иных авторов [3]. Итак, проблема этнокультурного облика юго-восточных степей Северного Причерноморья в качестве единой региональной системы XIII–XVII вв., как и вопрос о смысловом наполнении понятия "дикое поле", не нашла своего должного воплощения в исторических исследованиях и требует детального исследования. Данная статья представляет собой попытку восполнить существующий пробел.

Для понимания причин изменения этнокультурной ситуации в степном Подонцовье, специфики вовлечения региона в систему оседлой цивилизации, что происходило в XVII–XVIII вв., необходимо учесть некоторые особенности формирования этой территории как исторического региона, названного "диким полем" (половецкая степь, Дешти-Кипчак, Кипчак. – И.С.). Этот термин, применяемый современными исследователями для характеристики историко-географического пространства степей юго-восточной Европы в эпоху позднего средневековья (в отношении степного Подонцовья – XIII, XIV вв.), возник еще в XVI в. Советский историк М.Н.Тихомиров поясняет, что "безлюдным "диким полем" тогда называли "...южные окраины русских земель...", подвергавшиеся "...частым разорительным нападениям кочевников" [4, с.32]. Согласно представлениям тех времен, Дикое поле начиналось за линией южных городов Московского государства, образовывавших большую, выгнутую на юго-восток – в сторону степи – дугу, граница которой при подробном рассмотрении имела вид неравномерно ломаной линии и проходила по освоенным верховьям Сулы, Псла, Ворсклы, Северского Донца, Дона, Оскола, Прони и среднего течения Цны [5, с.79].

В основных чертах такой порядок начал складываться в эпоху Великого переселения народов, когда последовательные волны кочевников приводили к изменению этнокультурного облика населения степи, частично вытесняя, а частично ассимилируя уже оседавшие кочевые племена. Однако последствия подобных передвижек еще не были столь губительными, как в XIII в., когда в результате монгольского нашествия историческая ситуация в степи изменилась кардинальным образом. В 1222 г. обманом разрушив союз алан и половцев, монголы "стали нападать на них раз за разом, и отобрали у них вдвое против того, что (сами) им принесли" [6, т.1, с.25]. По словам арабского автора Ибнелъасира, чьи наблюдения за ситуацией в половецкой степи были основаны скорее на рассказах очевидцев и слухах (сам он побывал в Северном Причерноморье лишь в 1230–1231 гг.), накануне битвы на р. Калке (1223 г.) Дешти-Кипчак была – "земля обильная пастбищами



зимою и летом; есть в ней места прохладные летом, со множеством пастбищ, т.е. низменных мест на берегу моря" [6, т.1, с.25–26]. События 1222–1223 гг. не привели к упадку хозяйства половцев [6, т.1, с.28].

Гораздо более тяжелые последствия в этом отношении имели войны 1228–1229 и 1235–1236 гг., результатом которых стал разгром монголами "Донского союза"– половецкой орды, кочевавшей в степном Подонцовье и Нижнем Подонье, а также включение названных земель в состав образовавшейся в начале 40-х гг. XIII ст. Золотой Орды. К тому времени некоторая часть половцев, занимаясь земледелием, уже вела оседлый образ жизни (в пользу чего убедительно свидетельствуют памятники материальной культуры половцев [7, с.108–158]), поэтому монгольский погром был особенно тяжелым. Арабский автор XIV в. Эломари так описал ситуацию в Дешти-Кипчак: "До покорения ее (этой страны) Татарами, она была повсюду возделана, теперь же в ней (только) остатки этой возделанности. ... (Впрочем еще) многое на лицо (т.е. существует) в горах их и в имеющихся городах, не смотря на множество того, что погибло" [6, т.1, с.233–234]. Весьма любопытным представляется наблюдение Эломари относительно того, что татары вскоре после завоевания кипчакской степи породнились с половцами, переняли их язык, письмо, "...и земля одержала верх над природными и расовыми качествами их (татар). И все они стали точно кипчаки, как будто они одного (с ними) рода, оттого, что монголы (и татары) поселились на земле кипчаков, вступали в брак с ними и оставались жить в земле их (кипчаков)" [6, т.1, с.235]. Арабский автор буквально отмечает связь между физическими признаками человека и природно-географическими условиями проживания, указывая при этом, что подобные метаморфозы стали возможны в силу ассимиляции двух народов. Как представляется, в данном случае речь идет о восприятии пространства половецкой степи как контактной зоны, одной из характеристик которой явились борьба, а затем – и взаимодействие народов (половцев и монголов).

Помимо прочего, Эломари описывает границы территории, на которую распространялась власть хана кипчаков в XIII в., ориентируясь, в основном, по рекам. В числе последних названы Дунай, Дон, Днестр, Волга и другие, в то время как Северский Донец в описании не фигурирует. Однако, указание автора на то, что преодоление пути от Дона до Днестра может занять у путешественника 10 дней, позволяет предположить, что поездка с Дона в западном направлении так или иначе должна была проходить территориями в бассейне Донца, поскольку последний являлся правым притоком Дона [6, т.1, с.237].

Свой рассказ о кипчакской степи Эломари снабдил серией детальных отступлений о географических, социально-экономических и культурных особенностях Дешти-Кипчака, отмечая, что "...это государство простирается далеко в длину и ширину, обильно степями и бедно городами. Народу в нем беспредельное множество... Эта страна

(одна) из самых больших земель (обилующая водою и пастбищами, дающая богатый урожай, когда сеется в ней (хлеб), но они (т.е. жители) народ бродящий и кочующий, обладающий скотом; у них нет никакой заботы о посевах и посадках" [6, т.1, с.233].

Схожей чертой работ таких арабских авторов как Ибнелъасир, Эльмуфаддаль, Эломари, Ибнбатута является интерпретация пространства половецкой степи, частично заполнявшей северопричерноморские степи как некоторого пространства с присущими ему природно-географическими условиями, образом жизни, знаковыми системами [6, т.1, с.149, 196]. Очевидно, что арабские авторы описывали степи Северного Причерноморья в связи с возникновением и укреплением на этих выгодных с военно-стратегической и экономической точки зрения территориях такого значительного и сильного политического образования как Золотая Орда. Представления об этих территориях как локальном пространстве, границы и внутреннее содержание которого к XIV в. были уже известны в арабском мире, ограничиваются лишенным конкретного содержания термином "земля", наводящим на мысль лишь о местности в целом. Основываясь на данных арабских авторов XIII–XIV вв. о политической и социально-экономической ситуации, сложившейся в Северном Причерноморье после монголо-татарского нашествия, не представляется возможным рассматривать означенную территорию в качестве "дикого поля". Подобная специфика описываемой территории отчетливо проявилась лишь в XV в., когда происходил процесс распада Золотой Орды, в ходе которого Дешти-Кипчак отошел к сфере политического влияния Крымского ханства.

Как было сказано выше, в XIII в. Подонцовье вошло в состав Золотой Орды. С распадом последней на отдельные княжества на политической карте Европы возникли новые политические образования, одно из которых – Большая Орда – занимало широкую полосу земель вдоль побережий Черного и Азовского морей (с 1433 г.). Противоречия между Большой Ордой и образовавшимся по соседству Крымским ханством привели к опустошению донецких земель, отошедших вскоре под власть Крыма. К этому времени частые военные столкновения, имевшие место в степи и на Среднедонецчине в частности, в конечном итоге привели к разрушению существовавшей здесь системы укреплений и поселений. Вследствие названных событий граница освоенных и относительно безопасных для проживания и ведения хозяйства земель проходила на довольно значительном расстоянии от исследуемых территорий: в XV–XVI вв. ближайшими украинскими населенными пунктами являлись крепости Белая Церковь, Бар, Каменец, Винница, Черкассы, Канев и Киев, а также московские – "северские"/ "украинные" города Путивль, Рыльск, Орел, Мценск, Новосиль, Данков, Ряжск, Шацк, располагавшиеся совпадающей с географической линией перехода лесостепи в степь дугой. Долгое время среди краеведов преобладала

версия о том, что при монголах жизнь в донецких степях замерла и славянские поселения здесь отсутствовали [8, с.27, 33]. Однако результаты археологических исследований последних лет показывают, что это не совсем так.

Еще в 60–70-е гг. XX ст. в рамках степных восточноевропейских поселений, размещенных на обширном пространстве от Днепра до Волги, была выделена группа, условно названная "русскими поселками", хронологический диапазон которых соотносится с временем существования Золотой Орды [9]. Подобные памятники известны и на Северском Донце, в пределах современных Донецкой и Луганской областей [10, с.43–44; 11, с.75].

В материальной культуре указанных поселений прослеживаются следы влияния традиций Киевской Руси и Золотой Орды: керамический комплекс тяготеет к аналогичным "русским" материалам Нижнего Поднепровья и Нижнего Дона, а степные традиции проявились в домостроительстве, о чем свидетельствует наличие соответствующих отопительных сооружений, характерных для бытового уклада кочевников, и употребление самана в качестве строительного материала. Сказанное дает возможность предположить, что подобные памятники оставлены населением, имеющим неоднородный этнический состав. При этом носители древнерусской традиции по социальному статусу вполне могли быть в зависимом положении, на что указывает ряд признаков, суть которых сводится к пространственно-временному анализу взаиморасположения поселений и процентного соотношения артефактов с многообразным набором различных традиционно-культурных характеристик [11, с.96]. На сегодняшний день вряд ли можно с точностью восстановить характер взаимоотношений между монголо-татарским и славянским населением Подонцовья. Поскольку указанный регион располагался далеко от днепровского пограничья между Русью и Золотой Ордой, он не входил в своего рода буферную зону сопредельных районов, где русская администрация заменялась откупщиками сбора дани или ордынскими баскаками [12, с.37–38]. Исходя из этого представляется возможным предположить, что общественно-экономические отношения на территории подобных этнически неоднородных поселений регулировались морально-правовыми нормами, принятыми в Золотой Орде. Насколько мы можем судить, славяне сохраняли свою культурную традицию, но в то же время вынуждены были почерпнуть элементы строительной культуры кочевников, что могло быть следствием воздействия объективных условий жизни в степи.

Подобные поселения постепенно прекратили свое существование вскоре после распада Золотой Орды на отдельные княжества. На протяжении XV ст. степь в основной ее части, по известиям венецианского дипломата А.Кантарини, посетившего Россию в 1475 г., была владением "ордынских орд", множество которых располагалось главным образом по берегам Волги, верховьях Белого Яра

и Медведицы, на Дону, Днепре, Хопру, Орели, Самаре, Суле, Тихой Сосна и на Донце [13, с.233].

Археологические источники, а также мемуары средневековых путешественников, проезжавших Украину и Московское государство, убедительно свидетельствуют об отсутствии здесь каких-либо типов поселений (за исключением кочевий татар) вплоть до XVII в. Так, Сигизмунд Герберштейн, проезжая здесь в 1517 и 1526 гг. пишет о реке Малый Танаис (Северский Донец) и Великом перевозе через реку в "четырёх днях пути от Азова, у Святых гор...", а "между Казанью и Астраханью на обширных пространствах вдоль Волги и до самого Борисфена тянутся пустынные степи, в которых живут татары, не имеющие никаких поселений, ...и кроме приседящих к Малому Танаису, возделывающих землю и имеющих постоянные поселения" [14, с.137–138, 181]. Подобные заметки оставил и А.Гваньини в своём "Описании Московии" времен правления Ивана IV. Подробно описывая истоки Северского Донца, а также упоминая Святые горы, он замечает, что в этом районе поселений нет: "Есть также другой, малый Танаис, который берет свое начало в Северском княжестве (поэтому он называется Донец Северский) и выше Азова впадает в большой Танаис. Около же устьев этого малого Танаиса, в четырех днях пути от Азова, в горах, которые называются Святыми, говорят, стоят статуи и какие-то древние изображения. ... Но теперь, как говорят те, кто часто бывает в этих местах, не видно никаких следов их..." [15, с.25]. Насколько мы можем судить, описание А.Гваньини Северскодонеччины скорее является калькой с упомянутого труда С.Герберштейна, что несколько умаляет его историческую ценность. Более поздние описания Северскодонеччины содержат информацию лишь о прилегающих к среднему Подонцовью землях. Примером тому может служить книга совершившего длительные путешествия на Северный Кавказ, Поволжье и Подонье (1666 г.) турецкого дипломата Эвлии Челеби написавшего о Диком поле как о безлюдной кыпчакской степи [16, с.28, 33, 35–36, 38, 42, 52]. Путешественник никогда не бывал в Подонцовье, следовательно не знал о существовании здесь на момент поездки Маяцкого городка и донских юртов. При этом, он в полной мере отразил степень освоенности прилегающих территорий.

Подобная ситуация выявляется и при анализе московских источников: столбцы и книги Разрядного приказа (например, "Книга ... а в ней писаны города", о городах, известных Разрядному приказу) не содержат информации о каких-либо поселениях в данном регионе до начала XVII в. [17, с.219–314].

Причиной создавшегося положения являлись не только своеобразные природные условия, затруднявшие освоение края, но и частые военные столкновения, имевшие место в степи, что в конечном итоге привело к окончательному разрушению существовавшей здесь системы укреплений и поселений. При этом кочевники, не без основания

считавшие обширные степные пространства Нижней Волги и Северного Причерноморья своими землями, всячески препятствовали их заселению другими этносами. Однако, через некоторое время ситуация изменилась коренным образом – миграционный поток, шедший в степь из России и поддержанный государством, сумел оттеснить степняков на юг. Первые столкновения имели место как раз на территории донецкого "дикого поля", поскольку несмотря на то, что до XVIII ст. неофициальной границей между Крымом и Россией являлась р.Северский Донец, татарские кочевья часто располагались севернее – на рр. Боровая, Айдар, Деркул, т.е. в непосредственной близости от "украинных" городов Московии [18].

В условиях почти что ежегодных нападений татар, поставивших перед Московией проблему сохранения государственности и грозивших физическим уничтожением значительной части ее населения, на протяжении XVI–XVII ст. основным содержанием внешней политики России на юге являлась оборона и постепенное продвижение границ в направлении Дикого поля [19, с.263–264]. Кроме того, сущность южного вектора политики Московского государства изменялась в соответствии с геополитической ситуацией на Западе, связанной с отражением территориальных притязаний Польши и Литвы, а также борьбой со Швецией за выход в Балтийское море и торговлю через Архангельск. Необходимость разрешения перечисленных проблем не позволяла вести активное наступление на Крым и требовала хорошо организованной обороны южных рубежей [19, с. 29].

Началом предпринятых в данном направлении мер можно справедливо считать систематические наблюдения за степью, позднее реорганизовавшиеся в крепкую линию обороны. С начала XVI в. на границах с Диким полем функционировала береговая служба. Для предупреждения военных действий требовалось внимательное наблюдение за обширными степными пространствами. С этой целью создавались сторожи – немногочисленные конные разъезды, состоявшие преимущественно из "детей боярских", наблюдавших и своевременно оповещавших о движениях на "поле". От 1571 г. сохранились следующие данные о местонахождении сторож и территориях, за которыми они наблюдали. На территории Подонцовья и прилегающих землях расположение сторож было следующим: "А какой голове стояти на Дону в Вежках, выше Медведицы и Хопра, а от тое головы переезжать направо за Дон вверх Айдара... А какой голове стояти на Осколе возле устья Убли, а от тое головы переезжать влево вверх Айдара до переезда... Сторожа Святогорская ..., а беречи им направо вверх по Донцу до усть Оскола верст с десять, а налево вниз по Донцу до усть Тору верст с тридцать. ... Сторожа Бахмутовская усть Чернаго Жеребца ..., а беречи им направо вверх по Донцу до усть Боровой днища." [21, с.6]. Согласно документу, самой южной сторожей на Северскодонеччине являлась Айдарская, которую в 1579 г. оставили поскольку "пришли крепости

великие" [21, с.8]. Итак, к концу XVI ст. московские сторожевые разъезды лишь доходили до северскодонецкого участка Дикого поля, именовавшегося в документах той поры Крымской стороной. Необходимость вести наблюдения за этой территорией назрела в связи с тем, что здесь "... крымские и ногайские люди ходят на государевы украины новою Кальмиусскою дорогою, а Донец лязят ниже Айдара и юга Донецких Раздоров" [21, с.8]. Одна из особенностей сторожевой службы заключалась в том, что далеко выдвинутые в степь наблюдательные пункты располагались на достаточном для сообщения расстоянии друг от друга. Это способствовало своевременному получению необходимых военно-стратегических сведений, а также скорому принятию превентивных мер. Однако в период Смутного времени сторожевая служба перестала действовать. В сочетании с разрушением засечной линии, связывавшей Москву, Нижний Новгород, Серпухов, Тулу и Козельск, а также построенной во времена Ивана IV от Кром до Валуек трехлинейной черты, это обстоятельство лишило Северскодонецчину и смежные земли единственной возможности территориального контроля, сделав "хождения" татар фактически беспрепятственными [21, с.57].

Ситуацию, сложившуюся на "поле" в начале XVII в., отражает Книга Большому чертежу – текстовое описание крупнейшей карты России XVII в. Она является сводом географических, а отчасти и этнографических сведений о южном пограничье Московского государства, а также южноукраинских степей. "Книга" служила практическим руководством при посылке служилых людей для "государевой" службы в указанном регионе. Документ был составлен в Разрядном приказе и состоит из двух частей – вводной и основной, которая представляет собой подробное описание утраченной карты европейской части России и центральной Украины 1627 г. и включает всю имевшуюся на карте топонимику и изобразительный материал. В распоряжении составителей "Книги Большому чертежу" имелся картографический материал, собранный около 1595 ("Старый чертеж") и 1627 гг. ("Новый чертеж"). По причине ветхости "Старый чертеж" в 1627 г. был перенесен на новые листы. В качестве дополнения к нему был составлен "чертеж полю", охвативший территории от г. Ливны до Крыма. На основании этого источника, свидетельствующего об определенной степени осведомленности правящих кругов Московии относительно ситуации в крае, мы можем судить о физико-географических, а также демографических аспектах последней. Так, описание "поля" в "Книге" ведется по трем основным дорогам-шляхам татарских нападений на Московское государство – Муравской, Кальмиусской и Изюмской. При этом составители сделали акцент на том, что в первой четверти XVII ст. кочевники пользовались, в основном, Кальмиусским шляхом. Область пролегания последнего также включала земли Среднедонецчины, где находились временные стоянки татар и множество "перелазов"(переправ)

через Северский Донец и его притоки [22, с.19–21, 34–36]. В силу перечисленных обстоятельств исследуемый регион привлекал значительное внимание правительства Московского государства, однако, предпринимаемые в целях обороны меры ограничивались лишь наблюдением и отправкой в столицу сведений о перемещениях кочевников.

В период с 1620 по 1630 гг. свидетельств о крупных татарских походах на Московию нет, но это никоим образом не означает, что их не было вовсе: наскоки сводных отрядов крымцев, азовских татар, Больших и Малых Ногаев носили характер локальных конфликтов. Плацдармом, где перед нападением сосредотачивались военные силы кочевников, в первой половине XVII в. являлась Среднедонеччина. Так, в 1623 г. валуйский воевода Владимир Ляпунов сообщал в Москву о том, что из Азова отправилось в поход крупное войско предводительствуемое самим агой. Столь высокий титул командующего означал, что речь шла о крупном походе, в результате которого Московское государство могло понести значительный ущерб. Имея конечной целью такие пограничные города как Валуйки и Белгород, татары остановились на берегах р. Тор, где и были разгромлены донскими казаками. Позднее, в 1627 г., небольшие отряды татар были замечены на Деркуле, а белгородская сторожа обнаружила в степи сакму, оставленную войском, приблизительная численность которого составляла 1000 чел. [21, с.192, 195]. В 30-х – первой половине 40-х гг. в степном Подонцове стычки московских военных сил с татарами происходили довольно часто: только в период с 1632 по 1643 гг. произошло 6 набегов. Несмотря на то, что ни один из последних в отдельности не принес сколько-нибудь значительный ущерб, в совокупности они все же вносили некоторый элемент нестабильности, что, в свою очередь, отнюдь не благоприятствовало возникновению стационарных поселений. В источниках нами обнаружены сведения о том, что в 1632 г. по Кальмиусской сакме передвигались крупные татарские силы, в 1634 г. их отряд перешел Донец Боровским перевозом. Ранней весной 1635 г. татарская разведка была замечена под Валуйками, в то время как их основные силы расположились кочевьем на берегу р. Тор. 26 марта кочевники решили продолжить поход, но были разбиты валуйскими служилыми людьми, которые "гнали" их до верховий рр. Боровой и Айдара [23, стб.54, лл.281–283]. В том же году на р. Калитве был обнаружен и разбит кош [24, с.231]. Спустя год 20000 татар переправились через Северский Донец близ устья р. Боровой: часть из них отправилась далее, а часть расположилась кочевьями по рр. Айдар, Деркул и Калитва [25, стб. 64, л. 47, 55–56, 404–405]. В 1641 г. тысячный татарский отряд перешел Донец у устья р. Деркул и отправился "воевать курские и воронежские места", предварительно рассредоточив на "поле" несколько крупных отрядов для более широкого радиуса действия [26]. Подобная ситуация имела место и в 40-е гг. XVI ст. [27].

Таким образом, на протяжении XIII – начала XVIII вв. на изучаемой территории происходили процессы, анализ которых позволяет говорить о формировании здесь контактной зоны, локально ограниченной естественными разделителями – территорией бассейнов рек Бахмут, Тор, Красная, Жеребец и средним течением Северского Донца (северо-запад современной Луганской, северо-восток Донецкой и юго-восток Харьковской областей. – И.С.). Её границы в силу динамичности происходивших этнокультурных и политических процессов не были постоянными – по мере продвижения сюда различных миграционных потоков они нивелировались. Являясь в структурном отношении периферией различных этнокультурных и государственных образований, земли в среднем Подонцовье одновременно представляли собой составляющую часть Дикого поля – особого пространства, сформировавшегося на протяжении XV в. и характеризовавшегося такими специфическими временными и локальными определителями как полиэтничный состав населения и многоуровневая система взаимодействия (XIII–XIV вв.), конфликтность, нестабильность внутренней ситуации, отсутствие какой-либо силы, могущей контролировать эти территории на протяжении длительного времени, полувоенный, полукочевой образ жизни насельников. Обстоятельства формирования "дикого поля" в совокупности с действием политико-административных и этнокультурных факторов и обусловили специфику происходивших здесь процессов и явлений.

#### Литература

1. См., напр.: **Багaley Д.И.** Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 637с.; **Беляев И.О.** О сторожевой и станичной службе на польской окраине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1848; **Городские поселения в Российской империи.** – СПб., 1860. – Т. 1–2; **Городские поселения в Российской империи.** – СПб., 1865. – Т.5. – Ч.1; **Гумилевский) Филарет.** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд. V; **Игнатъев Е.** Россия и окраины // Политическая библиотека "Биржевых ведомостей". – СПб., 1906. – Вып.26. – С.3–45; **Кауфман А.А.** Переселение и колонизация. – СПб., 1905. – 349 с.; **Клаус А.** Наши колонии. Опыты и материалы по истории иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Т. 1. – 503 с. **Любавский М.К.** Обзор истории русской колонизации. – М.: изд-во МГУ, 1996. – 510 с. 2. См., напр.: **Водарский Я.Е.** Население России в конце XVII – начале XVIII века. – М.: Наука, 1977. – 265 с.; **Елфимова А.А.** История заселения Воронежского уезда в XVII веке: Автореф. дисс... канд.ист.наук. – Воронеж, 1974. – 20 с.; **Загоровский В.П.** Земледельческое население в придонских уездах на Белгородской черте в середине XVII в. и возникновение первых сел "за чертой" // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев.: Карта Молдовеняскоэ, 1966. – С.199–207; его же. Белгородская



черта. – В.: изд-во Воронежского университета, 1969. – 304 с.; его же *Общий очерк истории заселения и хозяйственного освоения южных окраин России в эпоху зрелого феодализма // История заселения и хозяйственного освоения Воронежского края в эпоху феодализма.* – В.: изд-во Воронежского университета, 1987. – С.3–22; Кабузан В.М. *Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX века.* – М.: Наука, 1971; его же. *Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века.* – М.: Наука, 1976. – 307 с.; его же. *Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав.* – М.: Наука, 1990. – 256 с. **Лисянский А.С.** *Конец Дикого поля.* – Донецк: Донбасс, 1973. – 127 с.; **Слюсарский А.Г.** *Социально-экономическое развитие Слобожанщины в XVII – XVIII веке.* – Харьков: Харьковское книжное издательство, 1964. – 460 с. 3. См., напр.: **Лаврів П.** *Історія південно-східної України.* – К.: вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.; **Пірко В.О.** *Заселення степової України в XVI – XVIII ст.* – Донецьк, 1998. – 124 с.; **Подов В.И.** *Донбасс. Век XVIII-й.* – Луганск: Світлиця, 1998. – 228 с. 4. **Тихомиров М.Н.** *Российское государство XV–XVII вв.* – М.: Наука, 1973. – 423 с. 5. **Кизилов Ю.А.** *Земли и народы России XII–XV вв.* – М.: Высшая школа, 1984. – 160 с. 6. **Тизенгаузен В.Г.** *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* – СПб, 1884. – Т. 1–2. 7. **Толочко П.П.** *Кочевые народы степей и Киевская Русь.* – К.: Абрис, 1999. – 200 с. 8. **Лисянский А.С.** *Конец Дикого поля.* – Донецк: Донбасс, 1973. – 127 с. 9. См., напр.: **Полубояринова М.Д.** *Русские люди в Золотой Орде.* – М.: Наука, 1978. – 133 с.; **Цыбин М.В.** *Древнерусские поселения второй половины XIII–XIV вв. в среднем течении Дона // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской степи.* – Воронеж, 1989. – С. 156–171; **Козловский А.А.** *Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. // Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* – К., 1985. – С. 62–71. 10. **Ключнев М.Н.** *Исследования крепости-поселения XVII–XVIII веков у с. Нижнетеплое Луганской области // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва.* – К., 1994. – Вип.3. – С. 42–45; **Кравченко Э.Е.** *Памятники оседлого населения XI–XIV вв. в среднем течении Северского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья.* – ИА НАН, ДонГУ, 2000. – Т.1. – С. 75–99. 11. **Кравченко Э.Е.** *Памятники оседлого населения XI–XIV вв. в среднем течении Северского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья.* – ИА НАН, ДонГУ, 2000. – Т.1. – С.75–99. 12. **Егоров В.Л.** *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* – М.: Наука, 1985. – 246 с. 13. **Барбаро и Кантарини** *о России.* – Л.: Наука, 1971. – 275 с. 14. **Герберштейн С.** *Записки о Московии.* – М.: изд-во МГУ, 1988. – 430 с. 15. **Гваньини А.** *Описание Московии.* – М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шигалина, 2001. – 172 с. 16. **Челеби Э.** *Книга путешествия.* – М.: Наука, 1979. – Вып.2. – 287 с. 17. **Дополнения** к Актам историческим. – СПб., 1875. – Т.9. – 353 с. 18. См., напр.: **Российский** государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 210 Белгородский стол, стб.54, лл.281–283; стб.64,

лл.47, 55–56, 404–405; стб.118, лл.282–284; Московский стол, стб.961, лл.19–23, 122–123, 243 об. 19. **Россия**, Польша и Северное Причерноморье в XV–XVIII вв. – М.: Наука, 1979. – 392 с. 20. **Россия** и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / Под ред. Нежинского Л.Н., Игнатъева А.В. – М.: Международные отношения, 1999. – 557 с. 21. **Акты** Московского государства. – СПб, 1890. – Т.1. – 770 с. 22. **Книга** Большому чертежу. – СПб, 1838. 23. **РГАДА**, ф.210, Белгородский стол, стб.54. 24. **Новосельский А.А.** Борьба Московского государства с татарами в XVII веке. – М.-Л.: АН СССР, 1948. – 447 с. 25. **РГАДА**, ф.210, Белгородский стол, стб.64. 26. **РГАДА**, ф. 210, Белгородский стол, стб. 118, лл.282–284; Московский стол, стб. 168, лл. 5–6, 61–78. 27. **РГАДА**, ф. 210, Московский стол, стб.961, лл.19–23, 122–123, 243 об.

The article fully investigates the movements of formation of spatial, ethnic and cultural image of territories in the middle current of the Severskii Donets river over the period XII–XVII cr. (mainly known as Dikoe pole). The question about historical sense of idea of Dikoe pole has examined in this thesis. It was considered to be that beginning of the Dikoe pole is possible from the XII cr., but author comes to the conclusion that it would hold for early XVI cr.

УДК 94 (477) «1946/1947»

**І.Є.Татарінов**

### **УКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЦТВО ПІД ЧАС ПОВОЄНОГО ГОЛОДУ 1946–1947 РР.**

Сучасна українська історіографія приділяє достатньо уваги дослідженню голодоморів на теренах України. Але ґрунтового дослідження, яке висвітлювало б повоєнний голод серед українського робітництва поки що не існує. Радянські історики цієї актуальної тематики взагалі не торкалися, а сам факт повоєнного голоду влада довгий час заперечувала, приховуючи його під фразою "продовольчі труднощі". Будь-які документи, стосовно голоду 1946–1947 рр. були засекречені, тому не могли бути відомі пересічному вітчизняному досліднику. І зараз, український дослідник стикається із дефіцитом відповідних архівних матеріалів, з яких поки що не знято гриф "таємно", але останнім часом оприлюднюється чимало матеріалів, які проливають світло на це питання.

Вищезгадані проблеми не змогли стати на перешкоді сучасній українській історичній науці, тому після здобуття незалежності почали з'являтися дослідження деяких українських істориків, які певною мірою висвітлювали голод 1946–1947 рр. Серед них потрібно відмітити праці

таких авторів, як О.Веселова та П.Панченко, колективні публікації І.Маковійчука, Ю.Пилявця та І.Воронова [1–5]. Окремо слід згадати ґрунтовне дослідження колективу Інституту історії України НАН України, які систематизували багато архівних матеріалів, видавши у 1996 р. змістовний збірник [6]. Також слід навести праці російського дослідника В.Зими [7–8]. Але дослідження цих авторів мають загальний характер і проблеми голоду серед українського робітництва вони ґрунтовно не вивчали. Головним завданням цієї роботи є заповнення певної прогалини даної проблематики за допомогою використання маловідомих широкому загалу архівних матеріалів, які є основним джерелом при вивченні цієї трагедії.

У повоєнні роки пріоритетним завданням було якнайшвидше відновлення промислового потенціалу республіки, що лягло важким тягарем на плечі звичайних робітників. Радянською владою робилися великі капіталовкладення у промисловість України, особливо у її важку індустрію. Але покращення рівня життя та праці зuboжілого українського робітника на жаль, у повоєнні роки не було для влади нагальним питанням. Важким випробуванням для українського робітництва став голод 1946–1947 рр., який дуже загострив продовольчу кризу. Важкі погодні умови 1946 р. повинні були стати для влади сигналом для прийняття необхідних рішень, але нічого не було зроблено. Зима 1945–1946 рр. на всій території України видалась малосніжною з відлигами, а весна та літо були надзвичайно посушливими. Влітку 1946 р. з'явилися перші ознаки погіршення ситуації на продовольчому ринку республіки. Південні та особливо східні регіони УРСР охопила сильна засуха. За свідченням метеорологів, останній раз аналогічна посуха спостерігалась за 50 років до того. Перші дощі пішли лише в серпні, але були нетривалими та не рясними, що призвело до послаблення та часткової загибелі посівів. Температура в червні – липні 1946 р. склала 31–36 градусів за Цельсієм, а в серпні – 36–39. Після збирання врожаю було підраховано, що врожайність зернових культур склала в середньому 3,8 ц/га, на відміну від попереднього 1945 р. з його 6,9 ц/га [5, с.14].

Внаслідок важких кліматичних умов та майже повної відсутності сільськогосподарської техніки більшу частину продукції змушені були збирати вручну, що призвело до великих втрат і без того невисокого врожаю. Наприклад, врожайність в Одеській, Харківській та Ворошиловградській областях склала в середньому 2,3–2,9 ц/га, Херсонській – 3,2 ц/га [5, с.15]. Саме в цих областях гостро відчувались перебої із постачанням продуктів харчування і місцеві міські та обласні керівники змушені були організувати додаткові поставки харчів на ринки та магазини, але ці заходи не змогли виправити ситуацію.

Ще у вересні 1946 р. влада розпочала кампанію по економії хліба. 6 вересня було прийнято постанову Політбюро щодо підняття пайкових (державний сектор торгівлі) цін. Цей документ був направлений для обговорення до партійних організацій на місцях під

грифом "не для друку". Були різко підвищені ціни на продовольство, що видавалось за картками. Стрибок цін був таким різючим, що люди стали відмовлятися навіть від обідів в робочих їдальнях. При тому, що карткові норми були і без того мізерними, у людей тепер не вистачало грошей, щоб їх викупити. Одночасно із підвищенням державних цін були знижені також комерційні ціни. Але якщо пайкові ціни було збільшено в середньому у 3 рази, то комерційні знизилися лише на 10–20%. Запроваджені додаткові надбавки до зарплат не змогли компенсувати втрат громадян, адже були недостатніми. Збільшення цін болуче вдарило по працівникам всіх галузей промисловості, в тому числі по робітникам важкої індустрії, адже відносячись до категорій населення із прибутками вище середнього, вони не отримали ніякої компенсації та стали витратити на харчування щомісяця значно більшу частку своїх прибутків, ніж до вищезгаданої постанови.

27 вересня 1946 р. було ухвалено постанову ЦК ВКП(б) "Про економію у витрачанні хліба". Цей документ викликав у населення значно більшу негативну реакцію, ніж попередня постанова щодо підвищення цін. Згідно постанови, з 1.10.1946 р. передбачалось зняття з карткового забезпечення 2,58 млн. українців [9, с.25]. Таким категоріям, як непрацездатні утриманці та студенти було значно урізано норми видачі хліба. Щоб врятуватися від голодної смерті, десятки тисяч міських безробітних масами пішли працювати до ФЗУ та на підприємства. Потік бажаних працювати був таким великим, що на деяких промислових підприємствах адміністрація навіть відмовляла у прийомі на роботу, мотивуючи це нестачею хлібних карток. Ця постанова мала певний позитив у плані того, що значна кількість непрацюючих утриманців змушена була піти на фабрики та заводи, заповнивши таким чином існуючі кадрові прогалини, спричинені великим відтоком трудових кадрів. Але немає ніяких фактів, які б свідчили, що влада цілеспрямовано боролася за покращення продовольчого постачання українського населення і робітництва зокрема, перевіривши ці питання до компетенції керівництва підприємств, надавши їм необхідні повноваження.

Другим аспектом вищезгаданої постанови було значне погіршення якості хлібних виробів, до речі, одних з головних продуктів у тогочасному харчовому раціоні пересічного українця. З 1.11.1946 р. було офіційно встановлено норма добавок до хліба інших зернових культур (вівса, кукурудзи та ячменя) в розмірі до 40%. Цілком очевидно, що всі вищезгадані зміни сказалися на суспільно-політичних настроях населення. Місцеві адміністрації були буквально завалені скаргами від знятого з карткового постачання населення. Робота керівних органів на місцях майже була паралізована, адже посадовці змушені були займатися в основному елементарними питаннями розподілу хлібних карток, здвинувши на другий план інші завдання.

Вищезгадана постанова також передбачала припинення додаткової видачі хліба та круп по всім категоріям карткового

постачання і в результаті, робітникам, які перевиконували виробничий план взагалі не видавали додаткового харчування, яке раніше вони могли стабільно отримувати. Також було дозволено замінити видачу круп за картками на картоплю [10, с.23]. Ці заходи дозволили владі зекономити значну кількість продовольства, але за рахунок власних громадян, значно погіршивши таким чином харчування як передовиків виробництва, так і звичайних робітників.

На підприємствах важкої індустрії внаслідок збільшення контингенту працівників, що отримували хлібні картки, керівництво змушене було значно урізати хлібну норму, адже внаслідок зменшення лімітів на видачу хліба та продуктів, які видавало Міністерство торгівлі СРСР підприємствам, всіх працюючих було неможливо отоварити у повному обсязі. Досить часто відмічались випадки вживання в їжу голодуючим робітництвом м'яса домашніх тварин. Так, наприклад, у спецполітповідомленні МДБ УРСР відмічалось, що на фоні важких матеріально-побутових умов двоє робітників будівельної контори "Ворошиловграджитлобуд" вбили собаку, засмажили м'ясо і харчувались цим декілька днів [11, с.13]. Аналіз показав, що в умовах підвищення цін, скорочення хлібних норм та систематичної затримки зарплати на підприємстві робітники змушені були вдаватися до таких заходів, щоб не померти від голоду.

Продовольчі труднощі було відразу взято на контроль органами МДБ УРСР. Наприклад, в спецповідомленні МДБ УРСР від 17.2.1947 відмічались випадки захворювань на дистрофію у Ворошиловградській, Запорізькій, Харківській та Полтавській областях. Там же відмічалось, що на коксохімічних та металургійних заводах ворошилівські сім'ї низькооплачуваних робітників знаходились у важкому матеріальному становищі, мали місце випадки захворювань на дистрофію. Спецповідомлення зафіксувало також, що на Ворошиловському металургійному заводі внаслідок систематичного недоїдання захворіли на дистрофію сім'ї робітників В.А.Коборева та Ф.У.Соколова. На Кадієвському коксохімічному заводі відмічено, що в сім'ї робітничі І.Н.Бражникової, двоє малолітніх дітей мали зморений вигляд з ознаками опухання від голоду [6, с.182–183].

Такі випадки не були епізодичними. Так, інспектори ЦК ВКП(б) виїжджали на місця з перевіркою промислових підприємств. Наприклад, було перевірено низку підприємств важкої промисловості у Сталінській області. Як зазначалось в одній із доповідних записок, направлених до ЦК ВКП(б), на підприємствах Маріуполя за останній час значно збільшилась кількість робітників, хворих на дистрофію. Згідно із даними медичного обстеження на 1.3.1947 р. на п'яти заводах міста зареєстровано 3789 випадків захворювання на дистрофію. Перевіркою на місцях встановлено, що зростання захворюваності на дистрофію в значній мірі викликано тим, що Міністерство торгівлі СРСР протягом п'яти місяців систематично зменшує ліміти підприємствам на видачу

хліба та продукти [12, с.119]. Голодуючий робітник фізично не міг виконати свій виробничий план, а звідси значно менший рівень оплати праці, що прирікав його на певні продовольчі труднощі. Отже, голод у вищезгаданий період не був диференційованим по галузям економіки і зустрічався також і серед робітників важкої індустрії республіки, які по статистиці мали значно більший рівень оплати праці, ніж решта галузей економіки, але все одно тогочасні прибутки були недостатніми, і в умовах значного подорожчання харчів не могли задовольнити елементарних продовольчих потреб українського робітництва.

Складну продовольчу ситуацію регулярно відстежували місцеві партійні органи, які регулярно збирали інформацію, не приймаючи жодних дій по наданню допомоги. Так, у листі від 2.04.1947 р. Запорізького обкому партії до ЦК КП(б)У з проханням невідкладної продовольчої допомоги робітникам підсобних господарств промислових підприємств області також відмічалось, що в підсобних господарствах промислових підприємств, будівництв та організацій Запорізької області налічується близько 5 тис. робочих та 4 тис. 530 осіб утриманців та дітей, які з вересня 1946 р. не отримували продовольчих карток. Зазначалося, що на державному продовольчому постачанні знаходилося лише 875 робітників та 202 утриманця та дитини, які проживали на території міста. Решта працівників та утриманців потребували негайної продовольчої допомоги. Запорізький обком КП(б)У просив тодішнього секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича (який ніколи не приховував свого ненависного ставлення до України) надати невідкладну матеріальну допомогу вищезгаданим категоріям робітників та включити їх до системи державного продовольчого постачання. В листі просили надати хоча б мінімальну допомогу у вигляді щоденної видачі хліба в розмірі 200 г хліба для 4 тис. 125 осіб робітникам, утриманцям та дітям, і для решти 4 тис. 328 осіб по 100 г [3, с.124–125]. Звісно, що ці декілька тисяч голодуючих робітників та їхніх сімей не отримали на своє прохання нічого.

На сході України робітники також відчували наслідки політики економії продуктів харчування. Багато підприємств недоотримували належне продовольче забезпечення. Так, в листі до Голови уряду УРСР М.Хрушова та до Ворошиловградського обкому КП(б)У керівництво Донбасважбуду м. Рубіжне сигналізувало про гостру нестачу хліба. Так, з 1 по 20.11.1946 колективу будівництва було не додано близько 9 т хліба, 21.11 – 700 кг, або 35% від добової потреби, 22.11–1 т, (40%), 23.11–1,4 т, (60%). Відмічалось, що становище на будівництві дуже важке: мають місце "непорозуміння" та нервозні настрої серед робітників. Керівництво Донбасважбуду просило надати продовольчу допомогу і щоденно видавати робітникам належні 2,4 т хліба [13, с.275]. Взагалі, вереснева постанова про скорочення контингенту, що знаходився на продовольчому постачанні, призвела до масового голоду в Україні, в

тому числі і в промисловості, такі факти не були виключенням і мали місце по всім областям республіки.

Багато корисної інформації щодо життя та побуту пересічних робітників міститься в листах до керівництва країною. Наприклад, заслуговує на увагу лист горлівського шахтаря Карандашова до Г.М.Маленкова, який скаржиться на тяжке продовольче становище, на невидачу пайкового хліба дітям та голодування. Відмічались факти систематичних перебоїв у постачанні пайкового хліба, що проявилось у його відсутності в магазинах та ВРП по 2–3 дні. Шахтар поскаржився Г.М. Маленкову на численні факти спекуляції серед торгівців, а також на зловживання завідуючого комерційними магазинами міста, який зробив величезні запаси хліба, жирів та круп і видавав лише спекулянтам, які перепродавали на базарах в 2–3 рази дорожче, ніж в комерційних. Наприклад, ціна 1 кг крупи в комерційному магазині була 8 крб., а на базарі за ту ж саму ціну спекулянти продавали стакан крупи. У листі Карандашов зазначив, що він та його сім'я голодували, незважаючи на те, що був забійником, тобто відносився до першої (підземної) категорії постачання. Підземна праця була найважчою, серед усіх шахтарських спеціальностей, але все одно на харчування у Карандашова не вистачало прибутків, адже навіть для шахтарської зарплати базарні ціни були недоступними. Шахтар також поскаржився Г.Маленкову на те, що він не отримував пайкового хлібу на своїх неповнолітніх дітей і тому завдав слушного запитання заступнику Голови РМ СРСР як його сім'ї жити далі [14, с.136].

Слід зазначити, що в найбільш постраждалих від голоду східних та центральних областях республіки влада втратила контроль над високими цінами на базарах. Враховуючи те, що сільське господарство цих регіонів було на межі існування, саме нелегальна торгівля дозволяла наповнити ринок сільськогосподарською продукцією, хоча ціни були недосяжними для більшості пересічних громадян. В господарствах майже повністю було забито худобу, яку не було чим годувати, адже колгоспи та радгоспи змушені були віддати державі навіть фуражне зерно та посівний матеріал. В зв'язку з цим, протягом 1947 р., відчуваючи гострий продуктивний дефіцит, ціни на колгоспних ринках коливалися в межах 100 крб. за кг свинини на початку року, до 35 крб. за кг наприкінці, яловичина коштувала на початку – 70 крб. за кг, наприкінці року – 20 крб. за кг. Ціни на молочну продукцію зазнали чи не найбільших коливань. Так, масло вершкове коштувало від 250 крб. на початку 1947 р., до 55 крб., наприкінці, за літр молока просили від 12 до 3 крб. за літр відповідно. 1948 р. ціни на цю продукцію стабілізувались та коливались в межах 50–70 крб. за кг вершкового масла, та 2–3 крб. за літр молока.

Навіть картопля – головний овоч у харчовому раціоні пересічного українського робітника, зазнала значних цінових коливань. Специфіка вирощування цього овочу передбачає помірну вологість

грунту, але протягом 1946 р. не було достатніх опадів для нормального розвитку цієї сільськогосподарської культури. Як наслідок, було зібрано незначний врожай, на що моментально відреагували ціни на базарах. На колгоспних ринках протягом 1947 р. торгівці просили від 30 крб. за кг на початку року, до звичних 4 крб. наприкінці [15, с.10–12]. Але торгівля на цих ринках не була масовою по вищезгаданим причинам, тому не могла навіть прогодувати голодне населення міст України, до того ж численні зловживання посадовців призводили до того, що торгівля на колгоспних ринках подекуди відбувалася лише на папері, а самі продукти відпускалися через "чорний хід" потрібним особам.

Також можна навести лист жительки Павлограда Дніпропетровської області М.Осипчук до Й.Сталіна про смертність людей від голоду та непосильної праці. Зокрема, наводились факти голодування серед робітництва через значну затримку у виплаті зарплати, яка сягнула 2–3 місяці, та випадки спекуляції серед дружин місцевих високопосадовців, що незаконно отримували у комерційних магазинах хліб та перепродавали його на місцевих базарах по 150 крб. за буханку. В своєму листі громадянка Осипчук просила Й.Сталіна не перевіряти правдивість наведених фактів у місцевих чиновників, адже вони, на її думку, будуть намагатися приховати факти голоду [3, с.120].

Найбільших руйнацій голод завдав психіці людей. Підсвідомість пересічного громадянина вимагала своєрідного захисту від можливого голоду, що проявлялось у намаганні людей зробити так звані запаси на чорний день навіть десятки років по тому. Але найстрашнішими проявами голоду були випадки канібалізму, що траплялися як серед українського селянства, так і серед робітництва. Численні факти людодівства або труподівства були зафіксовані на Ізмаїльщині, Одещині, Київщині, Запоріжжі, Полтавщині, Харківщині, Дніпропетровщині, Херсонщині, Миколаївщині, Донеччині і Буковині, тобто в 11 із 18 охоплених голодом областей України.

Жахливим був випадок у м. Красний Лиман Сталінської області, про який повідомлялося у секретній доповідній записці УМВС по Сталінській області до МВС УРСР. Так, було встановлено, що 10.02.1947 р. місцевий робочий А. на фоні гострої нестачі продовольства, спричиненої невідачею в попередньому місяці хлібних карток та ненаданням продовольчої допомоги по місцю роботи, куди він неодноразово звертався, здійснив вбивство власної дружини. Слідством було встановлено, що робочий А. протягом декількох днів після здійснення злочину вживав у їжу м'ясо вбитої дружини. Обстеження умов проживання вбитої виявило, що сім'я жила дуже бідно і не мала ні продуктів, ні меблів, ні будь-яких речей [3, с.120–121].

В період з кінця 1946 р. по весну 1947 р. голод спричинив спалах кримінальних злочинів серед населення. Інстинкт виживання штовхав людей на порушення закону. Серед загальної кількості засуджених по всім видам злочинів в 1946–1947 рр. близько 50%



складали жінки із малолітніми дітьми. Більшість злочинів серед жінок були прямим наслідком голоду, як і зростання дитячої та підліткової злочинності. Існуючим тогочасним карним кодексом практикувалося досить тяжке покарання за крадіжки. Наприклад, термін від 5 до 8 років ув'язнення можна було отримати не за кількість вкраденого, а за сам факт розкрадання тих же продуктів з колгоспного поля або декількох кілограмів харчів із робітничої їдальні. Так звана кримінальна злочинність мала яскраво виражене соціально-класове забарвлення. По всіх видах правопорушень домінували найнизькооплачувані групи трудящих – робітники та колгоспники. Таким чином, величезна хвиля злочинів була спровокована голодом 1946–1947 рр. Уряд, будучи не в силах змінити таку ситуацію, знову застосував репресії щодо голодних людей, які вчиняли дрібні крадіжки. Тисячі інвалідів та сиріт було відправлено до ГУЛагу, що став для більшості з них "рятівним місцем" від голоду, де можна було гарантовано отримати мізерну пайку хлібу.

Серед всіх республік СРСР Україна завжди найбільше страждала від постійно виникаючих продовольчих криз. Особливо сильним голод був на сході та півдні республіки. В таких найбільш постраждалих областях, як Сталінська, Ворошиловградська, Запорізька, Одеська, Харківська вже зимою 1946/47 рр. з'явилися великі труднощі із отоварюванням карток, значно збільшився контингент осіб, які не отримували карток, що врешті призвело до смертельних випадків від голоду. Слід відмітити, що голод змусив владу облаштувати по всій Україні спеціальні пункти харчування, де щоденно отримували їжу близько 226 тис. осіб, але цих заходів було недостатньо, адже всього по Україні на літо 1947 р. за неповними даними було зареєстровано близько 1 млн. хворих на дистрофію.

Загальна кількість жертв досі не підрахована та навряд чи настане такий момент, коли вчені зможуть назвати остаточну кількість померлих від голоду. Сам факт голоду старанно приховувався владою і по офіційним документам проходив, як "інформація стосовно продовольчих ускладнень". Репресивні методи влади у вигляді погрози застосувати ст. 62 Кримінального кодексу УРСР за якою навіть розмови про голод могли кваліфікуватися, як антирадянська пропаганда та замах на державний лад, надійно оберігали цю трагедію. Сьогодні, на основі розсекречених архівних матеріалів встановлено, що по 16 східним областям, а також в Одеській та Ізмаїльській від голоду загинуло близько 810 тис. осіб: 1946 р. – 282 тис. померлих, 1947 р. – 528 тис., і ці дані зростають щодня [11, с.24].

За існування командно-адміністративної тоталітарної системи влада досить неохоче ставилась до фіксації смерті від голоду. Медична статистика була не досконалою та, як правило, сфальсифікованою. Тому нерідко в якості причини смерті вказували не дистрофію, а зовсім інший діагноз, наприклад серцево-судинну недостатність, або інші хвороби, до того ж не всі загиблі мали документи, які посвідчували особу. Не велося

будь-якої статистики стосовно голодування окремих категорій населення, зокрема робітників. Є всі підстави вважати, що загальна кількість смертей від голоду 1946–1947 рр. є значно вищою за офіційну. Причини голоду в сучасній українській та закордонній історіографії досить широко освітлювалися та аналізувалися. Досить аргументованим виглядає думка відомого російського дослідника голоду 1946–1947 рр. В.Ф.Зими, який стверджував, що скорочення валового збору збіжжя було в межах дозволеного та не давало ніяких підстав владі для проведення додаткових надзвичайних хлібозаготівель. Намагаючись не допустити скорочення державного резерву хліба, уряд вдався до перевіреного ще у 20-ті роки методу – було організовано додаткові заготівлі, коли господарства отримали до вже виконаного плану так звану надбавку, що в комплексі з такими причинами, як обмеження матеріальних ресурсів господарств, несприятливі погодні умови, низька агрокультура сільськогосподарського виробництва та командно-адміністративна система примусу призвели до голоду [7, с.20].

До цих причин можна додати також значне скорочення категорій населення, які гарантовано отримували певний мінімум продовольства; зменшення обсягів внутрішнього продажу хліба; систематичне скорочення продовольчих лімітів підприємствам на видачу хліба та продуктів; великий експорт зернових; зниження якості хлібобулочних виробів та небажання влади відкрити державний продовольчий резерв. Стосовно робітників промисловості, на яких було покладено першочергове завдання по нарощуванню промислового виробництва, не було розроблено жодної постанови, яка б покращила їхнє продовольче постачання. Вони так само як і решта населення відчували на собі голод. Нездатність або небажання влади вирішити продовольчу проблему призвела до того, що голод торкнувся всіх категорій населення. Всі ці наведені фактори підготували голодну зиму 1946–1947 рр. Важко підрахувати точну кількість голодуючого українського робітництва, безсумнівно, що цей показник був суттєвим, але відомо, що в цілому по Україні голодувало понад 1,5 млн. громадян та понад 800 тис. українців померли. Таким чином, бездіяльність влади свідчить лише про одне – як і під час попередніх голодоморів, не було зроблено жодного кроку на зустріч зубожілому українському робітництву. Голод мав штучний характер, адже факти свідчать, що вирощеного зерна, враховуючи наявні у країні запаси, було досить, аби не допустити голоду. Режим цього не зробив. Отже саме він і був безпосереднім винуватцем повоєнного голоду в Україні.

#### Література

1. **Веселова О.** Голод в Україні 1946–1947 років // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 9–10 верес. 1993 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 230 с.
2. **Веселова О., Панченко П.** Ще одна трагічна сторінка

історії України. Голод 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1995. – №6. – С.55–67. 3. **Веселова О., Панченко П.** Ще одна трагічна сторінка історії України. Голод 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1996. – №1 – 2. – С.116–127. 4. **Воронов І. Пилявець Ю.** Голод 1946–1947 рр. – К.: Т-во "Знання" УРСР, 1991. – 48 с. 5. **Маковійчук І., Пилявець Ю.** Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 1990 – №8. – С.27–34. 6. Голод в Україні 1946–1947 рр.: Документи і матеріали / О.М.Веселова (упоряд.); В.А.Смолій (ред.) та ін.; НАН України, Інститут історії України. – Київ–Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 1996. – 375 с. 7. **Зима В.** Голод в СРСР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. – Москва, Изд-во МГУ, 1996. – 225 с. 8. **Зима В.** Послевоенное общество. Голод и преступность (1946–1947 гг.) // Отечественная история. – 1995. – №3. – С.45–56. 9. **Ковпак Л.** Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ століття. (1945–2000). – К.: НАН України, Інститут історії України, 2003. – 250 с. 10. ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.949, арк.23. 11. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.4872, арк.13. 12. **Российский** государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф.17, оп.122, д.220, с.119. 13. ЦДАГО України, ф.1, оп.30, спр.474, арк.275. 14. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.3591, арк.136. 15. **Державний** архів Луганської області, ф.2519, оп.21, спр.4, арк.10–12.

The article is devoted not enough to the studied historian theme of everyday life of the Ukrainian working class during post-war hunger 1946 – 1947. On the basis of bringing of the archived materials in the complex analysis of reasons and consequences of hunger on the Ukrainian working class is conducted. Numerous facts which confirm thought about that are resulted, that post-war hunger affected all layers of population.

УДК 94(477) «192:364.444»

**І.В. Ткаченко**

### **ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ МАТЕРИНСТВА І ДИТИНСТВА НА СЕЛІ В 20-і РОКИ ХХ СТ.**

Сучасна система охорони здоров'я в Україні вимагає ретельного історичного аналізу та оновлення концептуальних підходів до вивчення цієї проблеми. На сьогоднішньому етапі неможливо сформуванню нову систему охорони здоров'я без врахування багатогранної історії, традицій, звичаїв нашого народу. Глибоке дослідження минулого дасть змогу зрозуміти головні принципи та аспекти розвитку охорони здоров'я в сучасній незалежній державі. Саме тому, досить актуальною є проблема формування та розвитку системи охорони здоров'я на селі в 20-х рр. ХХ

ст. Тема формування та діяльності системи охорони здоров'я в 20-і рр. ХХ ст. найбільше своє відображення знайшла саме в працях того періоду. Зокрема, до аналізу даної проблеми звертаються О.Федотова, Г.Б.Гецав, Д.С.Каган [1]. Згаданими авторами висвітлюються головні тенденції розвитку та здобутки закладів охорони материнства і дитинства, як в місті, так і на селі. Окремі регіональні особливості поставленої проблеми розкрито в дослідженні М.А.Глезера [2]. Значного інтересу дана проблема набуває і в радянський період. В цей час з'являються праці П.Л.Щупика та Г.А.Баткіса, які відображають перші кроки становлення системи охорони здоров'я [3, 4]. Ґрунтовною і багатогранною є праця І.Д.Хороша, в якій висвітлюється розвиток системи охорони здоров'я на селі [5]. Однак, незважаючи на її цінність, в ній дуже часто зустрічаються ідеологічні нашарування. Ось чому, охарактеризувавши попередні здобутки, можна зробити висновок про необхідність подальшого вивчення даної проблеми. У запропонованій статті автор пропонує розглянути дану проблему в контексті найсучасніших поглядів на розвиток закладів системи охорони здоров'я насамперед в галузі охматдиту.

Проблема інтенсивного зростання кількості закладів охорони материнства і дитинства була поставлена ще наприкінці 1921 р., коли відбувся ІІ Всесоюзний з'їзд з охорони материнства і дитинства. Як на самому з'їзді, так і в його резолюції велика увага приділялась розвиткові охорони материнства і дитинства на селі, згідно чого, черговими заходами в цьому напрямі повинні були стати: амбулаторне приймання дітей до двох років у всіх медичних дільницях; амбулаторна допомога немовлятам в амбулаторіях-консультаціях (крім заразних хвороб), введення штатної посади патронажної сестри при кожній медичній дільниці; практикування короткострокових наукових відряджень для практичного стажування дільничних лікарів при найкращих консультаціях [6, с.6]. Гострою проблемою в ті часи залишалась і проблема величезної кількості сиріт і безпритульних дітей, особливо на селі, тому з'їзд також визнав за необхідне організувати певну кількість закритих будинків дитини, забезпечивши їх відповідним постійним медичним наглядом.

Слід зазначити той факт, що у зв'язку з переходом у грудні 1921 р. більшої частини лікувальних закладів на місцевий бюджет відбулося скорочення закладів відкритого типу за рахунок збільшення кількості будинків дитини, будинків немовлят та інших закладів закритого типу. Так, якщо у 1921 р. на Україні налічувалось 123 консультації, то починаючи з 1922 р. їх кількість скоротилась до 62, кількість молочних кухонь зменшилась відповідно з 51 до 25. Зменшилась в цей період і кількість закритих дитячих закладів – з 248 до 208, дитячих поліклінік – з 11 до 6. Це зменшення пояснювалося насамперед і голодом, який призводив до занадто тяжких умов роботи з охорони материнства і дитинства [5, с.109].

Найшвидшими темпами на селі почала зростати кількість літніх дитячих ясел. Цій події посприяв той факт, що 29 січня 1921 р. Раднарком УРСР запропонував Наркомздор'я та його місцевим органам створити на Україні на час польових робіт близько 1000 сільських ясел. Наявні у нашому розпорядженні дані засвідчують, що вже на початку 1921 р. було організовано 128 дитячих ясел, які охопили 4787 дітей. В 1922 р. було створено 125 літніх ясел з охопленням 4673 дітей. За досить короткий термін такі ясла почали користуватись великою популярністю серед сільського населення [3, с.20].

Починаючи з 1923 р. мережа закладів охматдиту в сільських місцевостях почала зростати швидкими темпами. Зокрема, в порівнянні з 1913 р. спостерігається тенденція збільшення кількості сільських дитячих літніх ясел. Так, у 1926–1927 р. вона збільшилася в 13 разів, у 1927–1928 – в 16,7 рази, у 1928–1929 – в 25,7 і в 1929–1930 р. – в 81,8 рази [7, с.17].

З кожним роком покращувалося і медичне обслуговування дітей у літніх яслах. Так, в 1928–1929 рр. 71,1% завідуючих яслами, 79,2% виховательок і 86,7% сестер мали спеціальну підготовку. З цього часу починають збільшуватись витрати на ясельну кампанію. Так, якщо в 1926–1927 рр. вони становили 704,5 тис. карб., то у 1927–1928 – 1023 тис., а в 1928–1929 рр. – 1272 тис. карб. Однак, незважаючи на збільшення витрат на ясельну компанію, досить високою для сезонного закладу на селі була середня вартість ліжка-місця. Як свідчать тогочасні дані, в 1926–1927 рр. вона складала 9,5 карб., у 1928–1929 рр. – 11 карб. Аналіз бюджету сільських ясел засвідчив, що лише 40% персоналу перебували на місцевому бюджеті. Тому, з метою стимулювання організації постійних ясел на селі, Наркомздор'я УРСР у 1926–1927 рр. виділяв округам дотацію в розмірі 15 тис. карб., внаслідок якої в 1928–1929 рр. за допомогою НКОЗ УРСР було організовано 200 постійних ясел [8, с.32].

Як уже зазначалося вище, мережа охорони материнства і дитинства в сільських місцевостях УРСР з кожним роком зростала ( див. табл.1).

Табл. 1. Динаміка розвитку мережі охорони материнства і дитинства в сільських місцевостях УРСР за 1922–1929 рр.

Роки	Консультації	Молочні кухні	Постійні ясла
1922/1923	3	–	–
1923/1924	46	1	34
1924/1925	195	22	38
1925/1926	233	44	42
1926/1927	264	51	48

1927/1928	295	58	59
1928/1929	302	67	74

Аналіз даних, поданих в таблиці, переконливо свідчить про зростання кількості закладів охматдиту на селі.

На V Всеукраїнському з'їзді охорони материнства і дитинства, який відбувся у жовтні 1924 р., у прийнятій постанові було зазначено, що центральне місце в роботі охматдиту на селі мають посісти консультації, причому у першу чергу їх треба організувати при всіх лікувально-профілактичних дільницях. Згідно цього, всі медичні дільниці повинні були встановити спеціальні консультаційні дні для приймання вагітних і матерів з немовлятами. На самому з'їзді також зазначалось, що консультація повинна обслуговувати немовлят, дітей раннього віку та вагітну матір, проводити культурно-освітню роботу, організовувати патронаж і соціальну допомогу, залучати до своєї роботи всі громадські організації. Міські консультації повинні були проводити шефство над сільськими, забезпечувати їх потрібними посібниками, літературою, періодично виїжджати на село для інструктажу тощо [9, с.24].

Для поліпшення діяльності закладів охматдиту на селі вживалися також заходи щодо організації додаткової кількості консультації шляхом виділення консультаційних приймань при ряді медичних дільниць. На початку 1924 р. було виділено такі консультаційні приймання у Київській, Одеській, Харківській, Чернігівській і Полтавській губерніях. Одеський окружний відділ охорони здоров'я встановив посади патронажних сестер при лікарських дільницях, а Київський губздоровідділ порушив питання про доцільність організації пересувних консультацій.

Слід зауважити, що всі згадані вище заходи покращили діяльність сільських консультацій, однак до 1929 р. їх мережа була ще надзвичайно мала. На округ у середньому припадало 7,3 сільських консультацій і одна консультація на два райони [5, с.111].

Як свідчать статистичні дані за 1925–1926 рр., через сільські консультації пройшло 219 тис. дітей, які зробили близько 702 тис. відвідувань. Віковий склад дітей, обстежених в консультаціях, розподілявся наступним чином: 63% становили діти до одного року, а решта 37% – старші вікові групи.

На VI Всеукраїнському з'їзді з охорони материнства і дитинства, який відбувся 1–8 червня 1925 р. було окреслено ряд завдань, згідно яких консультації повинні були збільшити питому вагу обслуговування дітей, віком від двох до чотирьох років. На селі вік дітей, які обслуговувалися консультаціями, в ряді округів становив більше від чотирьох років, причому обслуговування останніх мало суто лікувальний характер. У 1926–1927 рр. 46% дітей віком до одного року відвідали консультації і були прийняті на патронаж. Цей факт свідчить, насамперед, про

недостатній штат сестер у консультаціях, зокрема на консультацію припадала одна сестра, незалежно від кількості населення [4, с.30].

Досить активно мережа закладів охорони здоров'я зростала на Харківщині. Діяльність з охорони материнства та дитинства тут була спрямована повністю на здійснення загального санітарного нагляду за всіма дитячими установами шкільного та дошкільного віку, на розвиток та розширення мережі дитячих санаторіїв, відкриття дитячих дієтичних їдалень тощо. Водночас велась робота з організації обслуговування дефективних дітей, для яких було створено інтернат в селищі Високому [8, с.3].

Поряд з дитячими консультаціями зростала також і кількість консультацій для вагітних жінок та тих, які щойно народили. Як свідчать тогочасні дані протягом 1925–1926 рр. такі консультації відвідали 67% вагітних жінок, 6% жінок, які нещодавно народили. Досить часто консультації проводили масову просвітницьку роботу серед вагітних жінок. Так, при консультаціях організовувались гуртки для матерів, проводились різноманітні бесіди з майбутніми матерями на теми: "Виховання немовляти", "Соціальні захворювання у немовлят і боротьба з ними", "Коли треба прийти з немовлям до консультації", видавались стінгазети.

Велику роль у проведенні роботи по охороні материнства і дитинства відігравали районні ради соціальної допомоги на селі, в компетенцію яких входило не тільки допомагати у відкритті й обладнанні ясел, але в деяких випадках і утримуванні останніх.

Після закінчення ясельної кампанії сільські ради соціальної допомоги концентрували свою увагу навколо сільських консультацій. Зокрема, такі ради надавали всебічну допомогу і організували окремий фонд соціальної допомоги дітям та їх матерям. Ради соціальної допомоги та ясельні комісії проводили агітації про роль дитячих ясел, активно допомагали у відбиранні дітей, допомагали знаходити та ремонтувати приміщення, піклувалися про інвентар, устаткування, продукти, надавали матерям матеріальну і юридичну допомогу.

Починаючи з середини 20-х рр., зросла також діяльність молочних кухонь. Враховуючи необхідність відпускання молочних сумішей (особливо складних) з молочних кухонь усім немовлятам, які перебували на змішаному та штучному вигодовуванні, НКОЗ УРСР запровадив, нарівні з безплатним, відпускання молочних сумішей за плату за собівартістю в такому порядку: 1) молочні суміші та інші види підгодовування, які призначалися лікарем консультації з метою лікування, відпускалися з молочних кухонь всім громадянам безплатно; 2) молочні суміші та інші види підгодовування, які призначалися з метою харчування (поживні й лікувально-поживні суміші), відпускалися безплатно лише малозабезпеченим категоріям трудящих, а дітям матеріально забезпечених трудящих – за плату.

Всередині 20-х рр. активно починає проводитись робота в галузі дитячої безпритульності. Слід сказати, що якщо раніше цю роботу держава покладала на міжвідомчі центральні та округові комісії допомоги дітям то в 20-х рр. ці комісії поступово ліквідувались і всі кошти, виділені на цю роботу, перейшли у розпорядження громадської організації "Друзі дітей", яка нараховувала в своїх лавах близько 250 тис. членів.

Всі заходи, які стосувались боротьби з безпритульністю, розподілялись на дві групи:

- 1) Заходи профілактичного порядку;
- 2) Заходи безпосереднього підбору безпритульних та їх забезпечення постійним наглядом.

Зокрема, до профілактичних заходів належали такі: різні форми допомоги незаможницьким родинам на селі та в місті через комітети селянської взаємодопомоги, страхкаси, біржі праці, відкриття чайних та їдалень для дітей, розвиток опікунської справи, забезпечення дітей одягом, взуттям, для того, щоб вони могли відвідувати школу [6, с.7].

Піклування про дітей, що не мали батьків, або їхні батьки були позбавлені батьківських прав при наявності майна, покладалось на центральні та місцеві опікунські ради, що працювали при органах Народного комісаріату Соцзабезпечення. Опіка застосовувалась переважно до селянських дітей, яким належало батьківське майно. Дуже часто опікуном таких дітей ставала селянська сім'я, яка за певних умов мала право користуватись майном дитини, але зберігати при цьому майнові і особисті інтереси останньої. На квітень 1927 р. на Україні нараховувалось 21379 підопічних дітей [6, с.9]

Вжитими заходами безпритульність поступово ліквідувалась. Якщо в 1922–23 рр. нараховувалось близько 100 тис. безпритульних, то вже в 1924–25 рр. їх налічувалось 15200. Перепис в грудні 1926 р. встановив лише 3600 безпритульних, не охоплених дитячими установами [7, с.26].

Підібрані з вулиці діти переважно розподілялись по дитячих установах, насамперед в дитбудинки, дитячі сільськогосподарські колонії, переважна більшість яких утримувалась на місцевому бюджеті.

Таким чином, з упевненістю можна констатувати той факт, що починаючи з 1920-х рр. ХХ ст. простежується збільшення мережі закладів охорони материнства і дитинства, які серед розмаїття інших тогочасних лікувальних закладів відіграли важливу роль в розвитку системи охорони здоров'я як в місті, так і на селі. У наступних публікаціях доцільним буде, на думку автора, розглянути санітарний стан населення та головні напрямки боротьби з епідеміями в радянській Україні у 1920-і рр.

## Література



1. Див., напр.: **Федотова О.** Охорона материнства і дитинства на Україні. – Харків: Наукова думка, 1930. – 32 с.; Гецов Г.Б. Охорона материнства і дитинства. – К.: Держвидав, 1926. – 150 с.; Каган Д.С. Медична допомога на селі. – Харків: Наукова думка, 1928. – 32 с. 2. **Глезер М.А.** Боротьба за здорове покоління на Луганщині. – Харків: Комуніст, 1928. – 8 с. 3. **Шупик П.Л.** Охорона здоров'я на Україні. – К.: Здоров'я, 1968. – 28 с. 4. **Баткіс Г.А.** Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918–1922 рр.). – К.: Держвидав УРСР, 1964. – 47с. 5. **Хорош І.Д.** Розвиток охорони здоров'я на селі в УРСР( 1918–1929 рр.). – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с. 6. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп.20, спр.2714. 7. **Центральний** державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф.342, оп.2, спр.793. 8. **ЦДАГОУ**, ф.1, оп.20, спр.299. 9. **ЦДАВОУ**, ф.342, оп.2, спр.1459.

The activity of State protection of maternity and childhood institutions in the country in twentieth of XX cr. is examined in this article.

## ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИОГРАФІЯ

УДК 930.272=411.21'02

**В.Г. Крюков**

### ВІДОБРАЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ВЧЕНИХ АРАБСЬКОГО ХАЛІФАТУ ІХ СТОЛІТТЯ ПРО ДОІСЛАМСЬКИЙ СВІТ У ТВОРІ АБУ АЛ- КАСИМА 'УБАЙДАЛЛАХА ІБН ХУРДАЗБІХА "КНИГА ШЛЯХІВ Й ЦАРСТВ" / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ /

Дослідження повідомлень арабських писемних документів доби раннього середньовіччя з історії України являє собою пріоритетний напрям розвитку сучасної української орієнталістики. В межах цього напрямку актуальним є вивчення з позицій цивілізаційної методології уявлень учених Арабського халіфату ІХ–Х ст. про територію та населення країн, розташованих поза межами мусульманського світу. В цьому аспекті особливу цікавість являє повідомлення "Титули володарів Землі" / ألقابُ ملوكِ الأرض /, що наведене у творі "Книга шляхів й царств" / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / арабського географа другої половини ІХ ст. Абу ал-Касима 'Убайдаллаха ібн Хурдазбіха [34, с.16–17]. Адже в даному повідомленні йдеться про правителів саме тих країн, що існували у доісламські часи [19, с.158]. Отже, ураховуючи історичну ретроспективу

повідомлення, у якості мети пропонованого дослідження ми визначаємо на основі текстологічного аналізу виявлення світоглядних засад уявлень учених Арабського халіфату IX–X ст. про країни доісламського світу та їх державно-політичний устрій.

У європейській орієнталістиці докладний коментований переклад досліджуваного нами повідомлення вперше був здійснений польським арабістом Т.Левицьким у межах опрацювання цим дослідником зводу відомостей арабських авторів доби раннього середньовіччя про слов'ян та сусідні з ними етноси [35, т.1, с.66–67, 84–88]. На російську мову цей сюжет вперше був перекладений В.Матвеевим і Л.Куббелем у науковій праці, присвяченій вивченню звісток арабських писемних джерел VII–X ст. про етноси Тропічної Африки [18, т.1, с.33]. Значну наукову цінність, на наш погляд, має коментар тексту повідомлення "Титули володарів Землі", наведений у коментованому перекладі на російську мову географічного твору Ібн Хурдазбіха, здійснений азербайджанською арабісткою Н.Веліхановою [19, с.60–61, 158–159]. Втім, у згаданих наукових працях досліджуване нами повідомлення не було предметом спеціального аналізу, а наведена в ньому інформація вивчалася лише в аспекті визначеної їх авторами загальної проблематики.

Для здійснення текстологічного аналізу повідомлення "Титули володарів Землі" ми вважаємо за доцільне навести в пропонованому дослідженні оригінальний текст та переклад на українську мову цього сюжету "Книги шляхів й царств" Ібн Хурдазбіха.

ألقابُ ملوك الأرض  
مَلِكُ الْعِرَاقِ الَّذِي تَسْمِيهِ الْعَامَّةُ كِسْرَى وَهُوَ شَاهَانشَاه ، مَلِكُ  
الرُّومِ الَّذِي تَسْمِيهِ الْعَامَّةُ قَيْصَرَهُو بِاسْمِ بِل ، مَلِكُ التُّرْكِ وَالتَّبَّتِ وَ الْخَزَرِ كُلِّهِمْ  
خَاقَانَ خَلَا مَلِكُ الْخِرْلِخَ فَإِنَّهُمْ يَسْمُونَهُمْ جِغُوبِيَه ، مَلِكُ الْصِيْنِ بَغِيورَ فَهَوْلَاءَ وَوَلَدِ  
أَفْرِيذُونَ ، مَلِكُ الْهِنْدِ الْأَكْبَرِ بِلَهْرَا أَي مَلِكِ الْمَلُوكِ ، وَ مِنْ مَلُوكِ الْهِنْدِ جَابَةَ وَ مَلِكِ  
الطَّاوِينَ وَ مَلِكِ الْجَرْزِ وَ غَابَةَ وَ رَهْمَى وَ مَلِكِ قَامْرُوب ، مَلِكِ الرَّابِجِ الْفَنِجِب ، مَلِكِ  
النُّوبَةِ كَابِيل ، مَلِكِ الْحَبَشَةِ النَّجَاشِي ، مَلِكِ جَزَائِرِ الْبَحْرِ الشَّرْقِيِّ الْمَهْرَاج ،  
مَلِكِ الصَّقَالِبِ فَنَاز\*

#### Титули володарів Землі.

Володар ал-'Ирāка, той, кого народ іменував "Кісрā", [має титул] "шāхāн-шāх". Володар ар-Рума, той, кого народ іменував "Кайсар", – це "бāсīл". Володарі ат-турк, ат-Туббат і ал-хазар – усі вони [мають титул] "хāкāн", за винятком володаря ал-харлух, а його дійсно називають "джабгуйах". Володар ас-Сін [зветься] "багбур". Ці [володарі] – нащадки Афрїзуна. Найвеличніший володар ал-Хінда [зветься] "балхарā", тобто "володар володарів". Із [інших] володарів ал-Хінда [є такі: володар] Джāби, володар ат-Тāкіна, володар ал-Джурза, Гāби і Рахмā, та володар Кāмруба. Володар аз-Зāбаджа – це "ал-фанджаб", володар ан-Нуби –

"к̄аб̄іл", володар ал-Хабаші – "ан-надж̄аш̄і", володар островів Східного моря – "ал-махар̄адж", володар ас-сак̄аліб – "кн̄аз".

Насамперед належить відзначити, що уявлення Ібн Хурдазбіха про відомий "населений світ" ґрунтуються на персидській пехлевійській доісламській писемній традиції щодо розподілу світу. Згідно з легендою, яка зафіксована пехлевійськими писемними документами, стародавній володар, званий "Афр̄ізун" / أفريذون /, розподілив своє царство між синами, віддавши старшому з них, Сельму – територію всієї Римської імперії; середньому, Туру – Туркестан та пустелі; а молодшому, Іраджу – землі Ірану разом з владою над своїми братами [31, с.6, 84, 106, 174, 227; 19, с.157–158]. Запозичивши дану легенду, Ібн Хурдазбіх назвав нащадками Афр̄ізуна тих правителів доісламського світу, які володіли країнами, що розташовувалися на території колишніх володінь їхнього предка.

Опис володінь нащадків Афр̄ізуна починається зі згадки титулу "Кіср̄а" / كِسْرَى /, який являє спотворену арабську форму середньовічного персидського власного імені "Husro" "Хосрой". Це ім'я носили видатні представники Сасанідської династії, а саме Хосрой I Ануширван (531–579 рр.) та Хосрой II Парвіз (591–628 рр.). Саме тому в арабських ранніх середньовічних писемних джерелах даним власним іменем називалися всі володарі доісламського Сасанідського Ірану взагалі [35, т.1, с.84]. Що стосується топоніму "ал-'Ир̄ак" / الأعراف /, тобто "Узбережжя", то він означає територію Південної Месопотамії, яка розташовувалася поміж ріками Євфрат та Тигр й обмежується на півдні північним узбережжям Перської затоки [19, с.144]. У першій половині III століття Південна Месопотамія ввійшла до складу Сасанідської держави, й лише в 634–635 рр. вона була завойована арабами [11, с.49–51]. У даному випадку топонім "ал-'Ир̄ак" означає Сасанідську державу, до складу володінь якої напередодні виникнення ісламу входили, окрім Месопотамії, також Іранське нагір'я (Афганістан та Іран), Мервська область Середньої Азії, Східне Закавказзя, й частина території Вірменії та Грузії [35, т.1, с.84].

Після звітки про володаря Сасанідської держави міститься згадка правителя країни "ар-Рум" / الروم /, який має титул "б̄ас̄іл" / بَاسِيْل /, але йменується "Кайсар" / قَيْصَر /. Власне ім'я цього правителя первісно являло собою у Стародавньому Римі ім'я однієї з гілок патриціанського роду Юліїв, до якої належав Кай Юлій Цезар. У період Римської імперії ім'я "Caesar" ("каісар") перетворилося на титул римського імператора [25, с.476; 21, с.36]. Наведений у творі Ібн Хурдазбіха титул названого ним володаря у даному випадку є арабізованою формою грецького терміна "Βασίλειος", що застосовуватися в якості офіційного титулу імператорів Візантії замість попереднього латинського титулу "Caesar" [19, с.158]. Щодо назви самої країни, вона уважається за арабську форму

раннього середньовічного грецького етноніма "ромеї" / Ῥωμαῖοι /, яким називали себе візантійці. Отже, у творах арабських ранніх середньовічних авторів термін "ар-Рум" означав Візантійську імперію [35, т.1, с.84].

Протягом V – першої половини VI ст. володіння Візантійської імперії охоплювали Балканський півострів разом з островами Егейського моря [27, с.7–37; 44, с.241–249], Південно-Західний Крим [28, с.7–8; 13, с.95], а також Західну Вірменію, Сирію та Палестину, північні частини Месопотамії й Аравії, Єгипет, Північну Кіренаїку, та великі острови східного Середземномор'я, а саме Крит і Кіпр [20, с.73–74; 45, с.3–57]. Завоювання східних володінь цієї країни арабами розпочалося ще у 634 р. [8, с.136–138]. Однак в доісламські часи Візантійська імперія ще відігравала значну роль в історичному розвитку народів не лише Південно-Східної та Південної Європи, але й Закавказзя, Близького та Середнього Сходу, Північної Африки та Південно-Західної Європи, тобто тих регіонів, які надалі ввійшли до складу володінь Арабського халіфату. Саме тому в досліджуваному фрагменті правитель Візантійської імперії згадується після царя династії Сасанідів.

Надалі перелік "титулів володарів Землі" відбувається у східному напрямі. Свідченням цього є наступна згадка правителя "ат-Турк" / التُّرْكُ /, який має титул "хакан" / حَاقَانْ /. Згаданий титул являє собою арабське написання тюрксько-монгольського терміна "qaγan", або "хаγan", який у грецьких ранніх середньовічних писемних документах набув форму "χαγάνος", а в латинських – форму "gagan" або "sasan" [35, т.1, с.85]. Первісно термін "хакан", що мав значення "хан ханів", являв титул вождів кочової племінної спільності, званої "жужани", яка з кінця IV до середини VI ст. панувала на степовій території, що простягалася від гірського пасма Великий Хінган на сході до озера Балхаш на заході. Після розгрому жужанів тюрками в 552 р., звання "хакан" перейняв володар тюрків Туминь, і з того часу воно перетворилося на офіційний титул правителів Тюркського каганату. Отже, з урахуванням етимології титулу володаря та історичного періоду, від якого походить звістка, що розглядається, можна припустити, що в даному випадку топонім "ат-Турк" означає загально-тюркське державне утворення, яке існувало з 552 до 604 р. [17, с.27–50, 107, 117; 22, с.29–31; 23, с.15].

Надалі титул "хакан" сприйняли володарі тюркських державних утворень, які виникли після розпаду Тюркського каганату, Але деякі тюркські етнічні спільності, що входили до складу Тюркського каганата, були окремо відомі арабам через ту значну роль, яку вони відігравали в період після виникнення ісламу. Вони згадуються в даному переліку під їх власними етнічними назвами.

Але подальша послідовність переліку "титулів володарів Землі" порушується через те, що поміж правителями суто тюркських етнічних спільностей міститься згадка володаря країни, званої "ат-Туббат" / التُّبَّتْ /

/ . Ця назва означає розташоване в Центральній Азії величезне високогірне нагір'я Тибет та його населення [29, с.19–39; 15, с.3, 41–43; 26, с.51; 10, с.24]. Повідомлення про характерні ознаки економічних взаємин поміж племенами Центральної Азії в половині I тис., а також наявність значної кількості спільних елементів у одязі і зброї тюрків та тибетців, що жили на початку VI ст., свідчать про розвиненість економічних та культурних стосунків у той час поміж згаданими народами [9, т.2, с.172; 17, с.66–68]. Значна обізнаність стародавніх тюрків про Тибет підтверджується наявністю в тюркських Орхонських рунічних написах VIII ст. згадки про правителя Тибету, званого "Tjurjut-chasan" [6, с.509]. Таким чином, в згаданих написах цьому правителю надається титул "chasan", який носили ще в доісламський період, а саме з 552 р., володарі тюркської держави [3, с.104]. Саме під тим тюркським титулом згадується володар Тибету у творі Ібн Хурдāзбіха. Грунтуючись на висловленому, можна припустити, що інформація цього автора про Тибет доісламських часів походить від стародавніх тюркських джерел.

Згадка Ібн Хурдāзбіхом правителя Тибету в досліджуваному нами переліку спричинена, на наш погляд, значністю ролі, яку відігравала ця країна в міжнародних відносинах у Центральній Азії у VIII ст., а також активністю контактів між Тибетом і Арабським халіфатом у згаданий період. Входження до складу володінь Арабського халіфата території Західного Туркестана на початку VIII ст. наблизило північно-східні кордони мусульманської імперії до Тибетського нагір'я, на території якого в V ст. виникла держава, очолювана правителями, які мали титул "цанпо". З 663 р. Тибетська держава вела тривалу боротьбу з Китаєм за Східний Туркестан [17, с.250–258; 10, с.35–53]. Закріпившись у Західному Туркестані, Арабський халіфат таким чином утрутився в цю боротьбу. З 715 р. його союзником була Тибетська держава. Протягом 70-ти рр. тибетці підтримували арабів у Середній Азії, а араби сприяли боротьбі тибетців з Китаєм за область Кашгар [6, с.509]. Арабсько-тибетський союз проти Китаю був корисним для обох союзників: у 751 р. арабсько-согдійське військо розгромило китайську армію в битві в долині ріки Талас, а війна тибетців проти Китаю в Східному Туркестані була в основному переможною [17, с.304–306, 353–369, 400–402; 10, с.54]. Однак, долаючи Китай, Тибетська держава наприкінці VIII – на початку IX ст. виявила активні намагання посилити свій вплив у туркестанських володіннях Арабського халіфату [30, с.399–516; 9, т.2, с.333; 14, с.194–195; 7, с.260]. Тому араби почали підтримувати Китай у його боротьбі проти Тибету. У першій половині IX ст. Тибетська держава ослабнула внаслідок посилення внутрішніх суперечностей і тиску уйгурів із зовні [10, с.57].

Лише після згадки правителя Тибету Ібн Хурдāзбіх продовжив перелік тюркських володарів. Зокрема, він назвав хакана хозарів / *الْخَزَر* /. Однак самостійний Хозарський каганат був утворений уже після

виникнення ісламу, а саме під половину VII ст. У доісламські часи хозари з кінця 60-х – початку 70-х рр. VI ст. пробували у складі Тюркського каганата, а після розпаду тієї держави в 604 р. були підвладними Західному Тюркському каганату [3, с.137, 140–141; 17, с.42, 47, 160]. Згадка Ібн Хурдāзбіхом хозарів у якості окремої від тюрків етнічної спільності, яку очолював володар з таким же титулом, як і в правителя тюрків, була спричинена, на наш погляд, декількома чинниками. Зокрема, ще до оволодіння тюрками Східного Прикавказзя хозари панували над кочовими племенами, що оселяли територію сучасного Дагестану [24, с.16–18]. Влада ж тюрків у цьому регіоні була слабкою, внаслідок чого під час пробування хозарів у складі Тюркської держави відбулося подальше їх посилення: наприкінці VI ст. хозари вже очолювали кочові племена Східного Прикавказзя, й під час візантійсько-тюркської війни (576–581 рр.) склали основну масу тюркських збройних сил [24, с.18; 43, с.74–75]. У повідомленнях візантійських писемних джерел про війну Візантійської імперії в союзі з Західним Тюркським каганатом проти Сасанідського Ірану, що відбулася в першій половині VII ст., саме хозари згадуються під 627 р. у якості основного союзника візантійського імператора Іраклія (610–641 рр.) [41, с.485]. Додамо до цього, що розпад Західного Тюркського каганату збігся із завершенням процесу складання державності в хозарів. Нарешті, та визначна роль, яку Хозарський каганат відігравав з половини VII до кінця IX ст. в історії Східної Європи, Закавказзя, та Арабського халіфату, спричинила перенесення Ібн Хурдāзбіхом його уявлень про могутність Хозарської держави та її правителя в своє повідомлення про володарів країн і народів доісламського світу.

Наступною тюркською етнічною спільністю в досліджуваному повідомленні називаються карлуки / *الْخَرْلُج* /, які, згідно з Орхонськими тюркськими рунічними написами, з VI до половини VIII ст. пробувало в басейні ріки Чорний Іртиш [42, с.172]. Разом з іншими етнічними спільностями тюрків карлуки ввійшли до складу Тюркського каганату, а після розпаду тієї держави вони приєдналися до Західного Тюркського каганату [3, с.154; 17, с.198, 202]. Однак після загибелі останнього в 657 р. карлуки стали васалами китайської імперії Тан, яка намагалася протистояти експансії арабів у Західному Туркестані. Але під час вирішальної Таласької битви, яка відбулася в 751 р. між військами арабської та китайської коаліцій, карлукський збройний загін, який знаходився у складі війська китайської коаліції, несподівано завдав удару в тил китайському війську, внаслідок чого китайці були розгромлені арабами [17, с.353–357, 366–368]. Такий результат Таласької битви сприяв посиленню карлуків, які позбавилися зверхності Танської імперії й розпочали експансію проти кривних їм племен тюргешів. З 759 р. карлуки почали просуватися на південний захід і під 766 р. захопили територію, що простягалася від озер Балхаш, Сасиколь і Алаколь на

півночі до гірських пасмів Північного Тянь-Шаню на півдні, і від басейну ріки Талас і Західного Тянь-Шаню на заході до гірського пасма Джунгарський Алатау на південному сході. Деяка частина тюргешів, які раніше оселяли ту територію, підкорилася карлукам, а решта вимушені були відійти на схід, до володінь уйгурів [9, т.1, с.300, 347; 39, с.270–300; 3, с.239]. Столицею карлуків і місцем пробування їх володаря стало місто Суяб, розташоване в Чуйській долині [5, с.36]. Таким чином, нова територія розселення племен карлуків на заході межувала з володіннями Арабського халіфата в Західному Туркестані. Протягом другої половини VIII–IX ст. у гірських районах населених карлуками земель панувало кочове скотарство, однак у долинах значна частина населення поступово переходила до землеробства, наслідком чого було виникнення на тих землях значної кількості городищ [21, с.46].

На відміну від правителів тюрків, хозарів та тибетців, володар карлуків позначений титулом "джабгуйях" / جَبْغُوِيَّة /, що являє спотворену арабську передачу тохарського за воїм походженням титулу вищих сановників Тюркського каганату "jabγu" [37, с.204]. Даний титул із середини VI ст. носили намісники тюркського хакана в західних областях його держави. Ці області на початку VII ст. відокремилися в нове державне утворення – Західний Тюркський каганат. Після розпаду Східного Тюркського каганата титул "jabγu" отримав володар карлуків, і саме від карлуків той титул став відомий арабським авторам раннього середньовіччя [39, с.273–274; 3, с.154, 239; 31, с.97, 182].

Після згадки правителя карлуків Ібн Хурдахбіх називає володаря країни, означеної терміном "ас-Сін" / أَلْصِّين / . Відзначимо, що у творах арабських авторів доби раннього середньовіччя даний термін означає Китай та його населення. Отже, зважаючи на те, що в повідомленні Ібн Хурдахбіха, яке розглядається, йдеться про володарів світу доісламських часів, можна припустити, що під назвою "ас-Сін" даний автор розумів Китай періоду правління династії Тан (618–907 рр.). Дійсно, після розгрому збройними силами імперії Тан війська східних тюрків у 630 р. Східний Тюркський каганат припинив своє існування, а його східні володіння, зокрема прилеглі зі сходу до земель карлуків Джунгарія та Східний Туркестан підпали під зверхність Танського Китаю [17, с.103–143, 178–209]. Як бачимо, саме цей період історії Китаю тривав з доісламських часів і охоплював роки життя Ібн Хурдахбіха (825–890 рр.). Цікавим є той факт, що титул "багбур" / بَغْبُور / має своє походження від пехлевійського персидського терміна "baghpuhr", який в доісламському Сасанідському Ірані відповідав як санскритському вислову "дева-путра", так й китайському вислову "тієн-су", тобто "син неба". Згідно з персидськими доісламськими писемними джерелами саме такий титул носив китайський імператор [35, т.1, с.86]. Отже, вельми імовірним є те, що саме із тих джерел назва "baghpuhr" була запозичена Ібн Хурдахбіхом для означення титулу володаря Китаю доісламських часів.

У зв'язку з тим, що правитель Танського Китаю названий у якості останнього з нащадків Афрізуна, виявляється, що, за повідомленнями Ібн Хурдазбіха, володіння згаданого легендарного персонажу охоплювали величезний територіальний простір, що простягався із заходу на схід від північно-африканських володінь Візантійської імперії до узбережжя Тихого океану, а з півночі на південь – від Східного Прикавказзя та від басейну ріки Чорний Іртиш до самої Перської затоки, північно-західного узбережжя Індійського океану та до південних меж Танського Китаю.

Щодо переліку правителів країн, які знаходилися поза межами володінь нащадків Афрізуна, то він відбувається у зворотному напрямі, тобто із сходу на захід, й починається зі згадок титулів деяких правителів державних утворень Індії. Першим з даних титулів називається "балхарā" / بَلْهَرَا /, який згадується також у творах учених Арабського халіфату першої половини X ст., а саме, у "Книзі коштовних цінностей" / كِتَابُ الْأَعْلَاقِ النَّفِيسَةِ / Абу 'Алі Ахмада 'Умара ібн Руста та у книзі, званій "Золоті луки й родовища коштовностей" Абу ал-Хасана 'Алі ібн ал-Хусайна ібн 'Алі ал-Мас'уді [33, с.134; 36, т.1, с.162]. Останній автор уважав Балхарā за володаря міста Манкіра, що розташовувалося за 60 миль на південний схід від сучасного індійського міста Шолапур [32, т.2, с.533]. Але найбільш вірогідним ми вважаємо ототожнення, зроблене Вольфом Бейлісом. У записці, зробленій для автора даної статті, цей дослідник висловив думку про тотожність титулу "балхара" з назвою "валлабха", тобто "улюблений раджа" або "господар раджив". Це – титул правителів династії Раштракутів, яка з половини VIII ст. панувала в Західній Індії на території Махараштри, а також Північного Карнатака. У першій половині X ст. Раштракути володіли майже всією країною, але в 973 р. їх династія була скинута родиною Чалук'їв.

Надалі згадується "Джāба" / جَابَة /. На думку деяких дослідників, у даному випадку йдеться про ту область Індії, яка в персидському географічному творі другої половини X століття "Краї світу" / حُدُودِ الْعَالَمِ / зветься "Джāба Хашāk" / جَابَة حَشَاق /, тобто "Суходольна Джāба" [4, с.533]. Остання назва ототожнюється з містом Чампа, яке знаходилося в Північній Індії, на схід від сучасного міста Джамму [31, с. 250]. Але тому ототожненню суперечить згадка Ібн Руста про те, що "Джāба" є царство "Салукийїн" / سَلُوكِيْنِ / [33, с.135]. Отже, можна припустити, що остання назва спотворена. Якщо першу її літеру виправити з "сін" / س / на "джим" / ج /, а останню літеру "нун" / ن / "нун" / взагалі вилучити, то згаданий топонім буде мати форму "Джалукиййя" / جَلُوكِيِيْ / . Таким чином, у даному повідомленні топонім "Джāба" може означати державу династії Чалук'їв, яка виникла десь під половину VII ст. на території Махараштри. Наприкінці VII – на початку VIII ст. ця держава досягла своєї найвищої могутності, але в половині VIII ст. династія Чалук'їв була скинута родиною Раштракутів.



Після цього міститься топонім "ат-Тāk.н" / الطَّاقِن /, ототожнений з індійським містом Такісар [31, с.249]. На нашу думку, якщо цю назву читати як الطَّقِن /"ат-Тāкан"/, то вона може означати місто Тхана – важливий порт Індії, що знаходився поблизу від сучасного міста Бомбей. Це ототожнення підтверджується згадкою Ібн Руста про близькість ат-Тāk.на до Кункана – області, розташованій на західному узбережжі півострова Індостан [33, с.135]. Мусульманський вчений Абу Райхан Мухаммад ібн Ахмад Ал-Біруні (973–1048 рр.) повідомляв про те, що місто Тхана є столиця області Кункан [1, с.200].

Згідно з повідомленням Ібн Руста, з володарями ат-Тāфіна і Джāби воював найбільш справедливий і безстрашний серед правителів Індії, звані "ал-Джурз" / الجُرْز / [33, с.135]. Саме топонім "ал-Джурз" Ібн Хурдазбїх назвав після міста Тхана. Висловлено думку про можливість тотожності цього топоніма з назвою Доаба – території, розташованої в Північно-Західній Індії, на Гангській низовині, у межиріччі Джампи й Гангу. Вірогідним вважається також припущення про відповідність "ал-Джурз" державі династії Гурджара-Пратїхарів, яка існувала протягом VIII–IX ст. [19, с.159; 31, с.250]. Згадана династія уважалася за суверена інших князівств Північної Індії. Протягом VIII–IX ст. вона провадила боротьбу з деканськими Раштракутами й бенгальськими Палами за гегемонію в Північній Індії. На початку IX ст. Гурджара-Пратїхари захопили Доаб. Однак визнання відповідності топоніму "ал-Джурз" державі Гурджара-Пратїхарів передбачає корекцію написання цієї назви. Зокрема, пропонуємо зміною першої її літери "джим" / ج / на літеру "гайн" / غ /, та останньої літери "за" / ز / на літеру "джим" / ج /, виправити форму назви на "ал-Гурдж" / أَلْغُرْج /.

Перше з тих індійських володінь, які пробували під зверхністю династії Гурджара-Пратїхарів, у творі Ібн Хурдазбїха означене назвою "Гāба" / غَابَة /. Можна припустити, що дане володіння знаходилося десь у Північній Індії. Найбільш коректним належить вважати співвідношення цієї назви з країною ал-Абідї, яка згадується у творі Ібн Руста [33, с.133–134]. Але індійська назва тієї країни точно не відома.

Щодо другого із тих індійських володінь, які Ібн Хурдазбїх уважав за підвладні династії Гурджара-Пратїхарів, то воно має назву "Рахмā" / رَهْمَى /. Арабський мандрівник і купець Сулаймāн (писав під 851 р.) означав згаданою назвою державу династії Палів, яка виникла на території Бенгалії під половину VII ст. [40, с.13, 52–53]. Найвищої могутності ця держава досягла під час правління Джармапали (770–810 рр.). Її територія на той час простягалася від сучасного міста Делі на заході до північно-східного узбережжя Бенгальської затоки й місця витоку ріки Брахмапутра з Гімалайських гір на рівнину на сході. У IX ст. тривали майже безперервні війни між Палами і Гурджара-Пратїхарами за гегемонію в Північній Індії.

Останнім із індійських володінь в досліджуваному фрагменті

називається "Камруб" / قَامْرُوب / . Імовірно є те, що в даному випадку згадана стародавня назва області Ассам. Землі цієї області знаходилися на північний схід від півострова Індостан і простягалися від північно-східного узбережжя Бенгальської затоки до південно-східних передгір'їв Гімалаїв [1, с.198; 31, с.86, 240; 18, с.402].

Загадковим є семантика топоніму "аз-Забадж" / الْأَزَابِح / . Згідно з іншими звістками Ібн Хурдāзбіха, аз-Забадж – острів, розташований разом із сусіднім островом, званим "ар-Рамі" / الرّامی / на схід від острова "Сарандіб" / سَرَنْدِيب / . Через цей острів пролягав морський торговельний шлях із Басри на схід – до Китаю [34, с.65]. Зважаючи на те, що острів Сарандіб ототожнюється з Цейлоном, а острів ар-Рамі – з Суматрою, належить погодитись із думкою про те, що назва "аз-Забадж" у цьому повідомленні означає Яву – сусідній з Суматрою острів Великого Зондського архіпелагу [19, с.159; 31, с.187]. На користь даного ототожнення свідчить згадка Ібн Хурдāзбіха про збирання жителями "аз-Забаджа" камфари [34, с.65]. При цьому враховується той факт, що камфарні дерева ростуть з давніх часів на острові Ява [31, с.472]. Правитель "аз-Забаджа" має титул "ал-фунджаб" / الْفُنْجَب / . Зважаючи на те, що в творі Ібн Хурдāзбіха острів Ява означається двома топонімами, а саме "аз-Забадж" / الْأَزَابِح / і "Джаба" / جَابَة / [34, с.65–66; 4, с.533], титул правителя цього острова пропонується читати як "фатан ал-Джаба" / فَتَنَ الْجَابَةِ / , тобто "принц ал-Джаби" / [19, с.159]. Під половину I тисячоліття на острові Ява існували декілька державних утворень, зокрема в Західній Яві – держава Тарума, а в Центральній Яві – держава Калінга. Згадані державні утворення пробували під великим впливом індійської культури. Після тривалого періоду міжусобних війн на Яві наприкінці першої чверті VIII ст. виникла держава Матарам, у складі якої були об'єднані всі колишні державні утворення острова Ява.

Після згадок країн Південно-Східної Азії Ібн Хурдāзбіх називає топонім "ан-Нуба" / النُّوبَة / , що означає країну, розташовану в Північно-Східній Африці, поміж 1-м і 6-м порогами ріки Ніл. Територія цієї країни простягалася від Лівійської пустелі на заході до Абіссінського нагір'я та Червоного моря на сході. Поміж 580 і 651 / 652 рр. північні області Нубії були об'єднані у складі царства Мукурра зі столицею в місті Донгола. Влада царів Мукурри розповсюджувалася і на сусідні з Нубією області, а саме – на Кордофан, Дарфур і Кассали [18, с.417]. Протягом VII–VIII ст. араби не змогли підкорити Нубію. Військова експедиція, здійснена в цю країну арабським військом на чолі з намісником халіфа 'Усмāна ібн 'Аффāна в Єгипті 'Абд Аллāхом ібн Са'дом у 651–652 рр., завершився укладанням рівноправної угоди між арабами й нубійцями. Надалі, під час правління халіфа ал-Махдї (775–785 рр.) між Арабським халіфатом і Нубійським царством було укладено нову мирну угоду [11, с.161; 19, с.258]. Таким чином, ґрунтуючись на викладеному, належить уважати, що назва "ан-Нуба" у даному повідомленні Ібн Хурдāзбіха означає

Нубійське царство зі столицею в місті Донгола. Щодо титулу правителя нубійців "kābīl" / كَابِيل /, то він означає вищу духовну особу. Походження цього титулу співвідноситься з арабським коренем "кабара" / كَبَرَ /, який має значення "бути великим" [18, с.436].

Наведений після назви Нубії топонім "ал-Хабаша" / الْحَبَشَة / являє собою арабську передачу назви Ефіопії, що знаходиться на схід від Нубії [18, с.430]. На початку нашої ери в північній частині Абіссінського нагір'я склалася держава Аксум, яка під час свого найвищого посилення в IV ст. охоплювала не лише Абіссінське нагір'я, але й узбережжя Південної Аравії та область Судану, звану "Мерое". Експансія арабів спричинила в VII ст. втрату Аксумом своїх володінь у Південній Аравії та ізоляцію тієї держави від торговельних шляхів. Дана обставина мала наслідком тривалий економічний і культурний занепад держави Аксум та її поступовий розпад. Термін "ан-наджаші" / النَّجَاشِيَّ / являє собою арабську форму назви "негус", яка означала титул володарів ефіопів та деяких інших народів Східної Африки [32, т.3, с.873–874].

Після звісток про правителів країн Північно-Східної Африки Ібн Хурдазбїх назвав "Острови Східного моря" / جَزَائِرُ الْبَحْرِ الشَّرْقِيِّ / . Уважається, що ця назва означає певну частину островів Індійського океану. При цьому належить згадати, що ал-Біруні розділяв острови Індійського океану на три групи, а саме на східні острови, що розташовані поблизу від Китаю; західні острови, що знаходяться на схід від Африки; середні острови, локалізовані на південь від півострова Індокитай [1, с.205]. У повідомленні, що розглядається, йдеться саме про третю групу островів Індійського океану. На користь даного висновку свідчить назва титулу правителя цих островів – "ал-махарадж" / الْمَهْرَاجِ / . Вона являє арабську форму терміна індійського походження "махараджа", який має значення "великий володар" [19, с.159]. Дійсно, з посиленням впливу індійської культури й розповсюдженням буддизму в західній частині Великого Зондського архіпелагу правителі державних утворень, що виникли там у період раннього середньовіччя, приймали індійські титули. Тому можна припустити, що в даному випадку йдеться про правителя держави Шрі Віджайя, яка створилася під половину VII ст. на острові Суматра й була центром буддизму на Великому Зондському архіпелазі. З половини VII до кінця IX ст. володарі Шрі Віджайї поширили свою владу на Малаккський півострів та найбільш великі острови згаданого архіпелагу, зокрема на Яву й Калімантан.

Останнім у досліджуваному переліку згадується титул правителів, що існував у середовищі етнічної спільності, званої "ас-сакаліб" / الصَّقَالِبِ / .

Зважаючи на те, що в переліку титулів володарів доісламського світу назва "ас-сакаліб" являє собою єдину згадку суто європейського етносу, деякі дослідники висловили припущення, що у творі Ібн Хурдазбїха значення тієї назви охоплює всі європейські народи [34,

с.ХХ; 12, №2, с.370–371]. Але інші європейські орієнталісти вважають, що під даною назвою належить розуміти або власне слов'ян, або ті європейські народи, які розмовляли слов'янською мовою, зокрема русів [35, т.1, с.86–87]. Втім, існує також думка про те, що в даному повідомленні етнонім "ас-сакālīb" означає професійних воїнів-склавівів, які складали прикордонні збройні формування Великої Болгарії [38, с.400].

Досліджуючи значення назви "ас-сакālīb" у даному повідомленні, належить константувати, що всі згадані в ньому етноніми означають великі етнічні спільності, що існували у відомій арабам частини світу з доісламських часів. Це візантійці, тюрки, хозари, карлуки, тибетці, китайці, індійці, нубійці й ефіопи. Тому можна вважати, що таке ж саме значення має в даному переліку і етнонім "ас-сакālīb". Тому обмеження значення названого етноніма лише склавівівськими воїнами прикордонних збройних формувань Великої Болгарії здається некоректним. З іншого боку, думка про те, що досліджувана етнічна назва означає європейські народи взагалі, є помилковою. Останнє міркування підтверджується тим фактом, що в іншому фрагменті свого твору Ібн Хурдāзбих розділив землі сучасної йому Європи (за винятком мусульманських володінь) на три великі країни, означені етнічними назвами їх основного населення. То є країни саклабів / *أَلصَّقَالِبِ* /, ромеїв / *أَلرُّومِ* / і франків / *فِرَنْجَةَ* / [34, с.155]. Уважається, що в даному випадку "країна ар-Рум" означає європейські володіння Візантійської імперії на Балканському півострові та в Південній Італії, а "країна Фіранджа" – Каролінгську імперію [35, т.1, с.87]. Отже, згідно з повідомленням Ібн Хурдāзбиха, "ас-сакālīb" разом з жителями згаданих держав складали основну масу населення Європи періоду раннього середньовіччя. При цьому в творі цього автора відсутні будь-які ознаки поширення значення назви "ас-сакālība" на тюрків, угрів або германців, але міститься інформація про те, що дана людність розмовляє саме слов'янською мовою [34, с.154; 35, т.1, с.87]. Тому будь-які припущення про те, що в творі Ібн Хурдāзбиха етнонім "ас-сакālība" може означати, окрім слов'ян, також інші європейські етнічні спільності, є суто гіпотетичними.

Щодо терміна "кнāз" / *قَنَاز* /, то рукописи твору Ібн Хурдāзбиха, які збереглися до сьогодні, містять у собі варіанти його написання, а саме "кнāн" / *قَنَان* / та "к.бād" / *قَبَاد* / "к.бād"/. У розділі "Про розряди володарів" твору ал-Біруні міститься варіант "каббār" / *قَبَّار* /. Дослідники надавали різні кон'єктури згаданим варіантам написання титулу слов'янського правителя. Зокрема, перше написання терміна, а саме "кнāн" / *قَنَان* /, через заміну останньої літери "нун" / *ن* / літерою "за" / *ز* / було змінено на "кнāз" / *قَنَاز* / [34, с.17]. Друге його написання, "к.бād" / *قَبَاد* /, через заміну другої літери "ба" / *ب* / літерою "нун" / *ن* / перенесенням діакритичної крапки з нижнього положення у верхнє, і

через заміну останньої літери "даль" / د / літерою "заль" / ذ / доданням до неї діакритичної крапки, було змінено на "кнāз" / قِنَاز / [35, т1, с.48]. Щодо третього написання терміна, а саме "каббār" / قَبَّار /, то воно було виправлене через заміну другої літери "ба" / ب / на літеру "нун" / ن / перенесенням діакритичної крапки із нижнього положення у верхнє та зміною останньої літери "ра" / ر / на літеру "за" / ز / доданням до неї діакритичної крапки. Отже, виправлене написання цього терміна має форму "киннāз" / قِنَنَاز / [31, с.429]. Але останнім часом було висловлено думку про те, що згадані вище кон'єктури недоцільні, тому що форми написання терміна "к.бād" / قَبَاد / та "каббār" / قَبَّار / являють собою ім'я засновника Великої Болгарії, хана Кубрата, у підлеглих якому пробували воїни-склав'яни [38, с.400].

Розглядаючи значення даного терміна, належить мати на увазі те, що в даному фрагменті твору Ібн Хурдāзбїха міститься перелік титулів правителів доісламського світу. Ім'я правителя згадується разом з його титулом лише в повідомленні про Сасанідський Іран. Зауважимо при цьому, що згадка власного імені "Хосрой" явно має характер додаткової інформації. Грунтуючись на висловленому, вважаємо, що думка про те, що в повідомленні про володаря слов'ян Ібн Хурдāзбїх надає його власне ім'я без титулу, здається некоректною.

Зважаючи на те, що інформація про титул володаря слов'ян міститься в повідомленні, де йдеться про доісламські часи, належить зауважити, що під час пробування варварських народів в умовах політичного устрою воєнної демократії, і особливо під час їх великих розселень, у тих народів значно посилювалася роль племінних військових вождів. Саме в такому становищі пробували слов'яни в перед-ісламський період. У звітках візантійських писемних джерел того часу про слов'ян, які вторгалися на територію балканських володінь Візантійської імперії, згадуються слов'янські "архонти" / αρχοντας / та "ріги" або "рекси" / ρηγες / [16, с.232, 281, 316, 318, 326]. Однак у фрагменті, що розглядається, явно простежується арабська передача титулу "володаря слов'ян" безпосередньо зі слов'янської мови. Імовірно те, що Ібн Хурдāзбїх міг запозичити слов'янське звучання того титулу під час його безпосереднього спілкування через перекладачів-слов'ян з руськими купцями, які постачали свої товари до Багдāда [34, с.154; 35, т.1, с.63]. Важливо відзначити, що цей автор ідентифікував сучасних йому князів з тими слов'янськими "архонтами" і "рексами", які згадувалися у візантійських писемних джерелах доісламських часів. То є свідчення наявності у Ібн Хурдāзбїха уявлення про те, що сучасні йому слов'яни і ті, що діяли на історичній арені в доісламські часи, є один народ.

Таким чином, досліджуваний сюжет ґрунтується на відомій Ібн Хурдāзбїху інформації про форми влади, які існували в країнах і в окремих народів світу в ті часи, які передували виникненню ісламу на початку VII ст. [19, с.158]. Перелік титулів володарів країн та народів

домусульманського світу у творі Ібн Хурдāзбіха починається зі згадки Сасанідської держави та її правителів. Дана обставина, на нашу думку, обумовлена тим, що до складу саме тієї держави напередодні виникнення ісламу входила Південна Месопотамія, яка після завоювання її арабами склала осереддя володінь Арабського халіфата. Структура сюжету є чіткою: перелік титулів відбувається за коловим принципом. Згаданий принцип можна уважати за характерний для переліків Ібн Хурдāзбіхом країн, областей і міст світу [34, с.5]. Щодо даного сюжету, то центром умовного загальносвітового кола в ньому є саме колишня Сасанідська держава. Усі інші країни, згідно з даними Ібн Хурдāзбіха, розташовані навкруги від цього центру. Загальна послідовність переліку як титулів правителів країн доісламського світу, як і місцевостей, для яких визначений північно-східний напрям "Киблі" / قِبْلَة /, триває справа наліво (на північному напрямі – із заходу на схід). Зокрема, після повідомлення про титул Сасанідів міститься інформація про титули володарів південно-західної сусідки держави іранських Сасанідів, а саме Візантійської імперії. Надалі називаються титули володарів тих народів, територія пробування яких прилягала до північних володінь Сасанідської держави. Це тюрки, хозари й карлуки. Втім, послідовність переліку сусідів майбутніх ісламських володінь порушується розміщенням у тексті правителя Тибету поміж володарями тюрків і хозарів. Але Ібн Хурдāзбіх пояснив згадану колізію тим, що правитель Тибету мав той самий титул, що й з володарі тюрків і хозарів. Щодо правителя карлуків, то він мав інший титул. Наступна частина переліку – східний напрям. Тут згадується правитель Китаю, розташованого на схід від володінь Сасанідів. Надалі перелік переходить на південно-східний напрям. Зокрема, Ібн Хурдāзбіх надає досить докладну інформацію про титули володарів державних утворень Індії та острова Ява. Після цього умовна лінія його переліку переміщується через Індійський океан до Північно-Східної Африки. Зокрема, згадуються титули володарів нубійців та ефіопів, тобто тих народів, що пробували на територіях, прилеглих з півдня до Єгипту, який у домусульманські часи входив до складу Візантійської імперії, але в 648–652 рр. був завойований арабами [11, с.159–161]. Звідти умовна лінія кола переліку титулів правителів доісламського світу через острови Індійського океану спрямовується на північний захід і закінчується повідомленням про титул правителів слов'ян, територія розселення яких знаходилася на захід від володінь тюрків і простягалася від земель Середнього Подніпров'я на сході до Карпатських гір на заході, а також до ріки Дунай, тобто до володінь Візантійської імперії, на південному заході. Отже, коло переліку титулів володарів доісламського світу замикається саме на слов'янах.

Аналіз звісток сюжету, що розглядається, виявляє, що до переліку володарів доісламського світу увійшли ті країни й народи, географічне положення та історичний розвиток яких мали деякі спільні особливості. Зокрема, територія їх проживання в часи життя Ібн

Хурдāзбіха або межувала з володіннями Арабського халіфата, або знаходилася поблизу від них. Це стосується перш за все Візантійської імперії, Хозарського каганата, тюрків, карлуків, Тибету, індійських князівств, нубійців і ефіопів. Щодо Китаю, то араби безпосередньо зіткнулися з імперією Тан під час завоювання ними Туркестану в першій половині VIII ст. Боротьба між Арабським халіфатом і Китаєм за Туркестан завершилася витисненням китайців із Західного Туркестану і входженням останнього до складу мусульманських володінь. Щодо Східного Туркестану, то він залишився у сфері політичного впливу Китаю, і через ту територію пролягали маршрути, якими здійснювалися активні торговельні зв'язки між Арабським халіфатом і Китаєм. Значно більш віддаленими від областей мусульманського світу були Великі Зондські острови й територія розселення слов'ян. Однак ця віддаленість компенсувалася активністю торговельних зв'язків між Арабським халіфатом і названими країнами в IX ст. [34, с.65–66, 154; 8, с.232, 234–236]. Отже, географічна наближеність країн і народів, які згадуються в даному переліку, до володінь Арабського халіфату, або їх активні й безпосередні торговельно-економічні зв'язки з цією державою, створювали умови для отримання Ібн Хурдāзбіхом інформації про суспільно-політичний устрій тих країн і народів у минулому, зокрема – у домусульманські часи. Таким чином, виявляється залежність рівня поінформованості арабських авторів раннього середньовіччя про минуле інших країн і народів від розвитку загального процесу накопичення знань ранніми арабами доби раннього середньовіччя про немусульманський світ. Підтвердженням цього міркування є наявність у творі пізнішого мусульманського автора ал-Біруні /973–1048 рр./ більш чисельного переліку титулів доісламських правителів [2, с.111].

Другою спільною особливістю, яка обумовила наявність у даному переліку назв окремих країн і народів, є збереження відмітних ознак їх етносу від домусульманського періоду до часів життя Ібн Хурдāзбіха. Зрозуміло, що для написання даного сюжету цей автор використовував інформацію писемних джерел, насамперед персидських і візантійських, яка мала походження від доісламських часів. Разом з тим він повідомив про характер суспільно-політичного устрою сучасних йому народів, що існував у них у часи віддалені майже на 300 років у минуле. Зрозуміло, що такі повідомлення могли ґрунтуватися як на інформації про минуле, запозиченій у тих народів, так і на спадкоємності традицій їх суспільно-політичного устрою, що збереглися в них до часів життя Ібн Хурдāзбіха.

#### Скорочення

**БС.** Бартольд В.В. Сочинения / ИНА. – Москва, 1963–1973.

**ИНА.** Институт народов Азии АН СССР.

**СЕЭС.** Степи Евразии в эпоху средневековья / Ред. Плетнева С.А. – Москва, 1981.

**BGA.** Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M.J. de Goeje.  
– Pars I-VIII. – Lugduni Batavorum (Leiden), 1870–1894.

**ZDMG.** Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesselshaft /  
Mit. Unterstützung der Deutscher Forschungsgemeinschaft im Auftrag der  
Gesellschaft herausgegeben von Helmuth Scheel. – Leipzig.

#### Література

**1. Ал-Бируни** Абу Рейхан Мухаммад. Индия // Абу Рейхан Мухаммад ал-Бируни. Избранные произведения / Вступ. ст. и комм. В.Г.Эрлана, А.Б.Халидова – Ташкент, 1963. – Т.2. **2. Ал-Бируни** Абу Рейхан Мухаммад. Памятники минувших поколений // Абу Рейхан Мухаммад ал-Бируни. Избранные произведения / Прим. М.А.Салье, вступ. ст. С.П.Толстова и В.Л.Щеглова. – Ташкент, 1957. – Т.1. **3. Артамонов М.И.** История Хазар / Прим. Л.Н.Гумилева – Л., 1962. **4. Бартольд В.В.** Введение к изданию "Худуд ал-алам" // БС. – Т.8. – Работы по источниковедению. – М., 1973. – С.504–545. **5. Бартольд В.В.** Карлуки // БС. – М., 1963. – Т.2. – Ч.1: Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. – С.35–40. **6. Бартольд В.В.** Тибет // БС. – М., 1965. – Т.3: Работы по исторической географии. – С.509–513. **7. Бартольд В.В.** Средняя Азия до XII века // БС. – М., 1963. – Т.1: Туркестан в эпоху монгольского завоевания. – С.45–597. **8. Беляев Е.А.** Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье / ИНА. – М., 1966. **9. Бичурин Н.Я.** (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древнейшие времена. В трех частях. Сочинения монаха Иакинфа. Редакция текста, вступительные статьи, комментарий А.Н.Бернштама и Н.В.Кюнера / Ин-т этнографии АН СССР.– М.–Л., 1950. – Т.1–2. **10. Богословский В.А.** Очерк истории тибетского народа (становление классового общества) / ИНА. – М., 1962. **11. Большаков О.Г.** История Халифата. – М., 1993. – Т.2: Эпоха великих завоеваний. 633–656 годы / Ред. Л.В.Негря. **12. Вестберг Ф.** К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Ч.13, №2, отд.2. – С.364–412; Ч.14, №3, отд.2. – С.1–52. **13. Гайдукевич В.Ф.** История античных городов Северного Причерноморья (краткий очерк) // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры / Отв. ред. В.Ф.Гайдукевич, М.И.Максимова – М.–Л., 1955. – С.23–147. **14. Григорьев В.В.** Восточный или Китайский Туркестан. – СПб., 1873. **15. Грум-Гржимайло Г.Е.** Материалы по этнологии Амдо и области Кукунора. – СПб., 1903. **16. Гръцки звори за българската история / Българската академия на науките.** – София, 1958–1959. – Т.1–2. **17. Гумилев Л.Н.** Древние тюрки. – М., 1993. **18. Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Арабские источники VII–IX веков / Пер. В.В.Матвеева и Л.Е.Куббеля** – Т.1–2. – М.–Л., 1960. **19. Ибн Хордадбех.** Книга путей и стран / Пер. с араб., комм., исслед., указат. и карты Наили Велихановой.



– Баку, 1986. **20. Кубратов Г.Л.** Образование Византии. Территория, природные условия и население // История Византии. В трех томах / Отв. ред. С.Д.Сказкин – Т.1. – М., 1967 – С.66–75. **21. Могильников В.А.** Карлуки // СЕЭС. – С.46. **22. Могильников В.А.** Тюрки // СЕЭС. – С.29–43. **23. Плетнева С.А.** Средневековая керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани / Ред. Б.А.Рыбаков– М., 1963. – С.5–72. **24. Плетнева С.А.** Хазары / Отв. ред. Б.А.Рыбаков. – М., 1986. **25. Смирин В.М.** Римская республика III–I веков // ДЕ. История Европы с древнейших времен до наших дней. В восьми томах. – Т.1: Древняя Европа / Отв. ред. Е.С.Голубцова – М., 1988. – С.446–492. **26. Успенский В.** Страна Кукэ-нор и Цин-хай // Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. – Т.4. – СПб., 1880. **27. Ферлуга Ж.** Византиска управа у Далмацији / Српска академија наука. Примљено на I скупу одељења друштвених наука 7. 11. 1957 г. – Београд, 1957. **28. Якобсон А.Л.** Крым в средние века / "Из истории мировой культуры". – М., 1973. **29. Francke A.H.** History of Western Tibet. One of the unknown empires. By review A.H.Francke, Moravian missionary. – L., 1907. **30. Gaubil A.** Abrege de l'histoire chinoise de la grande dynastie Tang // Memoires concernant l'histoire, les sciences, les arts, les moeurs, les usages ect, des Chinois, par les missionnaires de Pekin. – P., 1791. – Vol.15. – P.399–516. **31. Hudud al-'alam.** "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V.Minorsky. With the pref. by V.V.Barthold. – L., 1937. **32. Islam** Ansiklopedisi. Islâm âlemi tarih, coğrafya ve biografya lugati. Maarif vekâletinin karazi üzerine Istanbul üniversitesi Edebiyat fak. A.Adivar, R.Arat, A.Ameş, C.Baysun, B.Darkot tarafından Leyden tab'i esas tutularak telif, tâdil, ikmâl ve tercüme sureti ile neşredilmiştir. – Istanbul, 1942–1957. – Cilt 1–7. **33. Kitab** al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Ruste et Kitab al-Boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi // BGA. – Lugduni Batavorum, 1892. – Pars 7. **34. Kitab** al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadhbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // BGA. – Lugduni Batavorum, 1889. – Pars 6. **35. Lewicki T.** Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcja Gerarda Labudy. – Wrocław; Kraków, 1956–1977. – Tom 1–2 (część 1–2). **36. Maçoudi.** Les Prairies d'or / Texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille. – P., 1869–1877. – Vol.1–9. **37. Marquart J.** Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i // Abhandlungen der Königlischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. – Berlin, 1901. – Band.3. – Num.2. **38. Pritsak O.** The Slavs and the avars / Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. XXX. Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo. Spoleto, 15–21 aprile 1982. – Spoleto, 1983. – P.353–435. **39. Pritsak O.** Von den Karluk zu den

Karachaniden / ZDMG. – Leipzig, 1951. – Band 90. – S.270–300. **40. Sauvaget J.** 'Ahbar as-Sin wa l-Hind. Relations de la Chine et de l'Inde Redigée en 851 / Texte établi, traduit et commenté par Jean Sauvaget. – P., 1948. **41. Theophanis** Chronographia / Ex recensione Joannis Classeni // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / Edidit emendatior et copiosior, consilio B.G.Niebhrii... Opera eiusdem Niebhrii, Imm. Bekkeri, L.Schopeni, G.Dindorfii, aliorumque philologorum parata. – Bonnae, 1839.– Vol.1. – № 2. **42. Thomsen V.** Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung [übers. von H.H.Schaeder] // ZDMG. – Leipzig, 1924. – Band 78 (N.F., Band 3). – S.121–175. **43. Vasiliev A.A.** The Goths in the Crimea // Monographa of the Medieval academy of America. – №11. – Cambridge, 1936. **44. Velkov V.** Der römische Limes in Bulgarien während der Spätantike // Studii Clasice / Academia Republici Populare Romine. – Bucuresti, 1961. – T.3. – S.241–249. **45. Wenger L.** Volk und Staat in Ägypten am Ausgange der Römererrschaft, Festrede gehalten in der öffent. Sitzung der B.Akademie der Wissenschaften zur Feier des 162. Stiftungstages am 22 Juni 1921 von Leopold Wenger. – München, 1922.

The article is devoted to the textual criticism of the report "The titles of the rulers of the Earth" / الْقَابُ مَلُوكِ الْأَرْضِ represented in the geographical work "The Book of the ways and kingdoms" / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / by the Arabian erudite of the second half of the IX century Abu al-Kasim 'Ubaydallah ibn Hurdazbih. According to the result of the scientific investigation it has been revealed that his information was founded on the accounts about the types of the power in different countries, which were also situated not far from the frontiers of the Arabian caliphate, or developed the trading relations with this State.

УДК 930.2=411.21«12»

**О.В. Набока, Д.О. Анікєєв**

**СЕМАНТИКА ЕТНОНІМУ "АС-СІН" / الصين / В АНОНІМНОМУ  
РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ АРАБСЬКОМУ ГЕГРАФІЧНОМУ  
ТВОРІ "ЗВІСТКИ ЧАСУ" / الحبر الزمان / (ІМОВІРНО – XIII СТ.)**

Актуальність визначеної у даному дослідженні проблематики полягає у тому, що предметом вивчення у даному випадку є арабський історичний документ доби раннього середньовіччя, у якому міститься інформація про віддалену від меж Арабського халіфату цивілізацію Китаю визначеного часу. У зв'язку з тим, що нині у вітчизняній історичній науці відбувається процес опрацювання джерельного

матеріалу з позиції цивілізаційної методології, проблематика, що пов'язана з міжцивілізаційними стосунками, являє собою один з пріоритетних напрямів розвитку української історичної науки.

Виходячи з висловленого, у якості мети нашого дослідження ми визначили надання текстологічного аналізу так званого "Згадування про Китай" / ذكر الصين /, що міститься у анонімному арабському географічному творі "Звістки часу" / ذكر الصين /, для виявлення інформації представника ісламської близькосхідної цивілізації про Китай та опрацювання її з позиції цивілізаційної методології

Наведена мета визначає головні задачі дослідження, а саме: 1. Визначення часу написання досліджуваного історичного документу; 2. Виокремлення із загального обсягу джерельного матеріалу інформації про характер влади, культуру, релігію і звичаї цієї країни; 3. Вирішення питання про ступень вірогідності досліджуваної інформації; 4. Відновлення етимології та семантики наведених у даному дослідженні термінів.

В європейській орієнталістиці вивчення досліджуваного історичного документу обмежалося лише виданням його тексту австрійським арабістом Й.Краммером у 1850 р. [9]. Але після цієї події навіть критичних видань тексту згадувань про Китай в Європі не відбулось. Саме тому у нашому дослідженні ми використали текст, наведений у каїрському виданні 1938 р. твору "Звістки часу" Ахмада Ханафі [ص. ٢٧ - ٧٠].

Досліджуваний нами ранній середньовічний арабський писемний документ є анонімним і невизначеним за часом його написання. Він відомий під назвою "Звістки часу й дивини країн" / كتاب مختصر العجائب و البلدان اخبار الزمان عجائب الغرائب / або "Скорочення дивин та чудес" / المختصر العجائب و البلدان اخبار الزمان عجائب الغرائب /. Дане історичне джерело поділяється на дві частини; перша з них присвячена створенню світу і дивинам стародавніх народів, а друга – легендарній історії стародавнього Єгипту. У деяких рукописах твір приписується арабському географу-енциклопедисту X ст. Алі ал-Хасану Алі ібн ал-Хусайну ібн ал-Масуді. Але цьому вченому він не може належати ані за змістом, ані за стилем написання [6, с.182]. Деякі уривки з цього твору, що наведені у праці географа XV ст. ал-Макрізі про Єгипет, приписуються ним Ібрахіму ібн Васіф Шаху. Наукова діяльність цього автора припадає на початок XIII ст. і відома дослідженням з історії Єгипту. Дійсно, перша частина згаданого твору має такий самий легендарний характер, як і "Звістки часу". У різних рукописах історія Єгипту доведена Ібрахімом ібн Васіф Шахом до 1289 р. Але з іншого боку, на думку російського арабіста Ігнатія Крачковського, "Скорочення дивин та чудес" не може належати цьому вченому, тому що дані, які містяться у згаданому творі датуються часом, що передує X ст. Отже сумнівним є те, що Ібрахім ібн Васіф Шах обмежився лише цим періодом за умови, що досліджуваний твір належить саме йому. Тому слід припустити лише те, що "Скорочення дивин та чудес" було одним з тих

історичних джерел, які були запозичені Ібрахімом ібн Васіф Шахом для написання однойменного з досліджуваним нами твору. Отже, він мав являти собою первісну редакцію історичного документу, який опрацював Ібрахім ібн Васіф Шах [6, с.184]. Раніше, ми уважали наведену думку як коректну [1, с.34]. Втім, опрацювання джерельного матеріалу повідомлень про Китай надало нам підставу до сумніву щодо висловленого раніше міркування.

Текстологічний аналіз цього історичного джерела надає нам можливість висловити припущення про те, що у даному випадку ми маємо справу з писемним документом, що був написаний очевидцем, або зі слів очевидця. На користь висловленого міркування свідчить вірогідність наведеної інформації та детальність деяких фактів. Згадана детальність могла бути результатом безпосереднього спостереження наведених автором історичних явищ.

Зважаючи на те, що текстологічний аналіз досліджуваного згадування, який наведено в нашому дослідженні, ґрунтується на перекладі, здійсненому на українську мову вперше, ми вважаємо за доцільне навести цілковитий український переклад цього історичного документу.

### ***Згадки про Китай***

*І перейшов народ з синів 'Амра, сина Йафета у бік ас-Сін. І був їхнім вождем [той, хто] вирушив на суднах на зразок судна його предка Ноя – хай буде мир йому – і піднявся він, і його родина, і його нащадки на [судно], [на якому] він перетнув море [і приплив] до берега ас-Сін. Вони заселили його і побудували [він і його сини] міста, і створили [там] мудрість і досконалість мистецтв, і вишуканість їх. Вони розробляли родовища золота там, і царювали 300 років.*

*І царював після нього син Сані двісті років, і у нього [був] тезко [на ім'я] ас-Сін, і він вирізьблював тіло його батька у статуї [із] золота, і вони почали ходити навколо неї, і він [був зображений на ній] сидячим на троні із золота, і [надалі] стало таке зображення знаком кожного царя, що керував ними, і були створені їхні зображення у вигляді кожного [з] них. Вони сповідували релігію сабейців, потім вони поклонялись мурасі, а після цього стали наслідувати [релігії] ал-Хінд і тим, хто обожнює своїх царів і виготовляє його тіло у вигляді статуй із золота, і поклоняються йому.*

*І серед них є мудреці, які знаються на астрономії, медицині, мистецтві і багатьох інших науках ал-Хінд. І країна ас-Сін велика. Говорять, що насправді у ній [нараховуються] понад триста населених міст, окрім селищ і сіл, і там [є] багаточисельні дивини, і [той], хто вийшов у море [й] перетнув сім морів, у кожного з цих морів [свій] вітер і колір води, [якого] немає у наступного за ним.*

*Перше [з них – це] море Фарс. І царем його сьогодні [є] ал-Йакуфуз, і він [знаходиться] у своєму найбільшому місті, що має назву*

‘Ансу, і між ними, й [тим містом], що [має назву] Ханку, до якого часто причаляють кораблі купців, тридцять днів [шляху].

З їхнього способу життя [впливає таке, що], чиновники царя і ті, хто відають його поземельним податком і його військом – євнухи, і те, що, якщо жінка не була доброчесною і бажала розпустити, то вона подавала її справу царю, [який] обговорював [її] разом [із близькими особами] і слугою, і передавав їй перстень [з] міді, [що є однією] з печаток царя, і вона розміщувала його на своїй шиї, і одягала на себе барвний [одяг], і робила те, що бажала публічно. І якщо вона залишала нащадків чоловічого кола, [то] їх кастрували, і цар їх використовував у своєму домі і справах його, і якщо вона народжувала дівчинку, [то] вона ставала на зразок матері.

І мешканці ас-Сін білі з жовтизною з приплющеним носом. І серед їхніх звичаїв [є такий], що якщо один з них скаржився царю на іншого серед його робітників [то цар] виявляв його справу, і якщо він був правдивим, цар додержувався у його відношенні справедливості та докоряв його утискувачу, і якщо він був брехун, [то] він бив брехуна палкою, [здійснюючи] жорстоке побиття через хибне звинувачення, [яке він ставив] чиновнику царя.

І серед їхніх звичаїв [є такий], що коли один зі слуг царя бажав чогось, [то] він дзенькав у великий дзвін, і входили мешканці [у] свої будинки, і звільняли йому шлях, щоб не бачити його.

І серед їхніх звичаїв є такий, що місто поділяється [на] дві частини, і в одній [з них] знаходиться цар, і [його] родина, його дім і його чиновники, і його почет, [а] простий люд, його піддані і їхні ринки [знаходиться] у іншій половині. [Не] входить [не] один з них на [той] край міста, де проживає цар.

І серед їхніх звичаїв [є такий], що жінки отримують більший спадок, ніж чоловіки, і у них під час входження Сонця у сузір'я Овна [є] велике свято [під час якого] вони їдять і п'ють сім днів.

І найвище серед їхніх прикрас [прикраса] з рогу носорога, і вона [буває] оздоблена, бо коли настає південь, на ній з'являються різноманітні дивні зображення. І вони беруть з них паски, і усі паски досягають чотириста золотих міскалей.

І золота у них [так] багато, що вони навіть виготовляють з нього вуздечки для своїх коней і ланцюжки для своїх собак, і у них [є] одяг [з] шовку витканий золотом [ص. ۲۷ - ۲۸].

Інформація анонімного твору про Китай зосереджена в окремому розділі, який має назву "Згадування про ас-Сін" / ذكر الصين /. У цьому розділі Китай позначається назвою "ас-Сін" / الصين /, яка являє собою арабську передачу пізнього латинського терміну "Sina". Текст документу починається з біблейського, легендарного описання походження народів від синів Ноя. Зокрема, китайців анонімний автор

називає у складі йафетичних народів, що походять від "синів 'Амра, сина Йафета" / من بني عامر بن يافث /.

Ці відомості мають значення з точки зору не лише уявлень арабів про походження народів. В даному "Згадуванні" міститься інформація про морські торговельні комунікації раннього середньовіччя. Вірогідним є те, що автор "Звісток" прибув в Китай морським торговельним маршрутом, який пролягав від міста Басри через Перську затоку уздовж західного узбережжя Аравійського півострова до Аравійського моря та Індійського океану. Надалі він спрямовувався через Малаккську затоку до Південно-Китайського моря, а звідти вже сягав Південного Китаю [3, с.233–234]. На це вказує той факт, що арабський мандрівник "вийшов у море і перетнув сім морів...перше [з них – це] море Фарс" / و من خرج في البحر قطع سبعة... او لها بحر فارس / . При цьому море Фарс належить ідентифікувати лише з Перською затокою, оскільки Фарс – це історична область південно-західного Ірану. У період раннього середньовіччя головним торговельним центром Південного Китаю було місто Гуанчжоу. Однак, у досліджуваному документі йдеться про місто "Ханку, [до] якого часто припливають кораблі купців" / خانقوا التي تتراءى لها / . Вірогідним є те, що топонім "Ханку" / خانقوا / є арабською формою написання китайського міста Ханчжоу, яке було столицею Південної Сун (1127–1279 рр.). У період XII–XIII ст. Ханчжоу, разом з містами Фуцзянь, Канту, Чжуанчжоу і Гуанчжоу були відкриті урядом згаданої держави для міжнародної торгівлі. При цьому належить зазначити, що на думку російського сходознавця В.Бартольда ототожнення міста Ханку з Ханчжоу є помилковим. Цей дослідник ідентифікував топонім Ханку з містом Гуанчжоу [2, с.543]. Але з точки зору звукового ладу згадане ототожнення топоніму "Ханфу" / خانقوا / не є коректним. На користь нашого міркування також свідчить детальний опис цього міста наведений у "Звітках часу". Зокрема, повідомляється про поділ міста на дві частини – "в одній [з них] знаходиться цар та [його сім'я], в іншій ...їхні ринки" / تقسم المدينة قسمين فيكون الملك و اهل و اسواقهم في الصف / . Такий поділ був характерним саме для столиці, де існувала "Заборонена" імператорська резиденція і частина, де жили звичайні мешканці. Щодо міста Гуанчжоу, яке не було столицею Китаю, і тому в ньому імператорської резиденції не могло. До того ж, прибувши до Китаю морем, арабський автор досліджуваного згадування міг бачити тільки наблизений до узбережжя Ханчжоу, тому що більш давні столиці – Чаньань і Лоян – розташовувались у віддалених від моря місцевостях.

Також у тексті джерела згадується місто "Ансу" / انصوا / , яке було розташоване на тридцять днів шляху від Ханку. Досить складно визначити, яке місто малось на увазі автором. Можливо, що мова йде не про місто, а про провінцію Ганьсу, яка в даний період входила до складу тангутської держави Сі Ся (982–1227 рр.). Знову ж таки В.Бартольд вважав некоректним ототожнення міста Ансу з прикордонною провінцією на північному заході Китаю і ідентифікував Ансу з портом

Ханчжоу у гирлі Янцзи [2, с.396]. Але на користь нашої думки свідчить той факт, що відстань між Ансу і Ханку була тридцять днів шляху, що значно перевищує відстань між містами Гуанчжоу і Ханчжоу.

У творі наведені згадки про характер влади в Китаї. З одного боку, вказується, що "чиновники царя і ті, що відають його поземельним податком і його військом – євнухи" / *عمال الملك و اصحاب خراجهم و جيوشه خدم* /. Це засвідчує централізований характер влади і наявний бюрократичний апарат. Певний акцент робиться на судову владу у Китаї, що за джерелом було виключною прерогативою царя. Так, якщо чиновник подавав жалобу на іншого чиновника, то "цар виявляв його справу і проявляв в його відношенні справедливість" / *كشفت عن امره فان كان صادقا انصفه* /. До того ж, у джерелі йдеться, що "країна ас-Сін велика, у ній нараховується триста населених міст" / *الين واسع يقال ان فيه ثائمائة مدينة* /.

Автор історичного документу в своєму описі Китаю охоплює і більш ранній період його історії. На це вказує згадка про "тезко, якого звать Сін" / *سمي الصين* /. У даному випадку очевидним є те, що автор джерела вказує на першого імператора Китаю Ціня Шіхуанді, який правив у III ст. до н.е.

Окреме місце у творі відведене згадкам про релігійні вірування китайців. Арабський автор вказує, що "вони обожнювали мурашу, а після цього почали наслідувати [релігії] ал-Хінд" / *عندوا الذرة بعد ذلك اقتداء بالهند* /. Це безумовно свідчить про проникнення буддизму у Китай. Як відомо, цей процес почався у I ст. н.е., а остаточно буддизм закріпився у Китаї у II – III ст. н.е. Той факт, що в досліджуваному згадуванні наведено інформацію з історії Китаю більш ранніх часів, наводить на думку про те, що автор спілкувався в Китаї з людьми освіченими у галузі історії своєї країни. Окрім цього, автором згадується цар "ал-Йакуфуз" / *اليعقوفز* /. Це може бути арабською передачею китайського правопису імені Конфуція Кун-фу-цзи. Саме у добу Південної Сун відбувається посилення конфуціанства при значному впливі буддизму. Більш того, це підкреслює правильне розуміння арабами значного місця конфуціанства у житті Китаю. У свою чергу золоті статуї, що згадуються у документі, також засвідчують розповсюдження буддизму. Це підкреслює певний синкретизм релігійної свідомості китайців.

Значне місце у творі відводиться статусу жінок у суспільстві. Зокрема, автор вказує на наявність офіційно легалізованої проституції у Китаї, а також, що "жінки отримують більший спадок, ніж чоловіки" / *يورثوا الانثي اكثر من الذكر* /. Цей факт засвідчує досить високе положення жінки у Китаї, що певною мірою співвідноситься з реаліями того часу. Лін'ань (Ханчжоу) як столиця Південної Сун сприймалася у XIII ст. як "царство розкошів і розпусти" [7, с.70]. До того ж, саме у цей період цінувався образ жінки одночасно красивої і освіченої, гарної дружини, господині дому і придворної дами [4, с.555].

З тексту джерела також впливає розвиненість філософії і культури Китаю – "вони створили там мудрість і досконалість мистецтв"

/ و عملوا الحكم و دفاف الصناعات / . Цікаво, що автор вказує на безпосередній вплив Індії на розвиток науки у Китаї – "і серед них є мудреці, які знають астрономію, медицину та мистецтво та багато інших наук ал-Хінд" / و منهم / حکماء تكلموا في الفلك و الطب و الصنعة و كثير من علوم الهند . Це, зокрема, підтверджується історичними фактами, адже саме індійська наука внесла свій значний вклад, наприклад, у розвиток китайської астрономії [4, с.507].

Таким чином, аналіз тексту розділу "Ахбар аз-Заман" про Китай дозволяє зробити висновок, що автор описує Китай доби Південної Сун XII–XIII ст. на основі спостережень. Це означає, що дане джерело є більш пізнього, ніж раніше вважалось часу, і його походження може бути встановлено XII–XIII ст. При цьому у текст джерела включені відомості про історію Китаю більш раннього періоду, включаючи етап розповсюдження буддизму у I–III ст. н.е., а тому є можливою контамінація даних. Вся інформація, окрім легендарного походження народів, є достовірною і адекватною історичним реаліям розвитку Китаю, і характеризує характер влади, релігію, стан культури і звичаї цієї країни. Ми вважаємо, що дане дослідження являє собою першу спробу об'єднання зусиль наукового пошуку з боку орієталістів різних напрямів, а саме арабістів та сінологів. Подальше ж вивчення чисельної інформації про Китай доби раннього середньовіччя, яка міститься в арабських писемних джерелах IX–X ст., на наш погляд, надасть можливість активізувати процес вивчення історії Китаю означеної доби.

#### Література

1. **Анікєєв Д.О.** Повідомлення про Іспанію ранньосередньовічного анонімного автора арабського історико-географічного твору احبال الزمان ("Звістки часу") // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин / Під ред. М.С. Бур'яна та І.В. Грицьких. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – Вип. 2. – С.34–36.
2. **Бартольд В.В.** Сочинения. – Т.3. – Работа по исторической географии / Отв. ред. А.М.Белиницкий. – М.: Наука, Главная ред. вост. лит-ры, 1965. – 611 с.
3. **Беляев Е.А.** Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. – М.: Наука, 1966. – 279 с.
4. **Елисеєв В., Елисеєф Д.** Цивилизация классического Китая. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 640 с.
5. **Каменорович П. И.** Классический Китай. – М: Вече, 2006. – 416 с.
6. **Крачковский И.Ю.** Арабская географическая литература // Крачковский И.Ю. Избранные сочинения / АН СССР, Институт Востоковедения. – М.–Л.: ИАНС, 1957. – Т.4. – 919 с.
7. **Рубель В.А.** Історія середньовічного Сходу: Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 736 с.
8. **Фицджеральд Ч. П.** История Китая. – М.: Центрполиграф, 2004. – 460 с.
9. **Kramers J.H.** La question Balkhi-Istakhri et l'atlas de Islam // Acta Orientalica. – Leiden, 1932. – Volume XI. – P. 9–30.
10. **أخبار الزمان وَمَنْ أَبَدَهُ**



المَسْعُودِي... الحَدَّثَانِ عَجَائِبُ البُلْدَانِ... تَصْنِيفُ أَبِي الحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ الحُسَيْنِ بْنِ عَلِيٍّ  
مَطْبَعَةُ عَبْدِ الحَمِيدِ أَحْمَدَ حَنَفِيٍّ. – أَلْقَاهِرَة، 1348 هـ / 1938 م.

The article is devoted to the textual analysis of the information about China in the anonymous composition of the XIIIth century 'The accounts of time'. According to the results of the research it has been revealed that the data of this source dates back to the period of the governing of the Southern Sun Dynasty (1127–1279). This source is a reliable authority and is based on the eyewitness account. The plot of this historical document includes the information about cities, trade, form of government and religion of China. The analysis of the whole set of these plot lines allows us to draw a conclusion that the given account was written after the trip in the heart of continental China. It has not been found the analogies with the researched information in other Arabic written sources of the early Middle Ages.

УДК 94(477) «1920/1939» : 001.5

**В.В. Ткаченко**

### **ІСТОРИЧНА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ ШКІЛ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1920–1939 РР.): ПРОБЛЕМА ІСТОРИЧНОЇ ОЦІНКИ**

Історія української науки 20–30-х рр. налічує багато славних та трагічних сторінок, важливе місце серед яких, без сумніву, займають драматичні події становлення та діяльності українських наукових шкіл. Їхня доля, як і доля їх лідерів, віддзеркалює усю суперечливість досліджуваного періоду, коли, з одного боку, одержавлена наука виходила по певних напрямках на досягнення світового рівня, а з іншого – коли часом дике свавілля спецслужб і невігластво компартійного керівництва не тільки ставали на заваді науковій творчості, але й сприяли фізичному знищенню видатних представників української наукової інтелігенції.

В українській історичній науці за наявності загальновідомих узагальнюючих праць практично відсутні дослідження, в яких спеціально розглядалися б проблеми, пов'язані зі становленням та історичною долею українських наукових шкіл у міжвоєнний (1921–1939 рр.) період. Серед присвячених безпосередньо цій темі робіт на особливу увагу заслуговують студії таких авторів, як О.Деркач, Г.Дрінфельд, В.Заруба, Д.Зербіно, М.Миронов, О.Ярошенко, В.Онопрієнко, Л.Сухотеріна, Ю.Храмова, О.Юркова та ін.

Метою даної статті є розгляд загального стану, у якому перебували українські наукові школи у 20–30-х рр. ХХ ст., а також

попередня оцінка їхніх історичного місця та історичної долі у загальному процесі наукового розвитку української науки за радянських часів.

Джерелами дослідження виступають опубліковані документи, спогади сучасників та матеріали наукознавчих студій, присвячені дослідженню наукових шкіл.

Варто зазначити, що наука в радянській Україні ніколи не перебувала у стані пошуку, цілковито вільного від державного втручання. З середини 20-х і особливо протягом 30-х рр. таке втручання мало неприхований репресивний характер.

Особливо тяжкими були репресії 1937–1938 рр., які фатально позначились як на стані суспільства в цілому, так і на розвиткові наукових досліджень. При централізованому державному керівництві досить легко було здійснити розгром не тільки окремих напрямків досліджень, а й цілих наукових шкіл. За видатними вченими встановлювалося пильне спостереження, і кожний їх крок становився відомим владі. Знищувалися не тільки окремі вчені, а й цілі установи з їх працівниками, що зводило нанівець результати плідної багаторічної праці великих наукових колективів. Викривлено тлумачувані інтереси політичної "доцільності" призводили до невиправних втрат у сфері наукового пошуку, а суспільство відкидалося у своєму розвитку на десятки років назад.

Про атмосферу, яка царювала у ті часи, написано дуже багато, тому ми обмежимося згадкою лише одного секретного листа співробітників НКВС УСРР капітанів державної безпеки Рахліна і Карпейського від 2 липня 1936 р. до завідуючого відділом науки ЦК КП(б)У Кровицького, в якому перераховуються вигадані злочини багатьох академіків: "Академік Світальський М.Г. за показаннями засудженого члена контрреволюційної організації УНЦ Мазуренка був пов'язаний з контрреволюційною організацією... Академік Любименко В.М., за показаннями засудженого члена контрреволюційної організації УНЦ Яворського був пов'язаний з контрреволюційною організацією. Проживаючи в Ленінграді, в АН СРСР зовсім не працював, навіть не приїздив на останні сесії. Ображений, що його не призначили директором інституту ботаніки після смерті академіка Фоміна. Надіслана з Ленінграду характеристика на Любименка передана Вам Академією наук.

Академік Богомолець О.О. за показаннями засудженого по справі УВО Сорочан був пов'язаний з контрреволюційною організацією...

Академік Гольдман О.Г. – за показаннями засудженого по справі УНЦ Височанського був членом контрреволюційної організації...

Академік Крилов М.М. – поміщик, різко антирадянські налаштований. До ліквідації справи СБУ блокувався з Єфремовим. Дуже близький до найбільш реакційних кіл. Відкрито висловлював

незадоволення радянською владою і її політикою. В 1934 р. поїздка Крилова за кордон не була допущена...

Проф. Боголюбов М.М. – 1909 року народження, син попа, колишнього учителя богослов'я Київського університету. Налаштований реакційно, вихованець академіка Крилова, перебуває під його великим впливом. В громадській діяльності ВУАН участі не брав і не бере...

Проф. Орлов М.Х. – був пов'язаний з членом УВО Чайковським, опісля засудженим...

Професор Фінкельштейн В.С. – по агентурним міркуванням виїзд за кордон ні в якому разі не припустимий...

Академік Стражеско Н.Д. – має в Парижі 2-х дочок. Реакційно налаштований, антисеміт. До 1929 р. відкрито контрреволюційно себе проявляв, зараз такі факти не відзначаються" [1, арк. 4–9].

Всі названі в цьому документі вчені становили гордість української науки і, не зважаючи на це, знаходилися під постійним негласним наглядом та перманентною підозрою в "контрреволюційній діяльності". Мабуть ні в кого не викликає сумніву той факт, що якби ті, хто загинув від сталінських репресій, продовжили свою працю, розвиток нашої науки та суспільства значно б прискорився.

Згадуваний у доносі академік М.Г.Світальський – видатний російський геолог, що зробив колосальний внесок у вивчення геології України. Він протягом трьох років очолював Інститут геологічних наук УРСР. Незважаючи на велике навантаження, науковець постійно вів викладацьку діяльність у Київському університеті, працював над вихованням кадрів гірничих інженерів та геологів, яких так потребувала українська промисловість. За загальним визнанням М.Г.Світальський був чудовим лектором та педагогом, встиг створити фундаментальні підручники. У разі природного розвитку речей Україна могла б мати визначну гірничо-геологічну школу, але за стандартним звинуваченням "участь у контрреволюційній організації" у 1937 р. видатний академік-геолог був розстріляний [2, с.118–119].

Наукові праці академіка М.П.Кравчука з різних галузей математики (вищої алгебри та математичного аналізу, теорії диференціальних та інтегральних рівнянь, теорії ймовірностей та математичної статистики тощо) без перебільшення увійшли до скарбниці світової науки. Аналізуючи потенційні можливості вітчизняної науки, він писав у 30-і роки: "Ми маємо право і підстави сподіватися в ближчому майбутньому таких наукових математичних кадрів, що зроблять нашу математичну школу осередком світового значення". Загальноновизнаними в математиці стали терміни, пов'язані з його ім'ям: многочлени Кравчука, моменти Кравчука, формули Кравчука, осцилятори Кравчука. А нещодавно завдяки пошукам науковця І.Качановського (США) виявилось, що М.П.Кравчук стояв і біля витоків винаходу першого у світі електронного комп'ютера. До того ж він був не лише великим математиком, а й справжнім учителем, наділеним даром виявляти

таланти та розвивати їх. У 1920–1921 рр. М.П.Кравчук став викладачем математики і директором школи в с. Саварці (на Богуславщині). Новий учитель докорінно змінив старі методи навчання, викликав у школярів великий інтерес до математики, збудив у них потяг до самостійної творчості. В цій сільській школі під дбайливою опікою талановитого педагога розпочався шлях у велику науку відомого українського вченого А.М.Люльки – генерального конструктора авіаційних двигунів, творця першого в світі двоконтурного турбореактивного двигуна. Перший конструктор радянських космічних кораблів С.П.Корольов завдяки допомозі Кравчука зумів поступити до Київського політехнічного інституту, де слухав його блискучі лекції. Але школі видатних математиків, яку, безперечно, міг би створити М.П.Кравчук, також не судилося виникнути. У 1938 р. він був заарештований і загинув на Колимі у 1942 р.

Суто наукові погляди та переконання вчених, як правило, ніякого значення у вирішенні їхньої долі не мали. Зазвичай, вона вирішувалася, виходячи з політичних мотивів найпримітивнішого гатунку. Найбільш показовою є доля історичної школи М.С.Грушевського. Як відомо, майже всі його учні та створені ним наукові установи були врешті-решт знищені. Фактично саме ця школа та творча спадщина видатного історика прийняли на себе першу хвилю репресій ще у 1929–1930 рр., коли було ліквідовано Історичну секцію, закрито всі періодичні видання, знищено журнал "Україна" тощо. У 1932–1933 рр. зазнали арештів чимало співробітників, близьких друзів та родичів Грушевського. Багатьох з них відправили у заслання, де вони й загинули (зокрема – його доньки та брат). Знищення київської школи М.С.Грушевського відбулося у кілька етапів: руйнування структури історичних установ (спочатку реорганізація, потім скорочення штатів, врешті решт закриття); закриття і заборона всіх видань і огульна критика співробітників, а згодом і їхнє часткове фізичне винищення. Академію наук не знищили – її "реформували", а школа Грушевського такому реформуванню не підлягала, бо воно не відповідало самій її суті [3].

Втім, така ж сумна доля чекала й на опонентів Грушевського, оскільки знищена була й марксистська історична школа академіка ВУАН М.І.Яворського разом із заснованим ним Інститутом історії. Хоча загалом і визнавалося, що Яворський був першим істориком, який спробував переосмислити історію України на марксистській основі, але і його роботи були піддані жорсткій та нищівній критиці з відверто вульгаризаторських позицій. На початку 30-х рр. академік був заарештований і загинув у таборі. Знищили не тільки самого вченого – з бібліотек за канонами того часу було вилучено абсолютно всі його праці.

Удару було завдано не тільки по окремих вчених, а й по цілих установах. Терор вівся, як кажуть, "по площах", як килимове бомбардування...

Фактично повністю був зруйнований Інститут транспортної механіки АН УРСР, одна з провідних наукових установ, де працювали перспективні молоді кадри, робота яких мала безпосереднє практичне значення для народного господарства.

Постановою ЦК КП(б)У від 17 лютого 1935 р. внаслідок "засміченості контрреволюційними елементами" та відірваності досліджень від "практики реального життя" була ліквідована Всеукраїнська сільськогосподарська академія. Мережу підпорядкованих їй інститутів рекомендувалося "зміцнити" фахівцями з числа робітничої молоді, тобто на місце знищених спеціалістів (серед яких були науковці з європейським та світовим визнанням) мали прийти люди, зовсім не готові для фахової роботи в науці чи практичної діяльності на селі.

Харківський фізтех (УФТІ), який, до речі, часто відвідували видатні західноєвропейські фізики Н.Бор, Д.Кокрофт і П.Дірак, – своєрідний острівець свободи того часу, – був розгромлений зовсім не випадково. Більшовицьке керівництво віддавало належне досягненням, зробленим у стінах УФТІ, та серйозно фінансувало роботи, що мали велике оборонне значення. Завідуючий відділом науки ЦК КП(б)У Кровицький у доповідній записці до ЦК партії "Про стан Українського фізико-технічного інституту" писав: "Велика кількість праць інституту має оборонне значення. Наркомтяжпром вклав до інституту більше 10 млн. крб. і надав йому багате устаткування. Інститут конструює міцні генератори ультракоротких хвиль для знищення противника і зупинки двигунів на відстані; створює авіаційні радіостанції, прилади для визначення місцезнаходження літаків; нові види вибухових речовин; апаратуру для рідких газів (кисень та ін.), призначену для стратосферних літаків; розробляє засоби здобування чистого гелію для дирижаблів. В попередній своїй роботі по розщепленню внутрішньоатомного ядра інститут отримав визнання в СРСР і за кордоном" [4, арк. 5].

Втім, на цьому похвала діяльності науковців закінчується та починаються "оргвисновки": "В політичному відношенні становище в інституті несприятливе". Головною проблемою вважалося те, що в цій установі працювала велика група іноземних підданих (12 осіб), переважно німців, що прибули в різний час з-за кордону. Серед них були 4 члени Німецької компартії, про яких Комінтерн повідомив, що допускати їх до оборонної роботи неможливо. За німцями, безумовно, дуже пильно стежили, фіксуючи їх переїзди: "Всі іноземні піддані живуть на території інституту, бувають за кордоном і до них приїжджають з-за кордону". Підозрілим вважалося і те, що німці обійняли в інституті відповідальні посади, причому науковий статус іноземців оцінювався не фахівцями, а партійними діячами: "Іноземці, за винятком Ланге і Руеман, не мають особливої наукової цінності. Інженер Фріц Штекель – працівник без якоїсь наукової ініціативи; Вайсберг впродовж 4 років зовсім не працював як науковий працівник; інженер Тісса є аспірантом, готує дисертацію і збирається виїхати за кордон..."

[4, арк. 6]. Але головним було те, що цих іноземців можна було дуже легко звинуватити у проведенні контрреволюційної шкідницької роботи, тим більше, що "політична робота серед безпартійних і зокрема серед іноземців не проводиться. В клубі іноземці надані самі собі" [4, арк. 8].

Фізики, які працювали над розщепленням атому, активно виступали проти оборонної тематики роботи, що у суспільно-політичній ситуації кінця 30-х років сприймалося саме як контрреволюція. Не дивно, що далі доповідна записка переростає у справжній донос: "Учасники цієї групи: Шубніков, який втік за кордон у 1923 р. і повернувся до СРСР у 1925 р.; Обреїмов, мати і сестри якого втекли за кордон у 1926 р., а брат білий офіцер в Болгарії; колишній комсомолец троцькіст Корець, заарештований органами НКВС наприкінці 1935 р.; доктор Ландау – син великого шкідника, засудженого на 10 років; після арешту Кореця Ландау демонстративно не виходив на роботу. Виступи проти оборонної тематики активно підтримуються іноземцями..." [4, арк. 7]. Автор записки дуже шкодує, що з інституту "виживається" здібна радянська наукова молодь. Але головними чеснотами цих молодих аспірантів, судячи з усього, були лише їх членство у комсомолі або партії та активна робота з викриття троцькістів, тобто написання доносів. Не дивно, що при слушній нагоді вільнолюбна професура та керівництво інституту намагалися позбутися тих, хто перешкоджав роботі.

Згодом ці факти також будуть використані для відповідних звинувачень та розправ. Кращі вчені інституту – Л.В.Шубніков, В.С.Розенкевич, Л.В. Горський були розстріляні, а О.І.Лейпунський, Обреїмов та найталановитіший радянський фізик-теоретик Л.Д.Ландау зазнали переслідувань і арештів. Німецьких фізиків, зокрема згаданого у доповідній записці О.Вайсберга та Ф.Хоутерманса, згодом було передано до рук гестапо.

У 1956 р., коли готувалася справа про реабілітацію співробітників УФТІ, нобелівський лауреат Л.Д.Ландау дав вичерпну характеристику діяльності своїх харківських колег: "Л.В.Шубніков, без сумніву, був одним із найвидатніших фізиків, що працювали в області низьких температур не тільки у нас в Союзі, але й у світовому масштабі. Багато з його праць до теперішнього часу є класичними. Говорити про його шкідницьку діяльність в галузі фізики низьких температур цілковито абсурдно, враховуючи, що саме він якраз і був одним із засновників цієї галузі у нас. Його палкий патріотизм підкреслюється тим, що він добровільно кинув роботу в Голандії для роботи на Батьківщині. Збитки, завдані вітчизняній науці дочасною загибеллю Л.В.Шубнікова, важко переоцінити... В.С.Горський був найбільшим у нас в Союзі фахівцем з рентгеноструктурного аналізу. Достатньо сказати, що до теперішнього часу, не дивлячись на минулі двадцять років, ми не маємо в цій галузі фізика, рівної йому сили. Л.В.Розенкевич ще не встиг багато чого зробити в науці, оскільки він змінив свою наукову спеціальність – зайнявся ядерною фізикою всього за кілька років до

арешту. Втім вже за цей короткий час він виділився як дуже талановитий працівник, який, неодмінно, зумів би відіграти суттєву роль в розвитку цієї важливої галузі фізики" [5].

У 2003 р. ще один лауреат Нобелівської премії – російський фізик В.Гінзбург у своїй нобелівській лекції високо оцінив роботи школи Л.Шубникова: "Лев Шубников із співробітниками отримав у Харкові важливі результати, що стосувалися надпровідних сплавів, що поведуть себе суттєво інакше, ніж чисті надпровідники... По суті справи, він вперше досить детально дослідив так звані надпровідники II роду. Я дізнався про його праці, у всякому випадку, не пізніше 1943 року, коли почав займатися надпровідністю. Використовується навіть термін "шубниковська фаза" для досліджуваних Шубниковим сплавів" [5]. В цілому наслідки розгрому всього УФТІ були дуже серйозні. Надовго загальмувався розвиток цілої низки важливих наукових напрямків, у тому числі й тих, що стосувалися оборони. Це, безперечно, далось взнаки пізніше, у роки Великої Вітчизняної війни.

Репресивні акції призвели до знищення вже сформованої наукової еліти, що мала свою культурну традицію та багато в чому визначала обличчя не тільки вітчизняної науки, а й усього українського суспільства. Рештки представників наукової еліти, що не потрапили під удар, були приречені на необхідність безперервно демонструвати свою повну політичну лояльність. Негативним наслідком цих розправ стало також швидке кількісне зростання наукової інтелігенції за рахунок соціальних верств, які вже були виховані на неприйнятті попередньої традиції, що значно знизило професійний рівень багатьох молодих вчених та поглибило розрив між старою інтелектуальною елітою і основною масою представників нової генерації.

Нова інтелігенція перероджувалася не на "еліту інтелекту", а на псевдо-еліту посади. Керівники наукових установ перетворювалися на звичайних чиновників, які повинні були перш за все бути конформістами та пильними поплічниками "органів". Таким чином, невдовзі сформувався цілий прошарок нової бюрократії, що за часів репресій проти першого покоління радянської бюрократії заступив її місце.

На щастя для української науки та суспільства в цілому чимало наукових шкіл все ж таки зуміли пережити важкі роки й дати могутні паростки у повоєнні часи. Це зайвий раз свідчить про високий потенціал вітчизняної науки та непересічне значення досягнень, здійснених поколінням лідерів-фундаторів у 20–30-і рр.

Так, наприклад, школа О.В.Палладіна планомірно продовжувала роботу за напрямками, закладеними її засновником. Учні та послідовники Палладіна працювали не тільки в Інституті біохімії АН УРСР. Згодом вони очолили науково-дослідні інститути, лабораторії, десятки кафедр у медичних та сільськогосподарських ВНЗ СРСР і виховали своїх учнів та послідовників. Без перебільшення, школа, створена видатним біохіміком, мала не тільки українське, а й

загальносоюзне значення. Понад 100 робіт належить академіку АН УРСР Р.В.Чаговцю, який займався питанням біохімії м'язів, експериментальними основами вітамінотерапії, застосуванням вітамінів у тваринництві тощо. Саме він розробив оригінальну методику електрометричних досліджень у біохімії. Надзвичайно важливе значення мали його праці, присвячені дії наркотиків та транквілізаторів. Згодом Р.В.Чаговець продовжив роботу О.В.Палладіна по створенню наукової школи – під його керівництвом було підготовлено більше 20 кандидатів та докторів наук [6, с.662–663].

Академік АН УРСР М.Ф.Гулий присвятив свою діяльність питанням біохімії м'язової діяльності, розробці методів очищення та кристалізації тканинних білків, вивченню їхніх фізико-хімічних та біологічних властивостей та функціональних взаємовідносин у процесі обміну речовин. Завдяки його розробкам були одержані дифтерійний та правцевий анатоксини, що застосовуються для створення лікувальних сироваток. Вчений зробив значний внесок у вдосконалення методів лікування цукрового діабету. У сільськогосподарській практиці широко застосовуються запропоновані М.Ф.Гулим методи підвищення жирномолочності корів та збагачення силосів на органічні азотні речовини [6, с. 248–249].

Член-кореспондент АН СРСР та АН УРСР Д.Л.Фердман – автор понад 130 наукових праць, присвячених вивченню біохімічних процесів у м'язах, зокрема, обміну фосфорних і азотистих сполук та вуглеводів. Ним було запропоновано важливий метод лікування захворювання м'язів за допомогою препарату АТФ. Член-кореспондент АН УРСР А.М.Утевський плідно працював у галузі дослідження біохімії ферментів і гормонів, біохімії внутрішньоклітинного обміну [6, с.649, 654].

За 28 років своєї наукової і педагогічної діяльності у Дніпропетровському гірничому інституті академік О.М.Динник створив міцний творчий колектив наукових працівників, виховав багатьох вчених, які продовжили самостійну роботу у вищих навчальних закладах Дніпропетровська, Києва, Москви та інших міст. Серед його учнів було понад 35 кандидатів та докторів наук (професор Дніпропетровського транспортного інституту А.Ш.Локшин, дійсний член АН УРСР професор Г.М.Савіна тощо) [6, с.258].

У науковій школі П.Василенка чітко простежувалася традиція наступності, передача від одного покоління дослідників до іншого певного запасу знань, ідей, концепцій, підходів і методів, стилю мислення і стилю роботи. Керівництво школою П.Василенко передав своєму учневі й послідовнику члену-кореспонденту УААН, академіку АНУ, професору Д.Г.Войтюку, який не тільки розвинув досягнення школи в галузі землеробської механіки, але й відкрив її нову сторінку – систему точного землеробства. Наукова школа академіка П.Василенка зберегла традиції свого засновника і стала осередком інтенсивної концентрації творчої енергії у процесі наукового пошуку та розвитку



нових напрямків досліджень. Школа відкрила шлях до науки кільком поколінням учених. Продовжувачами традицій П.Василенка стали школи академіка Л.В.Погорілого, члена-кореспондента УААН В.М.Булгакова, професорів О.О.Омельченка, М.С.Хоменка, В.С.Басіна та інших.

Школу академіка В.Я.Юрьєва пройшли сотні молодих науковців, які згодом стали визначними вченими — селекціонерами, кандидатами і докторами сільськогосподарських і біологічних наук. Їх наукові праці сприяли піднесенню рівня наукових досліджень та успіхам у селекційній справі. Ними були створені десятки високоврожайних сортів польових культур.

Інститут зоології НАН УРСР з часом перетворився у великий дослідницький центр світового масштабу і міцно увійшов до системи провідних наукових закладів СРСР. Слід зазначити, що організаційні принципи, розроблені І.І.Шмальгаузенем при створенні названих наукових установ, стали класичними і до цього часу визначають життєдіяльність наукових закладів аналогічного типу. Так, зокрема, положення про завдання, напрямки роботи і структуру інституту, сформульовані І.І.Шмальгаузенем ще в 30-х рр. ХХ ст., і сьогодні є основоположними для всіх установ такого типу в країнах СНД.

Не переривала своєї блискучої діяльності і школа Є.О.Патона, де були закладені основи фундаментальних цілеспрямованих досліджень у галузі електрозварювання, здійснювався вихід у теорію досліджуваних процесів та вивчалася їхня фізико-хімічна природа. Це дозволило істотно розширити наукові й технічні перспективи електричного зварювання металів і вийти на принципово нові горизонти досліджень у розвитку науки про зварювання, створити нові галузі виробництва, запровадити прогресивні технологічні процеси та нові покоління зварювальної техніки. Закономірним наслідком цієї роботи стало те, що у роки Великої Вітчизняної війни в максимально обмежений термін на величезному танковому заводі, евакуйованому на Урал, співробітники Інституту електрозварювання зуміли розв'язати низку найскладніших наукових та інженерних завдань щодо розробки технології автоматичного зварювання під флюсом. Ця технологія була успішно запроваджена у виробництво передової військової техніки: танків, артилерійських систем, авіабомб тощо. Застосування автоматичного зварювання в оборонній промисловості дало винятково великий ефект і забезпечило можливість швидкого збільшення випуску бойових машин, боєприпасів та озброєння високої якості. Визнанням непересічних заслуг Є.О.Патона стало присвоєння йому у 1943 р. звання Героя Соціалістичної Праці. Інститут і надалі розширював технологічні й конструкторські розробки автоматичного зварювання під флюсом, а згодом перейшов до теоретичних та експериментальних досліджень у зварюванні плавленням. Поєднуючи обидва свої улюблені напрямки в науці, Є.О.Патон став палким прихильником застосування електрозварювання у мостобудуванні. Цільнозварний міст через Дніпро у Києві, до відкриття

якого вчений не дожив кількох місяців, став справжнім пам'ятником цій великій особистості. А найбільшим визнанням значення роботи Є.О.Патона для розвитку науки і техніки на тлі багатьох його видатних досягнень стало створення всесвітньо відомої науково-інженерної школи в галузі електрозварювання металів та електротехнології [7].

За час своєї багаторічної педагогічної діяльності чимало видатних вчених виховав В.П.Філатов. Серед них, у першу чергу, слід назвати академіка Н.А.Пучковську, яка потім майже 30 років керувала інститутом імені власного учителя та професорів Б.С.Бродського, С.Ф.Кальфа, В.В.Войно-Ясенецького, З.М.Скрипниченко, Н.І.Шпак, С.А.Бархаш, А.І.Пахомова та багатьох інших. Інститут очних хвороб та тканинної терапії АМН України став одним із небагатьох лікувальних закладів нашої країни, відомим усьому світові, до думки вчених якого прислуховуються провідні офтальмологи інших країн. Це стало можливим значною мірою завдяки тому, що традиції наукової школи офтальмології, закладені В.П.Філатовим, не переривалися протягом багатьох десятиліть. Стосовно кадрового потенціалу інститут просто не має конкурентів у складній справі лікування очних хвороб та трансплантації тканин. Причини цього дуже точно визначила керівник дитячого відділення інституту професор Н.Ф.Боброва: "Є гарне прислів'я ... – ми видатні не тому, що ми такі самі собою, а тому, що ми стоїмо на плечах велетнів. Наш інститут дійсно стоїть на плечах одного з таких велетнів, оскільки академік Філатов створив настільки могутню офтальмологічну школу, що пройшло вже багато років, як його немає з нами, а створена ним школа продовжує своїм корінням підпитувати покоління" [8].

Останню фразу можна з повним правом віднести до української науки в цілому. Дійсно, вітчизняну науку справді створювали справжні титани. Саме вони зуміли у складних умовах післяреволюційних та передвоєнних часів, за умов фатального тоталітаризму та репресій досягти важливих результатів часто європейського та світового рівня у різних галузях досліджень. І сучасна наука дійсно стоїть на їхніх плечах.

Українська наука у 30-і роки зазнала тяжких втрат. У сталінських катівнях загинули як вчені зі світовими іменами, які становлять гордість нашої країни, так і безліч тих, хто тільки починав науковий шлях і єдиний "злочин" яких полягав у небажанні схилити голову перед державним і компартійним невіглаством, перед політикою уніфікації і насадження однодумства. Знищення українських науковців, руйнація низки визначних українських наукових шкіл – один із тяжких злочинів комуністичного режиму, що мав серйозні негативні наслідки, не тільки загальмувавши процес наукового пошуку, а й завдавши величезних нематеріальних збитків, які відгукнулися багаторічною моральною деградацією наукової спільноти, пануванням настроїв конформізму, засиллям вчених-чиновників на керівних посадах.

Незважаючи на це, слід підкреслити, що саме у 20–30-х рр. були закладені надійні підвалини для наукових досліджень наступних років практично у всіх галузях. І зроблено це було значною мірою завдяки діяльності провідних наукових шкіл, засновники яких зуміли виховати велику кількість своїх однодумців і послідовників навіть у тяжких умовах сталінського диктату. Більш ретельне дослідження долі науковців, репресованих у 30-і рр. ХХ ст., які й досі залишилися невідомими не тільки широкому загалу, а навіть багатьом фахівцям, буде темою наших подальших досліджень.

#### Література

1. **Центральний** державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.6877. 2. **Беляков Л.П.**, Заблоцкий Е.М., Никольская Л.В., Перченко Ф.Ф. Репрессированные геологи (Биографические материалы). – СПб., 1992. – 152 с. 3. **Заруба В.** До питання про школу М.Грушевського // <http://www.franko.lviv.ua>. 4. ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.7096. 5. **Павленко Ю.В.**, Ранюк Ю.Н., Храмов Ю.А. "Дело" УФТИ. 1935–1938. – Киев: "Феникс" УАННП, 1998.– 324 с. // <http://www.universitates.kharkov.ua>. 6. **Історія Академії наук Української СРСР** / Під гол. ред. Б.Є.Патона. – Київ: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. – 726 с. 7. **Сто видатних імен України.** Енциклопедія. // <http://www.ukrcenter.com>. 8. **Валентин** Петрович Филатов // <http://www.health-ua.org>.

The questions of historical appreciate of the fortunes of the Ukrainian scientific schools of thought during interwar age (1920–1939) is examined in this article. .

УДК 94(5)+94(6)

**Т.І. Чаркіна**

#### **РОЗВИТОК КАПІТАЛІЗМУ В НІМЕЧЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ПРАЦЯХ В.ЗОМБАРТА**

В останні роки проблема капіталізму отримала чергове "друге дихання". Крах соціалістичної системи дав можливість групі країн зробити вибір на користь капіталізму, що викликало до нього підвищений інтерес. Актуальність вивчення розвитку капіталістичних відносин в Німеччині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. пояснюється надзвичайною важливістю цього процесу для світового народного господарства, а також для господарства України, яка стала на шлях

капіталізму. Саме в цей період Німеччина переживала економічний підйом, хоча стала на цей шлях пізніше, ніж інші європейські держави.

Про розвиток капіталізму в Німеччині написано чимало праць. Зокрема, характеризують цей процес радянські автори: А.Петрушков у праці "Аграрні відносини в Німеччині", В.Є.Мотилев "Економічний розвиток Німеччини в епоху домополістичного капіталізму", І.С.Галкін "Німеччина в 1870–1914 рр.", Ф.Я.Полянський "Економічна історія капіталістичних країн", В.Є.Паламарчук "Історія народного господарства Німеччини в 1871–1914 рр." та інші. Але література заідеологізована, містить неточності, односторонність підходу щодо цього процесу. Радянські автори критикують В.Зомбарта за його виправдовування капіталізму, але слід зазначити, що деякі положення вченого вони підтримували, а також використовували надані ним статистичні дані. Мета дослідження – визначити загальні риси та особливості капіталістичного розвитку Німеччини у поглядах німецького історика-економіста Вернера Зомбарта, який провів ґрунтовне дослідження даної проблеми.

Гене́за капіталізму у Німеччині визначалася загальними закономірностями. Розпад феодалізму породжував елементи капіталізму і вирішальну роль у цьому відіграв промисловий переворот. Однак у Німеччині він почався значно пізніше, ніж в Англії, США і Франції, і майже одночасно з Росією (у 30–40-х рр. XIX ст.). Таке запізнення промислового перевороту пояснювалось економічною відсталістю Німеччини. В першій половині XIX століття вона була аграрною країною і не могла наздогнати своїх суперників. Це, перш за все, відобразилось на сільському господарстві, де зберігалась рутинна техніка, яка залишилась ще з середньовіччя. Найсерйознішою перешкодою для розвитку важкої промисловості була роздробленість Німеччини – в першу чергу в митному відношенні. Бісмарк спирався у своїй політиці на крупних землевласників – юнкерів, отримував допомогу від більшості буржуазії, яка прагнула сильної державної влади і вбачала в єдності імперії основу стабільності і розвитку капіталістичного способу виробництва.

Чим пояснити, що в Німеччині влада залишалась в руках юнкерства, хоча Німецька імперія була державою капіталістичного типу? Дійсно, в кінці XIX ст. крупні монополії зосереджували в своїх руках контроль над економікою країни, але відповідних змін в політичній структурі і організації державної влади так і не відбулось, оскільки керуюча роль в імперії, як і раніше, належала реакційному юнкерству.

В Німеччині після подій 1848–1849 рр. не було встановлено союзу юнкерства з буржуазією, оскільки головна роль належала поміщикам. Юнкери – явище чисто німецьке, від решти крупних землевласників їх відрізняв родовід. Їх володіння були поширені в східних і центральних провінціях Пруссії. Це були спадкові власники маєтків, що вели своє панування з періоду феодалізму. Звідси їхня

реакційність, відповідність їх інтересів в багатьох питаннях з інтересами монополістів, з якими вони часто йшли поруч.

У даний період сільське господарство Німеччини продовжувало розвиватися по пруському шляху, тобто по найбільш жорсткому шляху капіталізації, коли залишки кріпацтва ліквідовувалися повільно, шляхом реформ. Поміщицьке господарство переростало в буржуазне, юнкерське, прирікаючи селян на десятиліття болісної експропріації і кабали.

У міру проникнення капіталістичних виробничих відносин у сільське господарство посилювалася диференціація селянства. Прусський шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві сприяв розоренню основної маси селянства, утворенню пролетаріату і невеликої кількості капіталістичних господарств і їх власників, грессбауерів (куркулів).

Політична влада не перейшла до рук промисловців і заводських працівників, а залишилась у сільськогосподарських підприємців, тому державна влада носила відбиток минулої епохи. Вона виражала волю нових класів – блока юнкерства і буржуазії. Тому Німецьку імперію прийнято вважати напівфеодальною державою епохи капіталізму.

Цю епоху можна охарактеризувати по відношенню до держави, як перехід від юнкерсько-буржуазної до буржуазно-юнкерської. В.Зомбарт говорив: "Я вбачаю рушійні сили в капіталістичних інтересах. Клас підприємців уявляє собою ту революційну силу, якій ми зобов'язані створенням нової Німеччини; цей клас спочатку досягає значного розвитку в сільському господарстві, промисловості, і тільки тоді відіграє вирішальну роль в індустрії і торгівлі" [1, с.23]

У праці "Народне господарство Німеччини в XIX та на початку XX ст." В.Зомбарт зазначав, що пожвавленню господарчого розвитку Німеччини у XVIII ст. допомогли французькі гроші: контрибуції, субсидії, емігранти з різних держав. Німецькі князі, державні службовці, вчені отримали субсидії і підкупи від Франції – 137226152 лівра, від Англії – 46696576 ф.ст. [2, с.65].

Але більша частина майна накопичувалась в руках німецьких власників: постачання військових припасів, фінансові операції, торгівля, яка була вигідною через монопольне становище німецьких портів. Вони були створені прибутками від сільського господарства, яке виробляло предмети вивозу. Потім Німеччина пережила перший великий "крах" в XIX ст., цей "крах" був головним чином в сільському господарстві. З 20-х по 50-і рр. XIX ст. – повільне ведення господарства, епоха стомлення, падіння цін, англійська і французька конкуренції. В.Зомбарт назвав цей період формальним кровопусканням, станом малокрів'я [2, с.65].

Великі події світової історії, які відбулись в 1848 р., звільнили народне господарство Німеччини від цього стану. В цей час відбулись такі події, які повинні були покласти початок нової епохи всесвітньої історії: відкриття багатих золотих запасів в горах Каліфорнії і в

Австралії, відкриття ртутних копалень в Мексиці, що було рівносильним поняттю видобутку срібла.

Період економічного поживлення почався з державного перевороту Наполеона III і перемоги реакції в Німеччині. Нова Німеччина народилася у ці роки, спокійні в політичному відношенні. В.Зомбарт говорить: "П'ятдесяті роки XIX ст. були важливим спекулятивним періодом, пережитим Німеччиною. Становлення сучасного капіталізму проходить саме в цю епоху. Це проходить завдяки всебічному заплідненню капіталом всіх сфер господарчого життя. Сам же капітал швидко накопичується в руках приватних осіб, результатом цього є примноження запасів благородних металів і підвищення цін. Але накопичення капіталу в значні суми здійснюється швидше завдяки розвитку акціонерної справи і організації банків; ці суми починають прагнути до інтенсивного виробничого використання, – це створює фонд капіталістичної енергії" [2, с.65].

Від кінця 60-х рр. XIX ст. до закінчення франко-німецької війни – епоха спокійного зосередження сил, наполегливої роботи. Протягом цього часу закріплюються результати діяльності останніх років. Сільське господарство завойовує своє положення в Німеччині, крупні масові виробництва – гірничорудна і текстильна галузі промисловості удосконалюються, залізнична колія Німеччини розвивається в своїх головних напрямках.

На думку В.Зомбарта, обидва десятиліття від середині 70-х до середині 90-х рр. протікають без ентузіазму, без ліричного розмаху, без спекулятивного сп'яніння, проте більшого значення в цей час набуває розрахунок і наполеглива праця, а техніка досягає найвищої точки розвитку. В 90-і роки ми зустрічаємося з тими ж явищами, що і в 50-і і 70-і рр. XIX ст., але у збільшених розмірах. Нові форми, в яких проявляється розвиток капіталізму в період піднесення економічного життя – індустріальні картелі (промислові синдикати); розвиток останніх спостерігався ще в минулу епоху, але повного розвитку вони досягли лише в ці роки [2, с.67].

У своїй праці "Народне господарство Німеччини..." В.Зомбарт ставить питання про те, що сприяло проявам капіталістичного розвитку в Німеччині і що надало цьому розвитку характерні риси, які притаманні тільки Німеччині. Він і відповідає на це питання й відповідь ми простежуємо в його міркуваннях – цими рисами були: країна, люди, право, техніка. Автор вважає, що Німеччина повинна була вивозити або людей або товари [2, с.82].

Німецьке народне господарство твердо крокувало до промислової діяльності, що знаходить підтвердження у тогочасному існуванні кам'яновугільних і залізрудних копалень. Ця обставина також пояснює інтенсивність капіталістичного розвитку Німеччини.

Гірничу промисловість була стимулятором розвитку капіталізму, який з неї черпав свої сили. Не тільки наявність мінералів в надрах землі

говорять про те, чи здатна країна до розвитку промисловості, важливим фактором є також така риса, як розміщення країни відносно інших країн, яким можна збувати таку продукцію. Німеччина, у порівнянні з Італією, Францією, Англією, вважається внутрішньою країною з добре розвинутою системою річок. Недарма В.Зомбарт називає її серединною імперією [2, с.84].

В. Зомбарт вбачає символ нової сильної Німеччини і її розвиток у відомій афіші, намальованій Зюттерліном для берлінської промислової виставки 1896 р.; ця афіша зображує нервовий гігантський кулак, який висовується з піску і високо вимахує титанічним молотом [2, с.85].

Менталітет німецького народу, за Зомбартом, також мав вплив на економічне піднесення країни в ХІХ ст. Населення Німеччини розподілилось на два класи: клас господарюючих суб'єктів – підприємців і клас найманих працівників.

Автор відзначає також фізіологічну відмінність німців – велику фізичну працездатність, сильну ступінь плодовитості нації. В Німецькій імперії в 1816 р. проживало 24,8 млн. чол., а в 1900 р. – 53,3 млн. чол. [2, с.94].

Швидкий приріст населення стає могутнім важелем капіталізму, через такі причини він підтримує і поживляє нахили до наживи і економічну напругу серед заможних класів населення, і не дає енергійному класу підприємців перетворюватися на ситих рантьє. Таким чином, швидкий приріст населення створює безперервний зріст кількості завзятих людей, які прагнуть до наживи, іншими словами – творців капіталістичної організації. Швидкий приріст народонаселення створює не тільки суб'єктів капіталістичних підприємств, а і те, що можна назвати об'єктами капіталістичної організації.

Слід завжди пам'ятати, що існування капіталізму в країні неможливе до тих пір, поки всі жителі знаходять собі на прожиття у стані самостійного виробника (селянина, ремісника), або лавочника, чиновника і рантьє, або в якомусь іншому становищі, яке у змозі дати людині засоби до прожиття. В.Зомбарт вважає, що для існування капіталізму повинні бути маси, які готові за будь-яких умов заробляти собі засоби на життя всюди, де знаходиться можливість; а саме – повинні існувати люди, які знаходяться у становищі найманих працівників, тільки після цього капіталізм стає можливим. Але такі маси В.Зомбарт називає надлишковим населенням, яке виникає тим скоріше, чим швидше зростає народжуваність, і найближчим поштовхом до цього є зростання селянського населення [2, с.95].

Однією з причин швидкого розвитку капіталізму в Німеччині, В.Зомбарт вважає робітничий контингент. Змішування німців, кельтів і слов'ян – це сприятливий фактор, особливо для сучасного економічного життя. Етнічне протиставлення криється у складі населення Німеччини. Шваби і саксонці уявляють собою дві сторони капіталістичної організації народного господарства: спекуляцію і розрахунковість, ініціативу і її

виконання, синтез і аналіз. Відомо, що більшість здібних фабрикантів повинні були залишити Францію за мотивами релігійних переконань і значна їх частина поселилась на німецьких землях. Більшість представників індустріальної промисловості в Рейнській області, в Берліні та інших місцях – це французькі емігранти. [2, с.105].

В.Зомбарт зазначає, що вторгнення єврейських елементів в господарче життя Німеччини було колосальним. Чим сильніше єврейські елементи проникають в економічне життя, тим більш неможливою стає капіталістична організація. Євреї прискорюють процес перетворення господарчого устрою на капіталістичну організацію, яка для того часу була самою ідеальною в економічному відношенні. Ця місія євреїв – прискорення переходу до капіталізму – виражається особливо ясно у тому, де справа йде про виключення залишків докапіталістичної організації, а саме про розклад залишків ремесел і ремісництва. Можна сказати з упевненістю, що башмачне, столярне, будівниче, швейне ремесла своїм спадом у значній мірі зобов'язані діяльності єврейських гендлярів. В Німеччині завдяки наявності євреїв протягом XIX ст. склався економічний підйом (оскільки цей підйом взагалі обумовлювався характерністю населення Німеччини) [2, с.102].

Ці позиції щодо євреїв підтримує і К.Маркс, стверджуючи, що "Практичний дух єврея зробився практичним духом християнських народів, істинна сутність єврея прижилась в буржуазному суспільстві", інакше кажучи, капіталістичне господарство і єврейське господарство стали двома тотожними поняттями. "Необхідно визнати, що наше економічне життя, в тих формах, яке воно отримало у XIX ст., було б неможливим без участі євреїв [3, с.54].

Таким чином, за В.Зомбартом, німецький народ зобов'язаний найкращим розквітом своєї духовної культури, найдорогоціннішими сторонами свого національного характеру, які зробили німецький капіталізм XIX ст. однією з наймогутніших і найбагатших економічних областей на земній кулі, саме віковій відсутності у нього державної організації. Бездержавність принесла й інші вигоди: створила готовність задовольнити бажання інших, залишивши у німців почуття гордості, або пихатості, примусила сильніше напружуватись та розвивати економічні таланти, і вищою школою для цього став світовий ринок.

#### Література

1. **Зомбарт В.** Строй хозяйственной жизни: Пер. с нем. под ред. проф. В.В.Леонтьева. – М.: Экономическая жизнь, 1926. – 135 с.
2. **Зомбарт В.** Народное хозяйство Германии в XIX и в начале XX века: Пер. с нем. М.Е.Ландау. – М.: Московский рабочий, 1924.
3. **Зомбарт В.** Евреи и их участие в образовании современного хозяйства: Пер. с нем. под ред. П.С.Юшкевича. – Спб. 1910. – 63 с.
4. **Всемирная история экономической мысли:** [В 6-и т.] / МГУ им. М.В.Ломоносова; Гл. редкол.: В.Н.Черковец (гл.ред.) и др.– М.: Мысль, 1987.
5. **Ефрон Б.**



Экономическая жизнь современных народов. Учение Зомбарта о хозяйственном капиталистическом строе. – СПб, 1905. – Вып. 1–2. – 90 с. 6. **Зомбарт В.** Буржуа. Этюды по истории духовного развития современного экономического человека. – М.: Гос. изд., 1924. – 336 с. 7. **Зомбарт В.** Современный капитализм. – М.: изд. Д.С.Горшкова, 1905. – Т.2. – 595 с. 8. **Оггер Гюнтер.** Магнаты... Начало биографии: [История многих промышленных семейств, финансовых тузов период быстрого промышленного подъёма в Германии середины и второй половины XIX века] / Пер. с нем. О.В.Бабчук и К.П.Васильева: Общ. ред. и вступ. Ст. А.Н.Шебанова. – М.: Прогресс, 1985. – 346 с. 9. **Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в к. XIX – нач. XX века:** Сб. науч. тр. / Отв. ред. А.П.Корелин. – М.: Ин-т истории СССР, 1988 (1989). – 226 с.

The article is told about the development of capitalism at the end of the XIX<sup>th</sup> and at the beginning of the XX<sup>th</sup> century in Germany. The views of the German historian and economist W.Zombart concerning this problem are lighted up. The author considers that the absence of the state system gave to German people bloomed spiritual culture, created a willingness to meet wishes of the other people, leaving sense of pride, and also compelled anymore to become taut, to develop economic talents. Exactly these qualities to his idea made the German capitalism of the XX<sup>th</sup> century one of the strongest and richest economic regions on the globe.

УДК 378(477) «1943/1950» (093)

**Т.В. Васильчук**

### **ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1943–1950 рр.)**

Важливою складовою історичного пошуку є наявність репрезентативної джерельної бази. Саме об'єктивний аналіз існуючих джерел, їх порівняння та прискіпливе вивчення дозволяють досліднику триматися в річищі науковості. Уміння історика знаходити, аналізувати, виводити з небуття основні документи епохи, характеризує фахового науковця в першу чергу. Актуальним є вивчення та введення в науковий обіг нових першоджерел, щодо для зазначеної теми, та інформації про їх місце зберігання.

У представленій розвідці автор намагається висвітлити наявну джерельну базу з історії післявоєнного відновлення системи вищої освіти в Україні, що й окреслило мету дослідження.

Аналіз джерельних пластів, виокремлення місць зберігання зазначених джерел та доведення їх репрезентативності – виступають основними завданнями поданої статті.

Вітчизняна історіографічна спадщина не має досліджень, які б безпосередньо торкалися окресленої проблематики обраного періоду. Джерелознавчі розвідки представлені лише у відповідних розділах близьких за тематикою дисертаційних робіт або монографічних праць, і не претендують на статус окремих наукових розробок.

Варто підкреслити, що для характеристики державної політики щодо вищої освіти в повоєнний період, насамперед, послуговують документи нормативно-правового характеру. Але розв'язання проблеми вивчення специфіки відбудови вищої освіти після визволення території України від окупації, не може бути обмежене лише аналізом законодавчої бази. Доповнити характеристику державної політики може вивчення практики застосування положень нормативно-правових документів, перш за все, на місцевому рівні. Це документальні джерела діловодного та нарративного (публіцистика, праці державних діячів, матеріали періодичних видань) характеру, що несуть на собі відбиток поглядів на завдання відбудови та інші проблеми вищої школи Української РСР, тогочасних чиновників, працівників освіти й науки. Аналіз різнопланових джерел допомагає прояснити мотиви та механізми прийняття й втілення в життя державних рішень, які прямо чи опосередковано стосувались системи вищої освіти, а також результати їх втілення.

Велика частина цих джерел міститься в збірках нормативно-правових актів, що виходили за радянських часів (збірки постанов, наказів та інструкцій, рішення партії та уряду з питань вищої освіти в УРСР та Радянському Союзі повоєнних років). Актіві джерела представлені директивними, офіційно-політичними й нормативно-розпорядчими документами вищих партійних та державних органів влади й управління Радянського Союзу та УРСР, нормативними документами Міністерства вищої освіти СРСР та Міністерства освіти УРСР, або органів які за деяких обставин чи періодів виконували їх функції. У них сформульована офіційна позиція держави щодо політики в галузі розвитку системи вищої освіти, окреслені заходи по відбудові вищої школи України та відновленню навчально-виховного процесу.

Дослідження процесу відновлення сфери вищої освіти України в повоєнний період насамперед вимагає вивчення нормативно-правових документів, які представляли законодавчу базу функціонування вищих навчальних закладів. До таких документів слід віднести: Указ Президії Верховної Ради СРСР про перетворення Комітету в справах вищої школи в союзно-республіканське Міністерство вищої освіти СРСР, накази Міністерства вищої освіти СРСР та Міністерства освіти УРСР про створення, структуру та Положення про Міністерство вищої освіти СРСР та Міністерство освіти УРСР, типовий статут вищого навчального закладу, Положення про науково-дослідну діяльність вищих навчальних

закладів СРСР, Положення про аспірантуру при вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах, Положення про винаходи та технічні вдосконалення, постанову РНК СРСР про вчені ступені та звання [1–9]. Загалом названі документи визначали структуру системи вищої освіти Радянської України, яка в досліджуваний період була невід’ємною складовою освітянської сфери Радянського Союзу. Ці документи визначали завдання, функції та обов’язки вищих навчальних закладів, їх структуру, регламентували всі сфери діяльності: від навчально-виховної до наукової.

Окремо слід навести документи, які формували державну політику повоєнного періоду в сфері освіти, і дозволяють визначити принципи відбудови та завдання вищої освіти. Серед цих документів найважливішими для розкриття досліджуваної проблематики можна вважати: Закон про п’ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950 рр., Державні бюджети СРСР та УРСР 1944–1950 рр., доповіді та повідомлення про виконання планів відбудови народного господарства [10–15; 16, с.17]. Документи вказують на підпорядкованість діяльності вищої школи інтересам держави, посилення ідеологічного тиску на систему освіти, її політизацію. Вартий уваги той факт, що уряд Радянського Союзу в планах відбудови народного господарства великі надії покладав на швидке та успішне відновлення процесу підготовки висококваліфікованих спеціалістів та на впровадження у виробництво найновіших наукових досліджень.

Важливий і цінний комплекс джерел представлений у виданні: "Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции" [18]. Його укладачі Л.І.Карпова та В.Л.Северцева підготували дуже ґрунтовну збірку, в якій подано цілу низку найважливіших документів тієї пори. До більш пізнього видання "Высшая школа. Сборник основных постановлений, приказов и инструкций / Под ред. Е.И.Войтенко", яке, зрозуміло, вийшло більшим за обсягом, увійшли деякі документи, яких не було у попередній збірці [19].

Зрозуміло, що, аналізуючи державну політику та розвиток системи вищої освіти означеного періоду, не можна оминати статистичні данні, що дозволяє чітко й виважено оперувати цифровим матеріалом та робити в деяких випадках компаративний аналіз архівних джерел [20–24]. Характеристика динаміки процесу відбудови вищих навчальних закладів, відновлення навчального процесу, науково-педагогічного та студентського складу ВНЗ після закінчення війни, вимагає використання статистичних матеріалів, а також комплексного співставлення отриманих висновків із даними, які містяться в інших джерелах. Залучення статистичних даних є необхідним, оскільки вони свідчать про динаміку процесу відновлення роботи вищих навчальних закладів республіки після визволення від німецької окупації. Матеріали статистичного характеру подають дані про відновлення контингенту студентів та професорсько-викладацького складу вищої школи УРСР та його коливання, про зміни в

стані матеріально-технічного забезпечення ВНЗ, про напрямки фінансових витрат та кількісні показники серед абітурієнтів та випускників.

З використанням статистики пов'язана невирішена дотепер проблема достовірності офіційної інформації. Не можливо не погодитися з тим, що за радянських часів на статистичні дані істотно впливали політико-ідеологічні чинники, що відобразилося у свідомих викривленнях інформації, приписах тощо. Ідеологічний тягар у сукупності з недосконалістю роботи статистичних органів у досліджуваній період зумовлював викривлення статистичної інформації.

Ще одним джерелом первинної інформації про політику КПРС та загальносоюзного уряду, щодо спрямування внутрішньої політики держави в сфері вищої освіти, є видання "Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 2. 1941–1976 рр.", "КПРС про комсомол і молодь. Збірник резолюцій і рішень з'їздів, конференцій і постанов ЦК. 1917–1956 рр.", "Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т. 7. 1938–1945 рр." [25–27].

Слід відмітити, що законодавчих актів та нормативно-правових документів недостатньо для реконструкції процесу відновлення діяльності вищих навчальних закладів та дослідження всіх аспектів діяльності ВНЗ Радянської України повоєнного періоду. Виконання дослідницьких завдань можливе лише за умови залучення інших видів джерел, зокрема, діловодних матеріалів.

Діловодні джерела, представлені переважно документами архівних фондів, дають можливість дослідити механізм та динаміку процесу відбудови мережі вищих навчальних закладів УРСР, визначити умови та чинники, які впливали на об'єкт дослідження. Матеріали Центральних та регіональних архівів дозволяють безпосередньо визначити численні проблеми, які ускладнювали відновлення діяльності вищих навчальних закладів України, дослідити шляхи їх розв'язання, тенденції в розвитку вищої освіти, практичну реалізацію рішень партії та уряду.

Наприклад, у фонді №166 (Міністерство освіти УРСР) Центрального Державного архіву вищих органів влади й управління України (ЦДАВО України) зберігаються рішення колегій міністерства, щорічні звіти вищих навчальних закладів про проведену роботу за рік, плани науково-дослідних робіт ВНЗ УРСР, листування Управління педагогічних вищих навчальних закладів із Центральним Комітетом Комуністичної партії України. У звітах вищих навчальних закладів, які зберігаються у фондах №4621 (Міністерство вищої освіти України), №4846 (Головне управління навчальних закладів міністерства культури УРСР) містяться відомості про виконання планів набору студентів, якісні та кількісні характеристики професорсько-викладацького складу навчальних закладів республіки. Стенограми координаційних нарад

науково-дослідних установ та ВНЗ із питань обговорення планів наукових досліджень, які зберігаються у фонді №337 (Державна планова комісія Ради міністрів УРСР) доповнюють характеристику науково-дослідної діяльності ВНЗ УРСР.

Серед документів фонду №1 (Центрального Комітету Компартії України) Центрального Державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) зберігаються доповідні записки відділу науки та культури ЦК КПУ, відомості ВНЗ про результати набору й розподілу аспірантів, звіти відділів та управлінь обкомів КПУ про науково-дослідну роботу вищих навчальних закладів, протоколи й виписки з протоколів засідань партійного комітету АН УРСР, пропозиції відділу науки й культури ЦК КПУ та обкомів партії стосовно поліпшення підготовки спеціалістів, про виробничу практику і розподіл молодих фахівців, про підсумки проведення наукових конференцій. Зокрема, документи ЦДАГО України дозволили визначити динаміку відновлення наукових кадрів, підвищення кваліфікації викладачів, охарактеризувати напрямки науково-дослідної роботи ВНЗ.

Цінну інформацію про відновлення та діяльність вищої школи УРСР у повоєнний період містять документи фондів Державного архіву м. Києва (ДАК). Цікавими для аналізу є матеріали фонду Р-1246 (Київський державний університет ім. Т.Г.Шевченка), у якому зберігаються звіти про роботу кафедр і факультетів, статистичні дані про професорсько-викладацький склад, кількість студентів, аспірантів та докторантів, звіти про господарсько-фінансову діяльність, науково-дослідну роботу студентів та аспірантів. Виявлені у фонді описи побутових умов проживання та харчування студентів і аспірантів університету характеризують реалії повоєнного студентського життя.

Архівосховища 6 державних архівів, зокрема, Дніпропетровської, Донецької, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Харківської областей, зберігають оригінальні за тематичною спрямованістю та цікаві з точки зору правдивого сприйняття тогочасної соціальної обстановки матеріали.

Матеріали фондів Державного архіву Дніпропетровської області: Р-3383 (Дніпропетровський облвиконком), Р-4348 (Виконком Криворізької міської Ради депутатів трудящих), Р-2427 (Дніпропетровська обласна комісія по врахуванню збитків заподіяних німецько-фашистськими окупантами та їх поплічниками) об'єктивно відтворюють стан, в якому знаходилась система вищої освіти в одному з визначних навчальних центрів України після війни. Фонди: Р-2307 (Дніпропетровський державний університет), Р-3734 (Дніпропетровський металургійний інститут), Р-3536 (Дніпропетровський педагогічний інститут іноземних мов) насичені фактами з повсякденних буднів студентів та викладачів таких різних за своєю специфікою вищих навчальних закладів.

Кількісні дані з Державного архіву Донецької області з фондів: Р–1087 (Донецький політехнічний інститут) та Р–3765 (Сталінський державний педагогічний інститут) дають змогу дослідити ситуацію, що склалася з підбором майбутніх студентів, їх забезпеченістю гуртожитками та з'ясувати їх побутові проблеми.

На основі репрезентованих у фондах: Р–1150 (Житомирський облвиконком), Р–1996 (Житомирський сільськогосподарський інститут) та Р–98 (Житомирський державний педагогічний інститут) Житомирського державного архіву протоколів, постанов облвиконкому та річних звітів про підготовку спеціалістів і роботу за учбовий рік можна проаналізувати динаміку відновлювальних робіт та характер труднощів, з якими зустрічалися фахівці вищої школи в той період.

Фонд Запорізького обласного комітету КП/б/У, що зберігається в стінах Державного архіву Запорізької області під номером 102, насичений концентрованою інформацією про стан відродження п'яти вищих навчальних закладів регіону в післявоєнний період. Звіти про результати відновлювальних робіт, довідки про виконання настанов партійних та радянських органів, про набір та контингент студентів, про стан політико-масової, навчальної, науково-дослідної роботи в інститутах області, стенограми засідань різних структур із питань роботи ВНЗ, інформаційні листи та кількісні показники тощо, дозволяють зрозуміти, що увага партійних органів до системи вищої освіти зростала постійно, хоча й повільно. Як приклад, лише в 1949 р. в складі відділу агітації та пропаганди Запорізького ОК КП/б/У був створений сектор шкіл і ВНЗ, а в попередні роки проблемами інститутів опікувався відділ шкіл.

Чимало фактологічних матеріалів, аналітичної інформації про післявоєнне відновлення одного з типових периферійних педагогічних інститутів знаходяться у фонді Р–5380 (Кіровоградський державний педагогічний інститут) Кіровоградського обласного державного архіву.

Дуже насиченими, щодо обраної теми дослідження є фонди Державного архіву Харківської області. Один із найбільших освітянських центрів України м. Харків почав відбудовчий процес своїх вищих навчальних закладів зразу після визволення, не чекаючи навіть повернення всіх освітніх установ з евакуації. Різноманітні архівні матеріали та багаті на факти оригінальні документи дозволяють з'ясувати проблеми учбово-методичної та політмасової роботи в стінах харківських ВНЗ, вивчити специфіку профорієнтаційної діяльності в середовищі післявоєнного абітурієнтського загалу. Ці та інші цікаві дані, зберігаються у фондах: Р–2792 (Харківський державний університет), Р–4989 (Харківський авіаційний інститут), Р – 5911 (Харківський інститут інженерів залізничного транспорту ім. С.М.Кірова).

Застосування методу критичного аналізу текстів документів з урахуванням специфіки роботи радянської адміністративної системи дає можливість успішно вирішувати проблему достовірності, наявності в даному виді джерел інформації, і робить її, безперечно, значимою для

дослідження. Залучення до наукового пошуку джерел різних типів та зіставлення відомостей також допомагає вирішувати ці питання.

Особлива цінність матеріалів періодичних видань полягає в тому, що саме вони дають змогу "вжитися" у ту епоху, більш чітко уявити перебіг різнопланових явищ, збагнути їх логіку. Серед них періодичні загальносоюзні – "Правда", "Вестник высшей школы", "Бюллетень Министерства высшего образования СССР", "Учительская газета", "Советская педагогика", "Советский студент"; республіканські – "Радянська Україна", "Зірка", "Молодь України", "Правда Украины", "Радянська освіта", "Вісник АН УРСР" та регіональні – "Більшовицька зброя", "Вінницька правда", "Деснянська правда", "Зоря", "Зоря Полтавщини", "Київська правда", "Наддніпрянська правда", "Південна правда", "Радянська Донеччина", "Радянська Житомирщина", "Соціалістична Харківщина", "Червоне Запоріжжя", "Чорноморська комуна", "Большевик Запорожжя", "Большевицкое знамя", "Ворошиловградская правда", "Красное знамя", "Социалистический Донбасс" та інші.

Разом із тим, слід зазначити, що для періодичних видань радянської доби була характерна ідейно-політична однорідність, відсутність критичних оцінок реальної практики культурного будівництва. Вони поділялись на загальнополітичні, теоретичні, виробничо-галузеві. Відбір матеріалів здійснювався за певною послідовністю: передові статті, офіційні рішення органів влади, документальні й оперативні матеріали, інформації, замітки й повідомлення. Однак українська періодична преса того періоду не могла виступати надійним засобом типологізації суспільно-політичних явищ та інформаційної насиченості історичних подій. Вона виконувала роль ідейної зброї компартії й використовувалась як засіб, важіль для управління суспільно-політичними процесами. Крім того, періодичні видання повоєнної доби приділяли дуже мало уваги питанням відновлення вищої школи України, але можна виявити окремі повідомлення про хід відродження навчальних закладів [28–30]. Газетні шпальти дозволяють доповнити характеристику кроків по відбудові ВНЗ УРСР. Наприклад, у статтях розповідалось про самовіддану працю викладачів та студентів навчальних закладів у вільний від навчання час на ремонтних роботах, про культурне життя студентства, їхню допомогу в підйомі рівня освіти та політичної грамотності громадян. Інформація газетних публікацій дозволяє визначити конкретну допомогу місцевих підприємств у відбудові вищих навчальних закладів. У цих джерелах відображено використання прийомів соціалістичного змагання, які становили важливу складову відбудови вищих навчальних закладів після війни.

На сторінках спеціалізованих періодичних видань, наприклад, таких, як загальносоюзний журнал "Вестник высшей школы", в означений період не припинялося широке колективне обговорення

проблем розвитку вищої освіти. Учасники обговорення обмінювалися досвідом та у полеміці на сторінках видання прагнули знайти оптимальні рішення. Сторінки періодики створювали ілюзію, з одного боку, відкритості обговорення та демократичності влади, а з іншого, доводять дослідника до впевненості, що це був один із численних методів маніпулювання суспільною свідомістю. Ця химера демократизму також надавала вагомості обґрунтуванню прийнятих рішень.

Процес дослідження матеріалів періодичних видань, як загальносоюзних, так і республіканських, дозволяє виокремити основні тенденції розвитку освіти повоєнного періоду, пояснити деякі процеси, а також дослідити такі важливі складові діяльності вищих навчальних закладів, як виховна робота, ідеологічна та політична підготовка молодих спеціалістів. На сторінках періодичних видань, погляди на проблему підготовки наукових кадрів висловлювали відомі науково-педагогічні діячі такі як І.І.Агроскін, І.І.Артболевський, Ф.І.Бараненков, С.А.Балезін, С.М.Брагін, М.М.Кусаков, В.В.Лінде, К.Н.Галкін та інші [31]. Статті тогочасних працівників вищої школи, свідчать про становище вищої освіти, проблеми та досягнення повоєнного періоду, напрямки розширення освітнього простору. Працівники вищої школи прагнули з'ясувати причини негативних явищ у підготовці науково-педагогічних кадрів, серед яких не останнє місце віддавали вадам власне системи підготовки молодих науковців. Водночас керівників вищих навчальних закладів та кафедр закликали приділяти більше уваги аспірантам та негайно ліквідувати недоліки в роботі з молодими науковцями. Таким чином, завдяки численным публікаціям щодо проблеми підготовки молодих наукових кадрів кристалізуються цікаві факти, які характеризують роботу кафедр та наукових керівників, указують на недоліки та хибні системи підготовки науковців, що у свою чергу дає можливість пояснити зміни в організації системи підготовки науково-викладацьких кадрів для вищої освіти, які відбулися в досліджуваній період.

Не менш інформативними є опубліковані в періодичних виданнях виступи, доповіді, звернення партійних та урядових діячів. Зокрема, однією з визначальних стала промова Сталіна перед виборцями Сталінського виборчого округу [32]. У цьому відомому виступі Сталін визначив завдання – у короткий термін наздогнати та випередити досягнення західної науки. Думку Сталіна не один раз повторили партійні та урядові діячі, а науковці надали їй аргументації та ідеологічного наповнення. Матеріали періодичних видань досліджуваного періоду дозволяють пояснити державну політику в науковій сфері. У відповідності до планів відбудови народного господарства нові наукові розробки повинні були прискорити темпи процесу відновлення країни після руйнівної війни. Численні публікації повоєнних часів свідчать про орієнтацію наукових досліджень на вирішення практичних проблем виробництва, прагнення винайти засоби



ефективного використання наукового потенціалу країни, не тільки відбудувати промисловість, а й модернізувати виробництво.

Аналіз матеріалів преси повоєнного періоду дозволив дослідити виховну роботу ВНЗ республіки. На сторінках загальносоюзних та республіканських періодичних видань містяться численні повідомлення про діяльність партійних та комсомольських організацій, що дає змогу визначити їх значення та функції. Процеси ідеологізації та політизації вищої освіти відображені в матеріалах, у яких закликали до боротьби з космополітизмом, викривали шкідливість та помилковість деяких наукових теорій.

Суттєво розширяють інформаційну базу дослідження означеної проблематики публікації, що розміщувалися в виданнях 1990-х років. Цьому сприяв досить розмаїтий спектр журнальних видань. Окремі аспекти повоєнного відновлення системи вищої освіти висвітлювалися та аналізувалися сучасниками й свідками подій тих років, що виступали зі своїми публікаціями на сторінках часописів: "Український історичний журнал", "Історія в школі", "Політика й час", "Архіви України", "Віче", "Вісник Академії наук України", "Початкова школа".

Таким чином, є підстави вважати наявну джерельну базу з історії повоєнної відбудови вищих навчальних закладів України достатньо представленою різнотипними за походженням матеріалами, які знаходяться в збірках документів нормативно-правового спрямування, були опубліковані на шпальтах періодичної преси, зберігаються в архівосховищах як центральних так і обласних архівних установ, що у свою чергу дозволяє виконувати завдання об'єктивного й комплексного історичного дослідження. У той же час, джерелознавчі студії за умов зміни парадигмальних настанов сучасної історичної науки потребують на нові підходи та погляди, що складає перспективи подальших досліджень.

#### Література

1. **Указ** президиума Верховного Совета СССР о преобразовании Комитета по делам высшей школы в союзно-республиканское министерство высшего образования СССР // Бюллетень Министерства высшего образования СССР. – 1946. – №3–4. – С.1–2. 2. **Про структуру** Министерства освіти УРСР. Наказ № 1466 від 14 червня 1947 року // Збірник наказів та розпоряджень Міністерства освіти Української РСР. – 1947. – №7. – С.8–9. 3. **О структуре** Министерства высшего образования СССР. Приказ Министра высшего образования СССР №214 от 29 июня 1946г. // Бюллетень Министерства высшего образования СССР. – 1946. – №7. – С.3–9. 4. **Об утверждении** Положения о Министерстве высшего образования СССР. Приказ Министерства высшего образования СССР №68 от 17 мая 1948 г. // Бюллетень Министерства высшего образования СССР. – 1948. – №7, 8, 10. 5. **Типовой** устав высшего учебного заведения // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / Под

ред. Л.И.Карпова, В.Л.Северцева. – М.: Сов. Наука, 1957. – С.32–37. 6. **Положение** о научно-исследовательской деятельности высших учебных заведений // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / Под ред. Л.И.Карпова, В.Л.Северцева. – М.: Сов. Наука, 1957. – С.213–214. 7. **Положение** об аспирантуре при высших учебных заведениях и научно-исследовательских учреждениях // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / Под ред. Л.И.Карпова, В.Л.Северцева. – М.: Сов. Наука, 1957. – С.213–214. 8. **Положение** об изобретениях и технических усовершенствованиях // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / Под ред. Л.И.Карпова, В.Л.Северцева. – М.: Сов. Наука, 1957. – С.236–242. 9. **Об ученых** степенях и званиях. Постановление СНК СССР от 20 марта 1937 года №484 // Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции / Под ред. Л.И.Карпова, В.Л.Северцева. – М.: Сов. Наука, 1957. – С.308–310. 10. **Закон** про п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства СРСР на 1946–1950рр. // Радянська Україна. – 1946. – 22–24 березня. 11. **Про Державний** бюджет СРСР на 1946 р. та виконання бюджету за 1944, 1945 рр. Доповідь Міністра фінансів СРСР депутата А.Г.Зверева // Радянська Україна. – 1946. – 16, 18 жовтня. 12. **Про Державний** бюджет СРСР на 1947 р. Доповідь Міністра фінансів СРСР депутата А.Г.Зверева // Радянська Україна. – 1947. – 21 лютого. 13. **Про Державний** бюджет СРСР на 1948 р. та виконання бюджету за 1947 рр. Доповідь Міністра фінансів СРСР депутата А.Г.Зверева // Радянська Україна. – 1948. – 1, 2 лютого. 14. **Про державний** бюджет Української Радянської Соціалістичної Республіки на 1944 р. Доповідь Народного Комісара фінансів УРСР тов. Сахновського Г.Л. // Радянська Україна. – 1944. – 11 березня. 15. **Про державний** бюджет Української Радянської Соціалістичної Республіки на 1948 р. Доповідь Міністра фінансів УРСР депутата Сахновського Г.Л. // Радянська Україна. – 1948 – 13 березня. 16. **Підсумки** першого року відбудовних робіт на Україні і наші чергові завдання. Доповідь Голови Раднаркому УРСР і секретаря ЦК КП(б)У тов. М.С.Хрушова на урочистому засіданні партійно-радянського активу м. Києва 13 жовтня 1945 р. // Радянська освіта. – 1945. – 19 жовтня. 17. **Повідомлення** Державного планового Комітету СРСР і Центрального Статистичного управління СРСР. Про підсумки виконання четвертого (першого післявоєнного) п'ятирічного плану СРСР на 1946–1950 рр. // Молодь України. – 1951. – 17 квітня. 18. **Высшая** школа. Основные постановления, приказы и инструкции / Под ред. Л.И.Карпова, В.Л.Северцева. – М.: Сов. Наука, 1957. – 546 с. 19. **Высшая** школа. Сборник основных постановлений, приказов и инструкций / Под ред. Е.И.Войленко. – М.: Высшая школа, 1978. – Ч.2. – 413 с. 20. **Высшие** учебные заведения горной и металлургической промышленности СССР. – М.: Советская наука, 1948. – 76 с. 21. **Высшие** учебные заведения легкой и текстильной промышленности СССР. – М.: Советская наука, 1948. – 60 с. 22. **Зиновьев С.И.**, Ременников Б.М. Высшие учебные заведения

СССР. Университеты, экономические и юридические вузы. – М.: Высшая школа, 1962 – 320 с. 23. **Высшее** образование в СССР. Статистический сборник. – М.: Госстатиздат., 1961. – 255 с. 24. **Народное** образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. – М.: Статистика, 1971 – 404 с. 25. **Комуністична** партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.2. 1941–1976. – К.: Політвидав, 1977. – 623 с. 26. **КПРС** про комсомол і молодь. Збірник резолюцій і рішень з'їздів, конференцій і постанов ЦК 1917–1956 рр. – К.: Молодь, 1958. – 548 с. 27. **Коммунистическая** партия Советского Союза в резолюциях и решения съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). – Т.7. 1938–1945. – М.: Политиздат, 1988. – 647 с. 28. **Восстановление** Донецкого индустриального института // Вестник высшей школы. – 1945. – №5/6. – С.69–71. 29. **Відбудуємо** наш інститут // Молодь України. – 1948. – 3 серпня. 30. **Бондарчук В.Г.** Восстановление Киевского университета // Вестник высшей школы. – 1947. – №8. – С.26–29. 31. **Агроскин И.И.** Против либерализма в оценке диссертаций // Вестник высшей школы. – 1946. – №7. – С.1–5, Артболевский И.И. Научная экспертиза диссертаций // Вестник высшей школы. – 1945. – №3. – С.21–24, Бараненков Ф.И., Балезин С.А. Подготовка и подбор научных кадров Вестник высшей школы. – 1947. – №4. – С.24–28, Брагин С.М. За серьезную проверку кандидатов // Вестник высшей школы. – 1947. – №12. – С.25–27, Кусаков М.М. Больше требовательности при комплектации аспирантуры // Вестник высшей школы. – 1947. – №12. – С.25–27, Линде В.В. В аспирантуру – зрелых людей // Вестник высшей школы. – 1947. – №12. – С.29–30, Галкин К.Н. Серьезно, ответственно руководить аспирантурой // Вестник высшей школы. – 1950. – №8. – С.6–10. 32. **Речь** товарища И.В.Сталина на предвыборном собрании избирателей Сталинского избирательного округа г. Москвы 9 февраля 1946 г. // Вестник высшей школы. – 1946. – №2. – С.1–10.

In this article the author emphasizes, that the existing source study based on history of post-war restoration of higher educational institutions of Ukraine is presented enough versatile by origin by materials which allow to carry out of a problem of historical research.

## Відомості про авторів

**Абакумова Вікторія Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

**Адамович Сергій Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**Анікєєв Денис Олексійович** – магістрант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Анпілогова Тетяна Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Бадер Антон Васильович** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Бернацький Микола Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Богданова Тетяна Генадіївна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Борисова Ольга Василівна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Васильчук Тетяна Василівна** – кандидат історичних наук, викладач кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

**Вовк Світлана Олександрівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Волкова Євгенія Сергіївна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Голошапов Андрій Леонідович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Гончаренко Анатолій Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Гуцол Олексій Вікторович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Заболотна Леся Леонідівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Заставецька Наталія Ігорівна** – аспірант кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

**Климов Анатолій Олексійович** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Корніловський Олексій Сергійович** – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Крюков Віктор Григорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Лук'янов Олексій Петрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Михайличенко Олег Володимирович** – доктор педагогічних наук, професор, декан історичного факультету Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, завідувач кафедрою методики викладання суспільних дисциплін.

**Набока Олександр Вікторович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Остряніна Надія Сергіївна** – аспірант Харківської державної академії культури.

**Савенков Валерій Валерійович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Савенкова Інна Юріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Татарінов Ігор Євгенович** – аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

**Ткаченко Володимир Володимирович** – професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

**Ткаченко Ірина Вікторівна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка.

**Ткаченко Ірина Владиславівна** – аспірант кафедри історії України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

**Цимбалюк Юрій Анатолійович** – викладач кафедри конституційного та міжнародного права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Є.О.Дідоренка.

**Чаркіна Тетяна Іванівна** – аспірант кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди.

ВІСНИК  
Луганського національного університету  
імені Тараса Шевченка  
(історичні науки)

**Відповідальні за випуск:**  
проф. Бур'ян М. С., доц. Савенков В. В.,  
доц. Савенкова І. Ю.

---

Підп. до друку 27.05.2008 р. Формат 60×84 1/8. Папір офсет.  
Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 31,4.  
Наклад 100 прим. Зам. № 101.

---

**Видавництво Державного закладу**  
**«Луганський національний університет**  
**імені Тараса Шевченка»**  
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20